

ХАРКІВСЬКИЙ НАЦІОНАЛЬНИЙ УНІВЕРСИТЕТ ВНУТРІШНІХ СПРАВ

ПРАВО

і БЕЗПЕКА

Науковий журнал

№ 1 (80) 2021

DOI: 10.32631/pb.2021.1

Засновник та видавець –
Харківський національний університет внутрішніх справ

Виходить 4 рази на рік

Заснований у травні 2002 р.

Харків 2021

Журнал належить до категорії «Б» Переліку наукових фахових видань України (п. 1 наказу МОН України від 17.03.2020 № 409) і є фаховим з юридичних наук (наказ МОН України від 12.05.2015 № 528) та із психологічних наук (спеціальність 19.00.06 «Юридична психологія») (наказ МОН України від 06.03.2015 № 261)

Рекомендовано до друку та до поширення через мережу Інтернет Вченою радою Харківського національного університету внутрішніх справ, протокол № 3 від 30.03.2021

Головний редактор: *В. В. Сокурєнко*, доктор юридичних наук, професор, член-кореспондент Національної академії правових наук України, заслужений юрист України (Харківський національний університет внутрішніх справ, *Україна*)
Заступник головного редактора: *Л. В. Могілевський*, доктор юридичних наук, професор, заслужений юрист України (ХНУВС, *Україна*)
Відповідальний секретар редколегії: *С. Є. Абламський*, кандидат юридичних наук, доцент (ХНУВС, *Україна*)

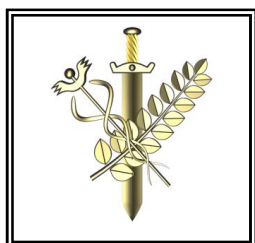
Редакційна колегія журналу:

- Д. Б. Базарова*, кандидат юридичних наук, доцент (Ташкентський державний юридичний університет, *Республіка Узбекистан*)
О. М. Бандурка, доктор юридичних наук, професор, академік Національної академії правових наук України, заслужений юрист України (ХНУВС, *Україна*)
В. І. Барко, доктор психологічних наук, професор (Державний науково-дослідний інститут МВС України (м. Київ), *Україна*)
О. І. Безпалова, доктор юридичних наук, професор, заслужений діяч науки і техніки України (ХНУВС, *Україна*)
С. М. Бортник, доктор юридичних наук, доцент (ХНУВС, *Україна*)
М. Ю. Бурдін, доктор юридичних наук, професор (ХНУВС, *Україна*)
А. Вашко, кандидат юридичних наук, доцент (Університет імені Матєя Бєла, *Словаччина*)
О. М. Головка, доктор юридичних наук, професор, заслужений юрист України (Харківський національний університет імені В. Н. Каразіна, *Україна*)
С. М. Гусаров, доктор юридичних наук, професор, член-кореспондент Національної академії правових наук України, заслужений юрист України (ХНУВС, *Україна*)
П. ван Дайне, доктор філософії, професор (Утрехтський університет, *Нідерланди*)
А. Ді Ронко, доктор філософії в галузі кримінології (Ессекський університет (м. Колчестер), *Сполучене Королівство*)
О. О. Євдокімова, доктор психологічних наук, професор (ХНУВС, *Україна*)
М. А. Клочко, доктор філософії в галузі соціології, доцент (Університет штату Огайо (м. Меріон), *США*)
К. фон Лампе, доктор філософії в галузі кримінального права та кримінології (Берлінська школа економіки та права, *Німеччина*)
О. М. Литвинов, доктор юридичних наук, професор, заслужений працівник освіти України (ХНУВС, *Україна*)
А. Марковська, доктор філософії (Університет Англія Раскін (м. Кембридж), *Сполучене Королівство*)
В. С. Медведєв, доктор психологічних наук, професор (Національна академія внутрішніх справ, *Україна*)
Н. Ч. Нгуїндіп, кандидат юридичних наук, старший науковий співробітник (Університет Дшанга, *Камерун*)
А. Серджі, доктор філософії в галузі соціології та кримінології (Ессекський університет (м. Колчестер), *Сполучене Королівство*)
П. Стоянов, доктор наук (комунікаційні технології), професор (Південно-Західний Університет «Неофіт Рілскі», *Болгарія*)
Д. В. Швець, доктор юридичних наук, доцент, заслужений працівник освіти України (ХНУВС, *Україна*)
Н. Р. Юнус (Державний ісламський університет імені Сіаріфа Хідаятуллаха Джакарта, *Індонезія*)
М. Ягер, доктор філософії, професор кримінології (Люблянський університет, *Словенія*)

- ☒ Статті журналу проходять рецензування, яке організують члени редколегії. Думки авторів можуть не збігатися з позицією редколегії.
- ☒ Журнал включено до міжнародної наукометричної бази «Index Copernicus International», доступ до паспорту видання: <https://journals.indexcopernicus.com/++p24783657,3.html>.
- ☒ Електронна копія журналу безоплатно розміщується у відкритому доступі на сайті видання (<http://pb.univd.edu.ua>) і на сайті Національної бібліотеки України імені В. І. Вернадського НАН України (<http://nbuv.gov.ua/j-tit/PiB>). Повний актуальний перелік баз, репозитаріїв, бібліотек, каталогів можна побачити на сайті видання.
- ☒ Доступ до профілю журналу в Google Академії: <https://scholar.google.com/citations?user=Vi9GuiAAAAJ>.
- ☒ При передруку посилання на журнал «Право і безпека» обов'язкове.

ХАРЬКОВСКИЙ НАЦИОНАЛЬНЫЙ УНИВЕРСИТЕТ ВНУТРЕННИХ ДЕЛ

ПРАВО

и БЕЗОПАСНОСТЬ

Научный журнал

№ 1 (80) 2021

DOI: 10.32631/pb.2021.1

Основатель и издатель –
Харьковский национальный университет внутренних дел

Выходит 4 раза в год

Основан в мае 2002 г.

Харьков 2021

Журнал относится к категории «Б» Перечня научных профессиональных изданий Украины (п. 1 приказа МОН Украины от 17.03.2020 № 409) и является профессиональным по юридическим наукам (приказ МОН Украины от 12.05.2015 № 528) и по психологическим наукам (спец. 19.00.06 «Юридическая психология») (приказ МОН Украины от 06.03.2015 № 261)

Рекомендован к печати и к распространению через сеть Интернет Учёным советом Харьковского национального университета внутренних дел, протокол № 3 от 30.03.2021

Главный редактор: *В. В. Сокуренько*, доктор юридических наук, профессор, член-корреспондент Национальной академии правовых наук Украины, заслуженный юрист Украины (Харьковский национальный университет внутренних дел, Украина)
Заместитель главного редактора: *Л. В. Могилевский*, доктор юридических наук, профессор, заслуженный юрист Украины (ХНУВД, Украина)
Ответственный секретарь редколлегии: *С. Е. Абламский*, кандидат юридических наук, доцент (ХНУВД, Украина)

Редакционная коллегия журнала:

- Д. Б. Базарова*, кандидат юридических наук, доцент (Ташкентский государственный юридический университет, Республика Узбекистан)
А. М. Бандурка, доктор юридических наук, профессор, академик Национальной академии правовых наук Украины, заслуженный юрист Украины (ХНУВД, Украина)
В. И. Барко, доктор психологических наук, профессор (Государственный научно-исследовательский институт МВД Украины (г. Киев), Украина)
О. И. Беспалова, доктор юридических наук, профессор, заслуженный деятель науки и техники Украины (ХНУВД, Украина)
С. Н. Бортник, доктор юридических наук, доцент (ХНУВД, Украина)
М. Ю. Бурдин, доктор юридических наук, профессор (ХНУВД, Украина)
А. Вашко, кандидат юридических наук, доцент (Университет имени Матеев Бела, Словакия)
А. Н. Головки, доктор юридических наук, профессор, заслуженный юрист Украины (Харьковский национальный университет имени В. Н. Каразина, Украина)
С. Н. Гусаров, доктор юридических наук, профессор, член-корреспондент Национальной академии правовых наук Украины, заслуженный юрист Украины (ХНУВД, Украина)
П. ван Дайне, доктор философии, профессор (Утрехтский университет, Нидерланды)
А. Ди Ронко, доктор философии в области криминологии (Эссекский университет (г. Колчестер), Объединённое Королевство)
Е. А. Евдокимова, доктор психологических наук, профессор (ХНУВД, Украина)
М. А. Клочко, доктор философии в области социологии, доцент (Университет штата Огайо (г. Мэрион), США)
К. фон Лампе, доктор философии в области уголовного права и криминологии (Берлинская школа экономики и права, Германия)
А. Н. Литвинов, доктор юридических наук, профессор, заслуженный работник образования Украины (ХНУВД, Украина)
А. Марковская, доктор философии (Университет Англия Раскин (г. Кембридж), Объединённое Королевство)
В. С. Медведев, доктор психологических наук, профессор (Национальная академия внутренних дел, Украина)
Н. Ч. Нгуиндип, кандидат юридических наук, старший научный сотрудник (Университет Дшанга, Камерун)
А. Серджи, доктор философии в области социологии и криминологии (Эссекский университет (г. Колчестер), Объединённое Королевство)
П. Стоянов, доктор наук (коммуникативные технологии), профессор (Юго-Западный Университет «Неофит-Рилски», Болгария)
Д. В. Швец, доктор юридических наук, доцент, заслуженный работник образования Украины (ХНУВД, Украина)
Н. Р. Юнус (Государственный исламский университет имени Сиарифа Хидаятуллаха Джакарта, Индонезия)
М. Ягер, доктор философии, профессор криминологии (Люблянский университет, Словения)

- ☞ Статьи журнала проходят рецензирование, которое организуют члены редколлегии. Мнения авторов могут не совпадать с позицией редколлегии.
- ☞ Журнал включён в международную наукометрическую базу «Index Copernicus International», доступ к паспорту издания: <https://journals.indexcopernicus.com/++p24783657,3.html>.
- ☞ Электронная копия журнала бесплатно размещается в открытом доступе на сайте издания (<http://pb.univd.edu.ua>) и на сайте Национальной библиотеки Украины имени В. И. Вернадского НАН Украины (<http://nbuv.gov.ua/j-tit/PiB>). Полный актуальный перечень баз, репозитариев, библиотек, каталогов можно увидеть на сайте издания.
- ☞ Доступ к профилю журнала в Google Академии: <https://scholar.google.com/citations?user=Vi9GuiIAAAA>.
- ☞ При перепечатке ссылка на журнал «Право и безопасность» обязательна.

KHARKIV NATIONAL UNIVERSITY OF INTERNAL AFFAIRS

LAW

and SAFETY

Scientific journal

No. 1 (Vol. 80) 2021

DOI: 10.32631/pb.2021.1

Founder and publisher –
Kharkiv National University of Internal Affairs

The frequency: 4 issues per year

Founded in May, 2002

Kharkiv 2021

The journal belongs to the category "B" of the List of scientific professional editions of Ukraine (p. 1 of the order of the Ministry of Education and Science of Ukraine dated from March 17, 2020, No. 409) and is a professional edition in the field of juridical science and in psychology (legal psychology)

Recommended for publishing and distribution through Internet by the Academic Council of Kharkiv National University of Internal Affairs, protocol No. 3 dated from March 30, 2021

Chief Editor: *V. V. Sokurenko*, Doctor of Law, Professor, Honored Worker of SciTech of Ukraine, Honored Lawyer of Ukraine (Kharkiv National University of Internal Affairs, *Ukraine*)

Deputy Editor: *L. V. Mohilevskiy*, Doctor of Law, Professor, Honored Lawyer of Ukraine (KhNUIA, *Ukraine*)

Executive Secretary of Editorial Board: *S. Ye. Ablamskyi*, Candidate of Law, Associate Professor (KhNUIA, *Ukraine*)

Editorial Board:

- O. M. Bandurka*, Doctor of Law, Professor, Correspondent Member of the National Academy of Sciences of Ukraine, Honored Lawyer of Ukraine (KhNUIA, *Ukraine*)
- V. I. Barko*, Doctor of Psychological Sciences, Professor (State Research Institute of the Ministry of Internal Affairs of Ukraine (Kyiv), *Ukraine*)
- D. B. Bazarova*, Candidate of Law, Associate Professor (Tashkent State Law University, *The Republic of Uzbekistan*)
- O. I. Bezpalo*, Doctor of Law, Professor, Honored Worker of SciTech of Ukraine (KhNUIA, *Ukraine*)
- S. M. Bortnyk*, Doctor of Law, Associate Professor (KhNUIA, *Ukraine*)
- M. Yu. Burdin*, Doctor of Law, Professor (KhNUIA, *Ukraine*)
- A. Di Ronco*, Doctor of Philosophy in Criminology (University of Essex (Colchester), *United Kingdom*)
- P. C. van Duyn*, Doctor of Philosophy, Professor (University of Utrecht, *Netherlands*)
- O. M. Holovko*, Doctor of Law, Professor, Honored Lawyer of Ukraine (V. N. Karazin Kharkiv National University, *Ukraine*)
- S. M. Husarov*, Doctor of Law, Professor, Correspondent Member of the National Academy of Sciences of Ukraine, Honored Lawyer of Ukraine (KhNUIA, *Ukraine*)
- M. Jager*, Doctor of Philosophy, Professor of Criminology (University of Ljubljana, *Slovenia*)
- M. Klochko*, Ph.D., Associate Professor (Ohio State University (Marion), *USA*)
- K. von Lampe*, Doctor of Philosophy in Criminal Law and Criminology (Berlin School of Economics and Law, *Germany*)
- O. M. Lytvynov*, Doctor of Law, Professor, Honored Worker of Education of Ukraine (KhNUIA, *Ukraine*)
- A. Markovska*, Ph.D. (Anglia Ruskin University, Cambridge, *United Kingdom*)
- V. S. Medvediev*, Doctor of Psychological Sciences, Professor (National Academy of Internal Affairs, *Ukraine*)
- N. Ch. Nguindip*, Ph.D., Senior Professor (University of Dschang, *Cameroon*)
- A. Sergi*, Doctor of Philosophy in Sociology and Criminology (University of Essex (Colchester), *United Kingdom*)
- D. V. Shvets*, Doctor of Law, Associate Professor, Honored Worker of Education of Ukraine (KhNUIA, *Ukraine*)
- P. Stoyanov Apostolov*, Doctor of Sciences (Communication Technology), Professor (South West University "Neofit Rilski", *Bulgaria*)
- A. Vaško*, Ph.D., Assistant Professor (Matej Bel University, *Slovakia*)
- O. O. Yevdokimova*, Doctor of Psychological Sciences, Professor (KhNUIA, *Ukraine*)
- N. R. Yunus* (Universitas Islam Negeri Syarif Hidayatullah Jakarta, *Indonesia*)

✂ Journal's articles undergo peer review organized by the members of the Editorial Board. The views of the authors may not coincide with the position of the Editorial Board.

✂ **The journal is included into the international scientometrical database "Index Copernicus International"**, access to the edition's passport: <https://journals.indexcopernicus.com/++p24783657.3.html>.

✂ E-copy of the journal is available free of charge on **the website of the edition (<http://pb.univd.edu.ua>)** and on the website of the National Library of Ukraine named after V. I. Vernadskyi of the National Academy of Sciences of Ukraine (<http://nbuv.gov.ua/j-tit/PiB>). The full up-to-date list of bases, repositories, libraries, catalogs can be observed on the website of the edition.

✂ Access to the Google Scholar journal's profile: <https://scholar.google.com/citations?user=Vi9GuiIAAAAJ>.

✂ The reference to the journal "Law and Safety" is obligatory in case of reprinting.

ЗМІСТ

СТАТТЯ НОМЕРУ

БУГАЙЧУК К. Л. Закордонний досвід правового регулювання відповідальності за образу працівників поліції та можливості його використання в Україні	13
---	----

НАЦІОНАЛЬНА БЕЗПЕКА ТА ПРАВА ЛЮДИНИ

ЗАГУМЕННА Ю. О. Концептуальні підходи до проблеми концепції національної безпеки.....	21
СІЛАНТЬЄВА Е. Є. Співвідношення формальної визначеності та верховенства права	28

АДМІНІСТРАТИВНЕ ПРАВО ТА ПОЛІЦЕЙСТИКА

ДЯДІН А. С., БОБРО Н. В. Управління капіталом у контексті забезпечення конкурентних переваг суб'єкта підприємницької діяльності роздрібною торгівлі	35
ЛУК'ЯНИХІНА О. А., ЛУК'ЯНИХІН В. О., КОЛЕСНИК І. В., ХАМЛИКА К. О. Стимулювання персоналу Державної служби України з питань праці до впровадження міжнародного досвіду в управлінні охороною праці.....	42
ЛЕВАШОВ О. С., ОРЛОВА О. О. Шляхи вдосконалення навчання іноземних мов у процесі підготовки поліцейських (англ.)	49
ПРОКОПЕНКО О. Ю., КРАВЦОВ В. І. Адміністративно-правові засади взаємодії прокуратури із суб'єктами публічної адміністрації з питань виконання покладених на неї функцій.....	55
СЕЛЮКОВ В. С., МАКАРЕНКО В. С. Проблеми взаємодії поліції з громадськістю в умовах карантинних обмежень.....	62
ФЕДОРОВ В. В., ПІСКУНОВА О. Б. Роль практичної стрільби в системі вогневої підготовки поліцейських: психологічна складова.....	67

ПРОТИДІЯ ЗЛОЧИННОСТІ ТА БОРОТЬБА З КОРУПЦІЄЮ

БЕЗСОННА Т. Ф., ЗУБЦОВА Л. С. Проблеми призначення технічної експертизи документів.....	72
ГНУСОВ Ю. В., СТРУКОВ В. М., МОЖАЄВ О. О. Проблема узгодження правових норм із потребами поліцейських розслідувань з використанням високотехнологічних інструментів пошуку даних.....	78
ГРЕЧЕНКО В. А., ГОНЧАРУК О. М. Злочинність у Харкові та протидія їй у 1880-х роках.....	86
НОСОВ В. В., МАНЖАЙ І. А. Окремі аспекти аналізу криптовалютних трансакцій під час попередження та розслідування злочинів	93
СТЕПАНЮК Р. Л., КІКІНЧУК В. В., ЩЕРБАКОВСЬКИЙ М. Г. Доказування корупції у слідчій і судовій практиці України: проблеми та шляхи вирішення (англ.).....	101

ЮРИДИЧНА ПСИХОЛОГІЯ

МІЛОРАДОВА Н. Е., ТВЕРДОХЛЄБОВА Н. Є.
Застосування професійно-психологічного квесту
у професійній підготовці поліцейських109

РЕФОРМУВАННЯ ЗАКОНОДАВСТВА

БРИГАДИР І. В., ПАНОВА І. В.
Проблемні питання обчислення розміру шкоди від використання земельних ділянок не за цільовим призначенням у практиці правоохоронних органів.....117

ВЕНЕДІКТОВ В. С., МЕЛЬНИК К. Ю.
До проблеми законодавчого визначення сфери дії законодавства про працю, поняття та ознак трудових відносин124

ГОЛОПИЧ Т. П., ГОЛОПИЧ І. М.
Правові аспекти соціального регулятора договірних відносин у трудовому праві України130

ЗАЙЦЕВ О. Л., ЯСЕЧКО С. В.
Договір про публічні закупівлі з погляду приватного права.....139

КЛИМЕНКО А. Л.
Оновлення трудового законодавства в контексті запровадження самостійних форм роботи: дистанційної та надомної144

ЛАЗАРЄВ В. В., ЖИДОВЦЕВА О. А.
Щодо наукової дискусії про юридичну природу зловживання правом151

СЛИНЬКО Д. В., КАЛЕНІЧЕНКО Л. І.
Розвиток вітчизняного процесуального права у другій половині XIX – на початку XX століть156

ТКАЧЕНКО С. О., ГОЛОВКО О. В.
Фінансування дошкільного виховання в Україні у 1919–1933 рр.: історико-правовий та історико-економічний аспекти.....165

ТУРЕНКО Д. В.
Питання правового регулювання застосування примусових заходів медичного характеру в міжнародно-правових актах і законодавстві окремих зарубіжних країн173

ЮХНО О. О.
Проблемні питання забезпечення майнових та особистих немайнових прав потерпілих у кримінальному процесі180

РЕЦЕНЗІЇ

ЛИЗОГУБ Я. Г.
Рецензія на проект Закону України «Про внесення змін до статті 149 Кримінального кодексу України щодо забезпечення гармонізації кримінального законодавства з положеннями міжнародного права в частині регулювання кримінальної відповідальності за торгівлю людьми»188

ДО УВАГИ АВТОРІВ НАУКОВОГО ЖУРНАЛУ «ПРАВО І БЕЗПЕКА»

Сторінка редакції.....193

СОДЕРЖАНИЕ

СТАТЬЯ НОМЕРА

БУГАЙЧУК К. Л. Зарубежный опыт правового регулирования ответственности за оскорбление сотрудника полиции и возможности его использования в Украине (укр.)	13
---	----

НАЦИОНАЛЬНАЯ БЕЗОПАСНОСТЬ И ПРАВА ЧЕЛОВЕКА

ЗАГУМЕННАЯ Ю. А. Концептуальные подходы к проблеме концепции национальной безопасности (укр.)	21
СИЛАНТЬЕВА Э. Е. Соотношение формальной определенности и верховенства права (укр.)	28

АДМИНИСТРАТИВНОЕ ПРАВО И ПОЛИЦЕИСТИКА

ДЯДИН А. С., БОБРО Н. В. Управление капиталом в контексте обеспечения конкурентных преимуществ субъекта предпринимательской деятельности розничной торговли (укр.)	35
ЛУКЪЯНИХИНА Е. А., ЛУКЪЯНИХИН В. А., КОЛЕСНИК И. В., ХАМЛЫКА К. А. Стимулирование персонала Государственной службы Украины по вопросам труда к внедрению международного опыта в управлении охраной труда (укр.)	42
ЛЕВАШОВ А. С., ОРЛОВА Е. А. Пути совершенствования преподавания иностранных языков в ходе обучения полицейских (англ.)	49
ПРОКОПЕНКО А. Ю., КРАВЦОВ В. И. Административно-правовые основы взаимодействия прокуратуры с субъектами публичной администрации по вопросам выполнения возложенных на нее функций (укр.)	55
СЕЛЮКОВ В. С., МАКАРЕНКО В. С. Проблемы взаимодействия полиции с общественностью в условиях карантинных ограничений (укр.)	62
ФЕДОРОВ В. В., ПИСКУНОВА О. Б. Роль практической стрельбы в системе огневой подготовки полицейских: психологическая составляющая (укр.)	67

ПРОТИВОДЕЙСТВИЕ ПРЕСТУПНОСТИ И БОРЬБА С КОРРУПЦИЕЙ

БЕССОННАЯ Т. Ф., ЗУБЦОВА Л. С. Проблемы назначения технической экспертизы документов (укр.)	72
ГНУСОВ Ю. В., СТРУКОВ В. М., МОЖАЕВ А. А. Проблема согласования правовых норм с потребностями полицейских расследований с использованием высокотехнологичных инструментов поиска данных (укр.)	78
ГРЕЧЕНКО В. А., ГОНЧАРУК О. Н. Преступность в Харькове и противодействие ей в 1880-х годах (укр.)	86
НОСОВ В. В., МАНЖАЙ И. А. Отдельные аспекты анализа криптовалютных транзакций во время предупреждения и расследования преступлений (укр.)	93
СТЕПАНЮК Р. Л., КИКИНЧУК В. В., ЩЕРБАКОВСКИЙ М. Г. Доказывание коррупции в следственной и судебной практике Украины: проблемы и пути решения (англ.)	101

ЮРИДИЧЕСКАЯ ПСИХОЛОГИЯ

МИЛОРАДОВА Н. Э., ТВЕРДОХЛЕБОВА Н. Е.
Применение профессионально-психологического квеста
в профессиональной подготовке полицейских (укр.)109

РЕФОРМИРОВАНИЕ ЗАКОНОДАТЕЛЬСТВА

БРИГАДИР И. В., ПАНОВА И. В.
Проблемные вопросы расчета размера ущерба от использования земельных
участков не по целевому назначению в практике правоохранительных органов (укр.)117

ВЕНЕДИКТОВ В. С., МЕЛЬНИК К. Ю.
К проблеме законодательного определения сферы действия
законодательства о труде, понятия и признаков трудовых отношений (укр.)124

ГОЛОПИЧ Т. П., ГОЛОПИЧ И. Н.
Правовые аспекты социального регулятора договорных отношений
в трудовом праве Украины (укр.)130

ЗАЙЦЕВ А. Л., ЯСЕЧКО С. В.
Договор о публичных закупках с точки зрения частного права (укр.)139

КЛИМЕНКО А. Л.
Обновление трудового законодательства в контексте внедрения
самостоятельных форм работы: дистанционной и надомной (укр.)144

ЛАЗАРЕВ В. В., ЖИДОВЦЕВА О. А.
Относительно научной дискуссии о юридической природе
злоупотребления правом (укр.)151

СЛИНЬКО Д. В., КАЛЕНИЧЕНКО Л. И.
Развитие отечественного процессуального права
во второй половине XIX – начале XX веков (укр.)156

ТКАЧЕНКО С. А., ГОЛОВКО А. В.
Финансирование дошкольного воспитания в Украине в 1919–1933 гг.:
историко-правовой и историко-экономический аспекты (укр.)165

ТУРЕНКО Д. В.
Вопросы правового регулирования применения принудительных мер
медицинского характера в международно-правовых актах
и законодательстве отдельных зарубежных стран (укр.)173

ЮХНО А. А.
Проблемные вопросы обеспечения имущественных
и личных неимущественных прав потерпевших в уголовном процессе (укр.)180

РЕЦЕНЗИИ

ЛИЗОГУБ Я. Г.
Рецензия на проект Закона Украины «О внесении изменений в статью 149 Уголовного
кодекса Украины об обеспечении гармонизации уголовного законодательства
с положениями международного права в части регулирования уголовной
ответственности за торговлю людьми» (укр.)188

ВНИМАНИЮ АВТОРОВ НАУЧНОГО ЖУРНАЛА «ПРАВО И БЕЗОПАСНОСТЬ»

Страничка редакции (укр.)193

CONTENT

THE ARTICLE OF THE NUMBER

BUHAICHUK K. L. International Experience of Legal Regulation of Liability for Insult of Police Officers and Possibilities of Its Use in Ukraine (<i>Ukr</i>).....	13
---	----

NATIONAL SECURITY AND HUMAN RIGHTS

ZAHUMENNA YU. O. Conceptual Approaches to the Problem of national Security Concept (<i>Ukr</i>)	21
SILANTEVA E. E. Correlation of Formal Clarity and Rule of Law (<i>Ukr</i>).....	28

ADMINISTRATIVE LAW AND POLICING

DYADIN A. S., BOBRO N. V. Share Capital Management in the Context of Ensuring Competitive Advantages of the Retail Business Entity (<i>Ukr</i>).....	35
LUKIANYKHINA O. A., LUKIANYKHIN V. O., KOLESNYK I. V., KHAMLYKA K. O. Encouragement of the Personnel of the State Labor Service of Ukraine to Implement International Experience within Labor Protection Management (<i>Ukr</i>)	42
LEVASHOV O. S., ORLOVA O. O. Ways to Improve Foreign Language Teaching in Police Officers Training	49
PROKOPENKO A. YU., KRAVTSOV V. I. Administrative and Legal Principles of Prosecutor's Office Interaction with Public Administration Entities on the Issues of Performing Assigned Functions (<i>Ukr</i>)	55
SELIUKOV V. S., MAKARENKO V. S. Problems of Community Policing in Terms of Quarantine Restrictions (<i>Ukr</i>)	62
FEDOROV V. V., PISKUNOVA O. B. Role of Practical Shooting in the System of Police Shooting Training: Psychological Component (<i>Ukr</i>)	67

CRIME COUNTERACTION AND COMBATING CORRUPTION

BEZSONNA T. F., ZUBTSOVA L. S. Problems of Commissioning of Technical Expert Examination of Documents (<i>Ukr</i>).....	72
HNUSOV YU. V., STRUKOV V. M., MOZHAYEV O. O. of Harmonization of Legal Norms with the Needs of Police Investigations by Using High-Tech Instruments for Searching Information (<i>Ukr</i>).....	78
GRECHENKO V. A., GONCHARUK O. N. Crime in Kharkiv and Its Counteraction in 1880 (<i>Ukr</i>)	86
NOSOV V. V., MANZHAI I. A. Certain Aspects of the Analysis of Cryptocurrency Transactions during the Prevention and Investigation of Crimes (<i>Ukr</i>)	93
STEPANIUK R. L., KIKINCHUK V. V., SHCHERBAKOVSKIYI M. H. Proving Corruption in the Investigative and Judicial Practice of Ukraine: Problems and Solutions.....	101

LEGAL PSYCHOLOGY

MILORADOVA N. E., TVERDOKHLIEBOVA N. E.
Application of the Professional Psychological Quest in the Professional Training
of Police Officers (*Ukr*).....109

REFORM OF THE LEGISLATION

BRYHADYR I. V., PANOVA I. V.
Problematic Issues of Calculating the Size of Damage from the Use
of Land Plots for Other Purposes within the Practice of Law Enforcement Agencies (*Ukr*).....117

VENEDIKTOV V. S., MELNYK K. YU.
Regarding the Problem of Legislative Definition of Labor Legislation’s Competence,
the Concept and Features of Labor Relations (*Ukr*)124

GOLOPYCH T. P., GOLOPYCH I. M.
Legal Aspects of the Social Regulator of Contractual Relations in Labor Law of Ukraine (*Ukr*).....130

ZAITSEV O. L., YASECHKO S. V.
Contract for Public Procurement in Terms of Private Law (*Ukr*)139

KLYMENKO A. L.
Updating Labor Legislation in the Context of Introducing Independent Forms of Work:
Telecommuting and Work from Home (*Ukr*)144

LAZARIEV V. V., ZHYDOVTSEVA O. A.
Regarding Scientific Discussion on Legal Nature of the Law Abuse (*Ukr*)151

SLYNKO D. V., KALENICHENKO L. I.
Development of National Procedural Law in the Second Half
of the XIX – Early XX Centuries (*Ukr*)156

TKACHENKO S. O., GOLOVKO O. V.
Financing of Preschool Education in Ukraine in 1919–1933:
Historical and Legal, Historical and Economic Aspects(*Ukr*).....165

TURENKO D. V.
Issues of Legal Regulation of Applying Coercive Measures of Medical Nature
in International and Legal Acts and Legislation of Certain Foreign Countries (*Ukr*)173

YUKHNO O. O.
Problematic Issues of Guaranteeing Property
and Personal Non-Property Rights of Victims within Criminal Proceedings (*Ukr*)180

REVIEWS

LYZOHUB YA. H.
Review of the draft Law of Ukraine “On Amending the Article 149 of the Criminal Code
of Ukraine on Ensuring the Harmonization of Criminal Law with the Provisions
of International Law in Relation to the Regulation of Criminal Liability
for Trafficking in Human Beings” (*Ukr*)188

TO AUTHORS’ OF SCIENTIFIC JOURNAL “LAW AND SAFETY” ATTENTION

Editorial Board’s Notes (*Ukr*).....193

СТАТТЯ НОМЕРУ

УДК 351.74

DOI: <https://doi.org/10.32631/pb.2021.1.01>

КОСТЯНТИН ЛЕОНІДОВИЧ БУГАЙЧУК,

доктор юридичних наук, доцент,

Харківський національний університет внутрішніх справ;

 <https://orcid.org/0000-0003-2429-5010>,

e-mail: kbugaychuk@gmail.com

ЗАКОРДОННИЙ ДОСВІД ПРАВОВОГО РЕГУЛЮВАННЯ ВІДПОВІДАЛЬНОСТІ ЗА ОБРАЗУ ПРАЦІВНИКІВ ПОЛІЦІЇ ТА МОЖЛИВОСТІ ЙОГО ВИКОРИСТАННЯ В УКРАЇНІ

Проаналізовано сучасний стан правового регулювання юридичної відповідальності за образу та наклеп на працівників поліції в Республіці Білорусь, Казахстані, Польщі, Німеччині, Франції та Іспанії. На підставі дослідження сформульовано пропозиції до Закону України «Про Національну поліцію», спрямовані на врегулювання професійних гарантій діяльності поліцейських. Наголошено на тому, що втручання в діяльність поліцейського, невиконання його законних вимог, перешкоджання виконанню ним відповідних повноважень, образа чи наклеп на поліцейського, пов'язані з його службовою діяльністю, наруга над ознаками належності до поліції, а також будь-які інші протиправні дії стосовно поліцейського мають тягнути за собою юридичну відповідальність.

Ключові слова: *Національна поліція, поліцейський, образа, наклеп, адміністративне правопорушення, правовий захист.*

Оригінальна стаття

Постановка проблеми

У процесі забезпечення публічної безпеки та порядку працівники Національної поліції України дуже часто стикаються з опором їх законним діям та розпорядженням. Більш того, високий рівень правового нігілізму в країні й деструктивна діяльність окремих представників суспільства стосовно системи Національної поліції України призводять до частих випадків образи поліцейських під час виконання ними своїх професійних обов'язків. Зазначена ситуація викликає справедливе занепокоєння з боку держави. Так, улітку 2020 р. з'явилося повідомлення заступника міністра внутрішніх справ України Антона Геращенко, що Міністерство готує законопроект про запровадження штрафів за образу поліцейського. Крім того, воно мало намір запропонувати посилити відповідальність за використання газових балончиків щодо працівників Національної поліції¹. Водночас зазначені кроки так

і не були втілені в життя, а отже, нормативно-правова база правового захисту працівників поліції перебуває в незадовільному стані, що свідчить про необхідність її наукового опрацювання та вдосконалення, серед іншого на основі запровадження найкращих світових практик у сфері захисту представників влади від неправомірних посягань.

Стан дослідження проблеми

Питанням правового захисту працівників поліції та професійним гарантіям їх діяльності були присвячені праці С. Бортника [1], М. Логвиненка [2], Р. Олійничука [3], І. Сенчука [4] і В. Трояна [5]. Разом із цим слід відмітити, що у зазначених роботах та інших наукових дослідженнях увага здебільшого присвячувалася питанням відповідальності за злісну непокору законним вимогам працівників поліції, їх соціальному захисту тощо. Водночас у сучасній юридичній літературі спеціальних наукових досліджень з обраної проблематики не було.

Мета і завдання дослідження

Метою пропонованої роботи є вироблення науково обґрунтованих пропозицій щодо оптимізації положень чинного законодавства України з питань удосконалення правового

¹ МВС готує законопроект про збільшення штрафів за образу поліцейських – Геращенко // Радіо Свобода : сайт. 25.06.2020. URL: <https://www.radiosvoboda.org/a/news-herashchenko-mvs/30689823.html> (дата звернення: 09.01.2021).

захисту працівників Національної поліції та встановлення адміністративної відповідальності за їх образи під час виконання професійних обов'язків. Для досягнення вказаної мети вирішено такі *завдання*: проаналізовано стан нормативно-правового регулювання юридичної відповідальності за образи поліцейських у зарубіжних країнах, виділено його особливості залежно від типу правової системи; систематизовано основні види юридичної відповідальності за образи та наклеп на працівників поліції; сформульовано пропозиції щодо вдосконалення національного законодавства із зазначених питань.

Наукова новизна дослідження

Публікація є однією з перших робіт, яка аналізує зарубіжний досвід і правозастосовну практику з питань захисту поліцейських від наклепу та образи під час забезпечення публічної безпеки і порядку та використовує напрацьовані результати для подальшого вдосконалення національних нормативно-правових актів, які регулюють питання адміністративно-правового статусу працівників Національної поліції України.

Виклад основного матеріалу

У Кримінальному кодексі Республіки Білорусь містяться три статті, які закріплюють протиправність діянь, пов'язаних з образою людини, причому дві з них мають загальну спрямованість, а третя містить кваліфікований склад, що криміналізує таке діяння стосовно представника влади:

1) поширення завідомо неправдивих, таких, що ганьблять іншу особу, відомостей (наклеп) (ст. 188 Кримінального кодексу);

2) умисне приниження честі й гідності особи, виражене в непристойній формі (образа) (ст. 189 Кримінального кодексу);

3) публічна образа представника влади у зв'язку з виконанням ним службових обов'язків (ст. 369 Кримінального кодексу).

Представниками влади цей акт визнає депутатів Палати представників Національних зборів Республіки Білорусь, членів Ради Республіки Національних зборів Республіки Білорусь, депутатів місцевих рад депутатів, а так само державних службовців, які мають право в межах своєї компетенції видавати розпорядження чи накази й ухвалювати рішення щодо осіб, не підлеглих їм по службі¹.

¹ Уголовный кодекс Республики Беларусь : от 09.07.1999 № 275-3 // Pravo.by : сайт. URL:

Залежно від характеру і тяжкості вчиненого злочину кримінальне переслідування і звинувачення в суді здійснюються в публічному, приватно-публічному порядку і в порядку приватного звинувачення.

Кодекс Республіки Білорусь про адміністративні правопорушення також містить три схожі статті: 1) ст. 9.2. «Наклеп», тобто поширення завідомо неправдивих, що ганьблять іншу особу, відомостей; 2) ст. 9.3. «Образа» – умисне приниження честі й гідності особи, виражене в непристойній формі; 3) ст. 23.5. «Образа посадової особи під час виконання нею службових повноважень особою, не підлеглою їй по службі»². Відмінність злочину від адміністративного проступку в цьому випадку полягає в тому, що злочином визнається діяння, що містить ознаку публічності, а також розповсюдження такої інформації в електронних мережах зв'язку.

У Кримінальному кодексі Республіки Казахстан установлено відповідальність за образи представника влади. За законодавством Казахстану представник влади – це особа, яка перебуває на державній службі, наділена в установленому законом Республіки Казахстан порядку розпорядчими повноваженнями щодо осіб, які не перебувають від неї в службовій залежності, а також співробітник правоохоронного або спеціального державного органу, органу військової поліції, військовослужбовець, який бере участь у забезпеченні громадського порядку³.

Образа представника влади охоплює два склади правопорушень: простий, що полягає в образі представника влади під час виконання ним своїх службових обов'язків або у зв'язку з їх виконанням, та кваліфікований – те саме діяння, вчинене публічно або з використанням засобів масової інформації чи мереж телекомунікацій. Цікавим є те, що публічні виступи, що містять критичні висловлювання про службову діяльність представника влади, не тягнуть за собою кримінальної відповідальності за цією статтею.

<https://pravo.by/document/?guid=3871&p0=hk9900275> (дата звернення: 09.01.2021).

² Кодекс Республики Беларусь об административных правонарушениях : от 21.04.2003 № 194-3 // Эталон online : сайт. URL: <https://etalonline.by/document/?regnum=Hk0300194> (дата звернення: 09.01.2021).

³ Уголовный кодекс Республики Казахстан : от 03.07.2014 № 226-V // Юрист : сайт. URL: https://online.zakon.kz/document/?doc_id=31575252#pos=5;-106 (дата звернення: 09.01.2021).

У Кодексі Республіки Казахстан про адміністративні правопорушення законодавці передбачили такі випадки притягнення будь-яких осіб до відповідальності за наклеп:

1) наклеп, тобто поширення завідомо неправдивих відомостей, що ганьблять честь і гідність іншої особи чи підривають її репутацію;

2) те саме діяння, вчинене публічно або з використанням засобів масової інформації чи мереж телекомунікацій;

3) діяння, передбачені частинами першою або другою відповідної статті, поєднані з обвинуваченням особи у вчиненні корупційного, тяжкого або особливо тяжкого злочину¹.

У Республіці Польща працівник поліції під час виконання службових обов'язків уважається державним службовцем, тому в разі образи він користується спеціальним правовим захистом, передбаченим положеннями кримінального законодавства.

Стаття 115 Кримінального кодексу Республіки Польща, крім поліцейських, визнає державними службовцями суддів, присяжних, військових, прокурорів та вчителів. Щороку прокуратура Польщі порушує кілька тисяч проваджень, пов'язаних з образами посадових осіб, більшість із яких стосується поліцейських, політиків та вчителів. Образа за законодавством Польщі може мати форми словесного висловлювання (з використанням вульгарної лексики), образливого жесту, малювання (карикатури), символів, знаків або інших носіїв інформації (фотографії), листів та веб-сайтів в Інтернеті.

Сама ж кримінальна відповідальність за образу поліцейського передбачається у ст. 226 Кримінального кодексу Республіки Польща, відповідно до якої той, хто ображає державного чиновника або службову особу під час та у зв'язку з виконанням ними службових обов'язків, підлягає покаранню у вигляді штрафу, обмеження волі або позбавлення волі на строк до одного року. Якщо діяння спричинила неналежна поведінка офіцера або службової особи, суд може застосувати пом'якшення покарання і навіть відмовитись від нього².

¹ Кодекс Республіки Казахстан об адміністративних правонарушеннях : от 05.07.2014 № 235-V // Юрист : сайт. URL: https://online.zakon.kz/document/?doc_id=31577399#pos=5;-106 (дата звернення: 09.01.2021).

² Ustawa z dnia 6 czerwca 1997 r. Kodeks karny // Prawo.pl : сайт. URL: <https://www.prawo.pl/akty/dz-u-2020-1444-t-j,16798683.html> (дата звернення: 09.01.2021).

У свою чергу, питання відповідальності за просту образу регулюється статтею 216 Кримінального кодексу Республіки Польща, яка говорить про те, що той, хто ображає іншу особу в її присутності або навіть за її відсутності, але публічно чи з наміром, що образа досягне цієї особи, карається штрафом чи обмеженням волі³.

Найбільш суворі покарання за образу поліцейського встановлено у законодавстві Франції. Так, ст. 433-5 Кримінального кодексу Франції вказує на те, що слова, жести або погрози, написи чи зображення будь-якого вигляду, які не оприлюднювались, або надсилання будь-яких предметів особі, відповідальній за місію державної служби, є неповагою та карається штрафом у розмірі 7 500 євро. Зазначене діяння визнається злочином у випадку, якщо ця образа є пов'язаною з виконанням службових обов'язків та здатна підірвати честь, гідність і повагу до такої особи або служби, з якою вона асоціюється. Коли такі образи адресовано особі, яка має державні повноваження, неповага карається тюремним ув'язненням на 1 рік та штрафом у розмірі 15 000 євро.

За неповагу, передбачену першим пунктом, учинену під час масового заходу, Кримінальний кодекс Франції передбачає покарання у вигляді позбавлення волі на 6 місяців та штраф у розмірі 7 500 євро, а за неповагу, передбачену в другому пункті та вчинену під час масового заходу, – ув'язнення на два роки і 30 000 євро штрафу⁴.

Особами, відповідальними за місію державної служби, Кримінальний кодекс Франції визнає шкільного вчителя, водія автобуса, пожежника, листоношу та працівника служби державного нагляду за дорожніми магістралями. Особами, наділеними державними повноваженнями, є працівник магістрату, префект, співробітники муніципальної та національної поліції, співробітники пенітенціарних установ, митниці тощо.

Аналіз практики покарань за такі вчинки показує, що Міністерство внутрішніх справ бере на себе роль захисника прав поліцейського у разі, якщо він подає позов проти особи, яка вчинила проти нього протиправні дії, пов'язані з образою та наклепом.

Стаття 37 Органічного закону Іспанії «Про захист безпеки громадян» від 30 березня 2015 р.

³ Там само.

⁴ Code pénal. Version au 01 janvier 2021. En vigueur depuis le 01 septembre 1990 // LEGIFRANCE : сайт. URL: <https://tinyurl.com/y6fmuf5b> (дата звернення: 09.01.2021).

№ 4/2015 незначними правопорушеннями визнає:

1) образу особи, яка є членом Сил безпеки та органів правопорядку, під час виконання нею своїх повноважень, коли ці дії не становлять складу кримінального правопорушення;

2) проєкцію світлових променів будь-якого типу пристрою на членів Сил безпеки та державних органів з метою запобігти або перешкодити виконанню ними покладених на них повноважень;

3) опір представникам влади чи представникам Сил безпеки під час здійснення ними своїх функцій, коли ці дії не становлять кримінального злочину, а також відмову від ідентифікації на прохання представників цих органів чи надання недостовірних даних у процесі такої ідентифікації¹.

Тяжким правопорушенням в Іспанії визнається несанкціоноване використання зображень, особистих чи професійних даних органів влади або членів Сил безпеки (ст. 36 цього ж закону).

Відповідно до ст. 52 вказаного нормативного акта в разі складання процесуальних документів щодо фіксації правопорушень, передбачених цим законом, застосовується «презумпція правоти» співробітника правоохоронного органу, якщо тільки не буде доказів протилежного характеру, а також не буде створено перешкод для збирання всіх доказів у справі². Разом із цим норми цього закону визнаються правозахисниками такими, що порушують низку прав громадян³.

У Кримінальному кодексі Іспанії є окремі статті, які регулюють питання відповідальності за образу чи наклеп. Так, статті 205–215 цього Кодексу зазначають, що обвинувачення у вчиненні злочину, коли особа знала про неправдивість такої інформації, є наклепом. За наклеп застосовується покарання у вигляді позбавлення волі від 6 місяців до 2 років або штраф від 12 до 24 місяців, якщо наклеп розповсюджено публічно; в іншому разі застосовується штраф від 6 до 12 місяців. Особа зві-

льняється від відповідальності за наклеп, якщо доведе правоту свого обвинувачення.

У свою чергу, дія чи висловлювання, які завдають шкоди честі та гідності іншої людини чи паплюжать її добре ім'я, є образою. Образа полягає у висловленні фактів, які не вважаються серйозними, за винятком випадків, коли вони були оприлюднені завідомо неправдиво.

Щодо суми штрафів ситуація в Іспанії є дуже цікавою. Так, мінімальний строк дії штрафу становить десять діб, а максимальний – два роки. Максимальний строк дії штрафних санкцій для юридичних осіб – п'ять років. Щоденна плата становитиме мінімум 2 і максимум 400 євро, за винятком штрафів, що накладаються на юридичних осіб, для яких щоденна плата становитиме мінімум 30 і максимум 5 000 євро.

Фахівці-юристи зазначають, що в Іспанії щодня в середньому подається 30 скарг на образу поліцейських. Образи в нецензурній формі є найбільш розповсюдженим правопорушенням серед усіх, які закріплено Органічним законом «Про захист безпеки громадян». Середній розмір штрафу, що накладається за вчинення такого проступку, становить 200–600 євро. Правозастосовна практика показує, що окреме покарання за образу поліцейського не застосовується, тільки якщо вона супроводжується непокорюю працівнику поліції.

Відповідно до Федерального Кримінального кодексу Німеччини окремого кваліфікаційного складу злочину щодо образи посадових осіб, державних службовців та поліцейських не існує. Тож, за законодавством Німеччини немає різниці щодо покарання, коли особа ображає водія, свого начальника, поліцейського чи іншу особу, – нормативні вимоги для всіх є однаковими.

Аналізовані питання викладено у статтях 185–187 профільного Федерального кодексу Німеччини:

1) образа карається позбавленням волі на термін до одного року або штрафом, а якщо злочин вчинено із застосуванням опору – позбавленням волі на строк до двох років або штрафом;

2) ствердження або поширення факту стосовно іншої особи, що може спричинити зневагу до неї або принизити її репутацію, і якщо цей факт не буде доведено, каратиметься позбавленням волі на строк до одного року або штрафом, а якщо діяння вчинено публічно або шляхом розповсюдження (параграф 3 розділу 11), воно карається позбавленням волі на строк до двох років або штрафом;

¹ Ley Orgánica 4/2015, de 30 de marzo, de protección de la seguridad ciudadana // Agencia Estatal Boletín Oficial del Estado : сайт. URL: <https://tinyurl.com/y37rtv8v> (дата звернення: 09.01.2021).

² Там само.

³ Los siete derechos fundamentales que limita la «Ley Mordaza» // elDiario.es : сайт. 30.06.2015. URL: https://www.eldiario.es/sociedad/ley-mordaza-vigor-manana_1_2597665.html (дата звернення: 09.01.2021).

3) ствердження або поширення неправдивого факту стосовно іншої особи, що може спричинити її зневаження, погіршення суспільної думки або поставити під загрозу її репутацію, карається позбавленням волі на строк до двох років або штрафом, а якщо діяння вчинено публічно, під час масового заходу або шляхом розповсюдження таких відомостей (розділ 3 параграф 3), воно карається позбавленням волі на строк до п'яти років або штрафом¹.

Образа відповідно до ст. 185 вважається «завершеним фактом», якщо честь і гідність особи зазнають посягання. У разі образи поліцейських це виявляється у формі лайки чи непристойних жестів, які караються штрафом або позбавленням волі на строк до одного ро-

ку. Однак якщо встановлено факт фізичного опору поліцейському чи інші непристойні дії, зокрема плювок, термін позбавлення волі збільшується до двох років. Як правило, у разі простої образи поліцейського без вчинення йому опору до особи застосовується штраф без позбавлення волі². За образу кримінальна справа порушується за заявою потерпілого, водночас згідно з вимогами частини 3 ст. 194 Кодексу таку скаргу може подати начальник поліцейського.

Єдиного переліку штрафних санкцій за образу поліцейських у Німеччині немає, однак на підставі аналізу судових рішень³ фахівці склали відповідну таблицю щодо співвідношення виду образи та штрафу⁴ за її нанесення⁵.

Опис дії	Покарання
Висунений язик	150 € *
«Ти дівчина!» (поліцейському)	200 € *
«Божевільний»	250 € *
«Дурна корова»	300 € *
«Лиж мене!»	300 € *
«Сонце, напевно, тобі спалило мозок!»	600 € *
Жест склоочисника перед обличчям	1 000 € *
Показати середній палець	4 000 € *
«Я б хотів сказати тобі, що ти придурок!»	1 600 € *
«Повія»	1 900 € *
«Стара свиня»	2 500 € *

На підставі вищевикладеного вважаємо, що зарубіжний досвід регулювання відповідних суспільних відносин стосовно образи по-

ліцейського можна імплементувати до національного законодавства України.

Так, на нашу думку, потребує вдосконалення ст. 62 Закону України «Про Національну поліцію України», яка закріплює гарантії професійної діяльності поліцейського. Зокрема, пропонуємо частини 6 та 7 вказаної статті викласти у такій редакції: «6. Втручання в діяльність поліцейського, невиконання його законних вимог, перешкоджання виконанню ним відповідних повноважень, образа чи наклеп на поліцейського, пов'язані з його службовою діяльністю, наруга над ознаками належності до поліції, а також будь-які інші протиправні дії стосовно поліцейського мають наслідком відповідальність відповідно до закону. 7. Правопорушення щодо поліцейського або особи, звільненої зі служби в поліції, її близьких родичів, учинені у зв'язку з її попередньою службовою діяльністю, мають наслідком відповідальність відповідно до закону. Державний захист життя, здоров'я, честі й гідності поліцейського та його професійної репутації, членів його сім'ї, а також майна, що належить йому і членам його сім'ї, від протиправних посягань у зв'язку з виконанням службових обов'язків здійснюється

¹ Bundesrepublik Deutschland Strafgesetzbuch. In der Fassung der Bekanntmachung vom 13.11.1998 // dejure.org : сайт. URL: <https://dejure.org/gesetze/StGB/188.html> (дата звернення: 09.01.2021).

² Beamtenbeleidigung: Fällt die Strafe wirklich höher aus? // Mobilitätsmagazin : сайт. 05.01.2021. URL: <https://www.bussgeldkatalog.org/beamtenbeleidigung/#strafen> (дата звернення: 09.01.2021).

³ Суми штрафів впливають із різних судових рішень. Вони можуть варіюватися залежно від конкретного випадку та базуватися на інших обставинах справи.

⁴ Bundesrepublik Deutschland Strafgesetzbuch. In der Fassung der Bekanntmachung vom 13.11.1998 // dejure.org : сайт. URL: <https://dejure.org/gesetze/StGB/188.html> (дата звернення: 09.01.2021).

⁵ Beamtenbeleidigung: Das kostet der Wutausbruch hinterm Steuer // Autowelt : сайт. URL: <https://www.allianz-autowelt.de/bussgeld/beamtenbeleidigung> (дата звернення: 09.01.2021).

в порядку, встановленому законодавством України».

Подальшої оптимізації в світлі розглянутого питання потребує ст. 185 Кодексу України про адміністративні правопорушення «Перешкоджання реалізації повноважень поліцейським, членом громадського формування з охорони громадського порядку і державного кордону, військовослужбовцем». Ми пропонуємо збільшити покарання за злісну непокору законному розпорядженню або вимозі поліцейського під час виконання ним службових обов'язків, а також за вчинення таких само дій щодо члена громадського формування з охорони громадського порядку і державного кордону або військовослужбовця у зв'язку з їх участю в охороні громадського порядку до розмірів від 60 до 100 неоподатковуваних мінімумів доходів громадян. Крім того, доцільно збільшити строк громадських робіт до 40 годин.

До цієї статті слід також додати окрему частину такого змісту: «Образа поліцейського під час виконання ним службових обов'язків або у зв'язку з їх виконанням, а також вчинення таких само дій щодо члена громадського формування з охорони громадського порядку і державного кордону або військовослужбовця під час виконання чи у зв'язку з їх участю в охороні громадського порядку за відсутності ознак діяння, передбаченого Кримінальним кодексом України, тягне за собою накладення штрафу від 60 до 100 неоподатковуваних мінімумів доходів громадян або громадські роботи на строк 40 годин, або виправні роботи на строк до 2 місяців з відрахуванням двадцяти процентів заробітку, або адміністративний арешт на строк до 15 діб».

Образою в цьому випадку слід вважати зневажливе усне чи письмове висловлювання на адресу поліцейського, члена громадського формування з охорони громадського порядку і державного кордону або військовослужбовця у формі, що суперечить установленим правилам поведінки і вимогам загальнолюдської моралі, в т. ч. у нецензурній формі, а також безсловесні дії, які принижують людську гідність (непристойні жести, плювки, ляпаса, зривання елементів одягу).

Відповідно, ч. 3 ст. 185 Кодексу України про адміністративні правопорушення має встановлювати відповідальність за повторність таких діянь, тобто вчинення вказаних проступків особою, на яку протягом року було накладено адміністративне стягнення за таке саме правопорушення, у вигляді накладення штрафу від 100 до 200 неоподатковуваних мінімумів доходів громадян або виконання

громадських робіт на строк 60 годин, або виправних робіт на 2 місяці з відрахуванням двадцяти процентів заробітку, або відбування адміністративного арешту на строк 15 діб.

Висновки

Питання вдосконалення захисту працівників поліції від неправомірних дій є актуальним питанням, здатним зміцнити законність і вдосконалити процес підтримання правопорядку в нашій країні. Дослідження зарубіжного законодавства та правозастосовної практики із цього питання показує, що:

1) у нормативно-правових актах країн Європи та колишнього СНД розрізняються діяння щодо образи працівників поліції та образи чи наклепи, вчинені стосовно звичайних осіб; як правило, образа чи наклеп на працівника правоохоронного органу є злочином, інші ж дії – адміністративним проступком; такі дії мають кваліфікований склад, який виявляється у публічному розповсюдженні таких образ чи наклепів;

2) покарання за образу поліцейського застосовується тільки у випадках, пов'язаних з виконанням ними своїх посадових обов'язків, в іншому разі справа розглядатиметься у звичайному порядку;

3) склад такого злочину може визнаватися кваліфікованим у разі, якщо такі наклеп чи образу розповсюджено за допомогою ЗМІ або через мережу Інтернет;

4) у республіці Польща образу поліцейського відділяють від звичайної образи; до форм такої образи працівника поліції віднесено нецензурну лайку, вульгарні висловлювання, образливі жести, карикатури, фотографії, веб-сайти чи статті в Інтернет;

5) у Франції образа поліцейського визнається кримінальним злочином, більш того, МВС Франції забезпечує захист такого поліцейського в суді; справи за образу поліцейського порушуються за його заявою; цікавим є те, що у Франції встановлено кримінальну відповідальність за використання відзнак та уніформи поліції, а також предметів, схожих на ті, що використовуються поліцією, та здатні ввести громадян в оману;

6) правозастосовна практика Іспанії показує, що образа поліцейського, яка не має тяжких наслідків, карається штрафом відповідно до ст. 37 Органічного закону «Про захист безпеки громадян», в іншому разі особа нестиме кримінальну відповідальність, водночас зазначений Закон вводить «презумпцію правоти поліцейського»; особливістю вказаного акта є також те, що ним встановлено відповідальність

за несанкціоноване використання зображень, особистих чи професійних даних поліції, водночас приписи законодавства чітко розрізняють образу чи наклеп на поліцейського і ті ж самі дії, вчинені щодо звичайної особи;

7) у Німеччині Федеральний кримінальний кодекс не розрізняє образу або наклеп стосовно поліцейського чи звичайного громадянина, але разом із цим правозастосовна практика показує, що за образу поліцейського як представника влади суд може накласти більш суворі стягнення.

Зарубіжна практика правового захисту поліцейських може бути імплементована до національного законодавства шляхом унесення змін до Закону України про Національну поліцію України в частині посилення гарантій професійної діяльності поліцейських, а також

зміни змісту ст. 185 Кодексу України про адміністративні правопорушення, в якій слід передбачити відповідальність за образу поліцейського під час виконання ним службових обов'язків або у зв'язку з їх виконанням, а також посилення санкцій за злісну непокору законному розпорядженню або вимозі поліцейського під час виконання ним службових обов'язків і за вчинення таких само дій щодо члена громадського формування з охорони громадського порядку і державного кордону або військовослужбовця у зв'язку з їх участю в охороні громадського порядку.

Перспективними напрямками подальших досліджень слід визнати дослідження нормативних підстав щодо застосування кримінальної відповідальності за образу та наклеп на працівника Національної поліції України.

Список бібліографічних посилань

1. Бортник С. М. До проблеми визначення загальноправових, міжгалузевих та галузевих юридичних гарантій діяльності поліцейських. *Науковий вісник Міжнародного гуманітарного університету. Серія: Юриспруденція*. 2017. Вип. 30 (1). С. 70–73.
2. Логвиненко М. І., Стрюкова Т. В. Адміністративно-правове регулювання забезпечення особистої безпеки працівників Національної поліції України. *Право і суспільство*. 2017. № 6–2. С. 106–110.
3. Олійничук Р. Групове порушення громадського порядку та злісна непокоря законному розпорядженню або вимозі поліцейського, члена громадського формування з охорони громадського порядку і державного кордону, військовослужбовця: проблеми розмежування. *Актуальні проблеми правознавства*. 2018. Вип. 1 (13). С. 145–148.
4. Сенчук І. І. Гарантії професійної діяльності поліцейських в сучасних умовах. *Форум права*. 2018. № 3. С. 88–95. DOI: <http://doi.org/10.5281/zenodo.1405638>.
5. Троян В. А. Гарантії публічно-сервісної діяльності Національної поліції України. *Науковий вісник публічного та приватного права*. 2017. Вип. 5, т. 2. С. 176–180.

Надійшла до редколегії 14.01.2021

БУГАЙЧУК К. Л. ЗАРУБЕЖНИЙ ОПИТ ПРАВОВОГО РЕГУЛЮВАННЯ ОТВЕТСТВЕННОСТИ ЗА ОСКОРБЛЕНИЕ СОТРУДНИКА ПОЛИЦИИ И ВОЗМОЖНОСТИ ЕГО ИСПОЛЬЗОВАНИЯ В УКРАИНЕ

Проанализировано современное состояние правового регулирования юридической ответственности за оскорбление и клевету на сотрудников полиции в Республике Беларусь, Казахстане, Польше, Германии, Франции и Испании. На основании исследования сформулированы предложения к Закону Украины «О Национальной полиции», которые направлены на урегулирование профессиональных гарантий деятельности полицейских. Отмечено, что вмешательство в деятельность полицейского, невыполнение его законных требований, препятствование выполнению им соответствующих полномочий, оскорбление или клевета на полицейского, связанные с его служебной деятельностью, надругательство над знаками различия полиции, а также любые другие противоправные действия относительно полицейского должны влечь за собой юридическую ответственность.

Ключевые слова: Национальная полиция, полицейский, оскорбление, клевета, административное правонарушение, правовая защита.

BUHAICHUK K. L. INTERNATIONAL EXPERIENCE OF LEGAL REGULATION OF LIABILITY FOR INSULT OF POLICE OFFICERS AND POSSIBILITIES OF ITS USE IN UKRAINE

The article highlights the problem of the need to strengthen the legal protection of employees of the National Police of Ukraine, who are subjected to illegal encroachments on their honor and dignity while performing their official duties.

It is proved that there are acts concerning insults of police officers and insults or slanders committed against ordinary people in the normative legal acts of the countries of Europe and the former CIS. As a rule, insulting or slandering a law enforcement officer is a crime, while other actions are administrative offenses. Such actions have a qualified composition, which is manifested in the public dissemination of such insults or slander. It is argued that punishment for insulting a police officer is applied only in cases related to the performance of their official duties. Otherwise, the case will be considered in the usual way; the corpus delicti of such a crime may be recognized as qualified if such slander or insult is disseminated through the media or through the Internet.

The current state of legal regulation of legal liability for insult and defamation of police officers in the Republic of Belarus, Kazakhstan, Poland, Germany, France and Spain is analyzed. Based on the study, the propositions to the Law of Ukraine «On the National Police» are formulated that are aimed at regulating the professional guarantees of police activities. It is emphasized that interfering in the activities of a police officer, failure to comply with his legal requirements, obstruction of the exercise of his respective powers, insult or slander against a police officer related to his official activities, insult to the police, as well as any other illegal actions they must be held legally liable for the police officer. The position that the profile law should enshrine in law the state protection of life, health, honor, dignity of a police officer, his professional reputation, members of his family, as well as property belonging to him and his family members from illegal encroachments in connection with the performance of official duties.

Key words: *National Police, a police officer, insult, slander, an administrative offense, legal protection.*

НАЦІОНАЛЬНА БЕЗПЕКА ТА ПРАВА ЛЮДИНИ

УДК 342:351.86(477)

DOI: <https://doi.org/10.32631/pb.2021.1.02>

ЮЛІЯ ОЛЕКСАНДРІВНА ЗАГУМЕННА,

кандидат юридичних наук, доцент,

Харківський національний університет внутрішніх справ;

 <https://orcid.org/0000-0003-0617-8363>,

e-mail: yuliyazagum@gmail.com

КОНЦЕПТУАЛЬНІ ПІДХОДИ ДО ПРОБЛЕМИ КОНЦЕПЦІЇ НАЦІОНАЛЬНОЇ БЕЗПЕКИ

Здійснено комплексне теоретико-правове дослідження трансформації уявлень про природу реформування національної безпеки у вітчизняній юриспруденції. Комплексно розглянуто теоретико-методологічну основу і пріоритетні напрямки правового забезпечення реформування у сфері національної безпеки. Основний акцент зроблено на тому, що метою реформи національної безпеки є таке вдосконалення законодавства й управління в сфері національної безпеки, яке зможе забезпечити якісне зміцнення стану захищеності ключових національних інтересів відповідно до актуальних і перспективних потреб суспільства від зовнішніх і внутрішніх реальних та потенційних загроз.

Ключові слова: безпека людини, суспільства і держави, національна безпека, воєнна безпека, інформаційна безпека, економічна безпека, екологічна безпека, національні інтереси, внутрішні та зовнішні загрози, державний суверенітет, територіальна цілісність, правова реформа, реформа у сфері національної безпеки, суб'єкти забезпечення національної безпеки, Стратегія національної безпеки, державний апарат, громадські організації.

Оригінальна стаття

Постановка проблеми

У межах сучасної науки питання щодо пізнання природи національної безпеки набуває дедалі більшого значення. Це, безсумнівно, не залишає осторонь юриспруденцію, адже національна безпека як складне, багатоаспектне соціальне явище стосується багатьох граней нормальної життєдіяльності людини та держави, опосередковується за допомогою численних норм права й вимагає створення і функціонування різноманітних правових режимів та інституцій, що її забезпечують.

Стан дослідження проблеми

Завдяки зусиллям представників вітчизняної теоретико-правової науки протягом останніх років сформувався корпус наукових знань, який з певним ступенем умовності можна охарактеризувати як теорію правових реформ, що на найвищому рівні теоретичного узагальнення досліджує емпіричні прояви реальних правових реформ, виокремлюючи їх концептуальні засади (В. В. Лемак, Я. І. Ленгер, Б. В. Малишев, О. І. Ющик та ін.). Ми, безумовно, послуговуватимемося їхніми напрацюваннями для розкриття сутнісних рис правової реформи у сфері національної безпеки.

В умовах сьогодення концентрація наукових зусиль навколо проблеми забезпечення національної безпеки у правовій площині відбувається на міждисциплінарному рівні, але переважно в межах кількох галузей публічного права: кримінального, адміністративного, екологічного та фінансового. Разом із тим на рівні зазначених юридичних наук проблема забезпечення національної безпеки не вичерпується.

Крім того, поза увагою залишається теоретико-правовий аспект становлення та розвитку концепції національної безпеки, яка є очевидним результатом тривалих і суперечливих трансформаційних процесів, що впливали на правову реальність, позиціонуючи сутність і природу політичного режиму, прийоми й способи управління суспільством, характер взаємовідносин між державою та людиною, рівень особистої свободи людини, спрямованість і методи правового регулювання.

За цих обставин усебічне теоретико-правове осмислення трансформації концепції національної безпеки у вітчизняній юриспруденції є актуальним науково-практичним завданням, покликаним на базі накопиченої правової спадщини у цій сфері виявити взаємозв'язки та

взаємозалежність між трансформаціями у позитивному праві та уявленнями про сутність і природу національної безпеки, продемонструвати ставлення до безпекової проблематики фундаментальної юридичної науки, відстежити витoki концепції забезпечення національної безпеки у вітчизняній юриспруденції. Ці та багато інших аспектів детермінують актуальність обраної теми дисертаційного дослідження, його теоретичну, практичну й історико-правову значущість.

Мета і завдання дослідження

Метою дослідження є комплексне теоретико-правове дослідження трансформації уявлень про природу реформування національної безпеки у вітчизняній юриспруденції. Ця мета досягається шляхом виконання таких *завдань*, як здійснення аналізу пріоритетних напрямів реформи у сфері національної безпеки та, що важливіше, визначення її теоретико-методологічної основи, дослідження трансформації уявлень про природу реформування національної безпеки у вітчизняній юриспруденції.

Наукова новизна дослідження

Комплексно досліджено та обґрунтовано висновок, що головною метою реформи національної безпеки є таке вдосконалення законодавства й управління у сфері національної безпеки, яке здатне забезпечити якісне зміцнення стану захищеності ключових національних інтересів відповідно до актуальних та перспективних потреб суспільства від зовнішніх і внутрішніх реальних та потенційних загроз.

Виклад основного матеріалу

Необхідність усебічного осмислення базової категорії «національна безпека» шляхом виходу за «горизонти» галузевих юридичних наук та її комплексного аналізу крізь призму фундаментальних теоретичних постулатів диктуються потребою в уточненні формально визначених ознак та характеристик поняття «національна безпека», адже за своєю суттю воно є оціночним і нестабільним. Неважко спрогнозувати, що побудована на суперечливих і багато в чому консервативних засадах система законодавства в Україні неспроможна забезпечити швидке й ефективне реагування структур держави на загрозу її державному суверенітету і територіальній цілісності в умовах «гарячої» фази російської збройної агресії, розпочатої в лютому 2014 р. Загальна невизначеність структури, цілей і завдань системи забезпечення національної безпеки Ук-

раїни, чіткого порядку взаємодії її суб'єктів у мирний час та у кризовий період військової агресії, обумовлені відсутністю чітких правових приписів, стали тоді суттєвими перешкодами для вироблення та реалізації ефективної політики захисту національної безпеки України [1, с. 491]. Відповідні події, отже, безпосередньо зумовили необхідність перейти від переважно екстенсивного підходу до розвитку правового забезпечення сфери національної безпеки до більш продуманої, системної та раціонально вивірної реформи національної безпеки, яка б адаптувала діяльність державного апарату до належного функціонування в умовах реальних загроз державному суверенітету й територіальній цілісності України.

З огляду на це необхідно передусім правильно визначити пріоритети й напрями реформи у сфері національної безпеки та, що важливіше, її теоретико-методологічну основу. Від цього залежатиме й успіх такої реформи. У цьому нас переконує неупереджений аналіз практики реформування інститутів забезпечення національної безпеки у попередні роки (зокрема, інститутів СБУ, воєнного та надзвичайного стану тощо), яке здійснювалося часто без достатнього наукового обґрунтування, переважно на основі емпіричного досвіду, методом спроб і помилок. Результати такого реформування, як відомо, помітного кумулятивного ефекту в підвищенні інституційної спроможності системи національної безпеки України не дали, що яскраво виявилося на першому етапі російської збройної агресії та анексії Криму, здійснених практично без будь-якого спротиву.

Дискусії, що тривають серед політиків і науковців у цій сфері, певною мірою є відображенням домінування спрощених і неадекватних уявлень щодо суті та змісту реформи як такої і, відповідно, реформи національної безпеки. Безумовно, тут дається взнаки тривала відсутність наукового, експертного й політичного консенсусу з деяких ключових питань у сфері вдосконалення системи національної безпеки, що загалом відображає незадовільний стан інститутів, відповідальних за вироблення та реалізацію державної політики у сфері національної безпеки, недостатню відповідальність вітчизняної еліти і слабкий зв'язок між адміністративним, політичним, громадським та експертним рівнями підготовки й ухвалення суспільно важливих рішень з безпекової проблематики на перспективу [2, с. 173].

Виходячи із цього, слід принаймні в основних рисах уточнити поняття «реформа», що застосовується в нашому дослідженні. Так,

Юридична енциклопедія стверджує, що термін «реформа» (франц. *reformе*, від лат. *reformare* – перетворювати, поліпшувати) – процес кардинальних, зазвичай тривалих за часом перетворень відповідних сторін суспільного життя, державно-правових інститутів, окремих структур тощо. Реформи, як правило, змінюють і модернізують форму та зміст відповідних суспільних відносин, не порушуючи при цьому їхніх принципових засад. Ознаки реформи: повільна зміна частини системи, використання законних методів, керованість і прогнозованість процесу, повний контроль над реалізацією реформи з боку державної влади, спрямованість здебільшого на зміцнення позицій влади. Кінцева мета будь-якої реформи – зміцнення й оновлення державних засад, що, однак, не завжди тягне за собою поліпшення рівня життя, скорочення державних витрат і, навпаки, збільшення доходів. Успіх реформ значною мірою залежить від їх системності й наукової обґрунтованості. Це стосується всіх нововведень, серед іншого в галузі держави і права [3, с. 303]. Із цього тлумачення випливає, що термін «реформа» у теоретико-правовому сенсі передбачає суттєві зміни (трансформації) в механізмі функціонування об'єкта, його еволюційний перехід у новий якісний стан функціонування. Отже, можна погодитися з тим, що «у змісті терміна “реформа” превалює діяльнісний, трансформаційний аспект» [4, с. 352].

Відповідно, на підставі викладеного можна констатувати, що в теоретико-правовому сенсі правова реформа у сфері національної безпеки постає як інваріант (конкретний різновид) правових реформ, підпорядкований усім загальним закономірностям ініціювання, організації та проведення (реалізації) правової реформи як родового явища. Водночас така реформа постає як складне, багатогранне суспільне явище, яке відображає певний рівень загальнотеоретичної правової думки та національнознавства, особливості правової науки, стану законодавчих і концептуальних розробок із цього питання, на основі узагальнення яких можна розглянути її в різних аспектах.

Специфіки реформи у сфері національної безпеки надає те, що, з одного боку, вона постає як автономна правова реформа, а з іншого боку, суспільні відносини, що охоплюються нею (об'єкт реформи), часто перетинаються, перехрещуються з об'єктами інших правових реформ. Реформування у цій сфері є тісно пов'язаним з реформою оборонного сектору, що часом зумовлює більш узагальнений науковий дискурс та наявні практичні напрацю-

вання стосовно ширшого предметного поля – сектору національної безпеки і оборони, що, зокрема, виявляється в базовому Законі України «Про національну безпеку»¹.

Рухаючись у річищі теорії правових реформ, маємо зазначити, що найперше дослідження специфіки правової реформи у сфері національної безпеки зумовлює уточнення сфери («поля») реформування, адже, як добре відомо, ця реформа тривалий час стримувалася не лише через певні об'єктивні причини (брак фінансування, залишковий підхід держави до безпекової сфери до 2014 р., застарілі уявлення про закономірності розвитку безпекової сфери, що панували в середовищі носіїв державної влади тощо), але і через суб'єктивні причини, зокрема наявність суперечливих, часом діаметрально протилежних, підходів до розуміння справжньої природи, цілей, завдань і функцій національної безпеки, способів та інструментів її забезпечення за сучасних умов, що, зрештою, не могло не впливати на вибір пріоритетів, цілей та напрямів відповідного реформування. Так, різні наукові концепції та нормативні документи пропонують різні тлумачення поняття «національна безпека» через його складний, багатокomпонентний та міждисциплінарний характер, що засвідчує відсутність єдиного й усталеного розуміння сутності, природи виникнення, діалектики розвитку, механізмів формування й управлінського впливу на системні характеристики явища, яке намагаються описати поняттям «національна безпека» [5, с. 85].

Утім, як свідчать наукові узагальнення останніх років, зроблені як вітчизняною, так і зарубіжною наукою, превалює думка, що «національна безпека» є поняттям, яке характеризує ступінь (міру, рівень) захищеності життєво важливих інтересів, прав та свобод особи, суспільства і держави від зовнішніх і внутрішніх загроз або ступінь відсутності загроз правам і свободам людини, базовим інтересам і цінностям суспільства та держави. Такий підхід дає підстави говорити про три взаємозалежні рівні (складові) національної безпеки: безпека людини, безпека суспільства та безпека держави. До того ж діалектична єдність цих складових зумовлюється нерозривністю процесу функціонування та розвитку людини, суспільства і держави у просторі й часі [5, с. 94–95].

¹ Про національну безпеку України : Закон України від 21.06.2018 № 2469-VIII // База даних (БД) «Законодавство України» / Верховна Рада (ВР) України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2469-19> (дата звернення: 09.02.2021).

На сучасному етапі перспектива реформи у сфері національної безпеки здається набагато складнішою, оскільки вона має відбуватися в контексті небаченого посилення зовнішніх і внутрішніх загроз, в умовах військової агресії проти України з боку РФ яка триває сьомий рік поспіль, та вкрай складної глобальної безпекової ситуації, що «характеризується високим рівнем турбулентності і невизначеності» [6]. Тому як важливу теоретико-методологічну настанову слід урахувати думку, запропоновану українським дослідником О. П. Дзьобанем: «завдання забезпечення національної безпеки в умовах соціокультурних трансформацій доцільно вирішувати, виходячи з визначених основних рівнів: безпеки особистості, держави й суспільства та їх глобалізаційної інтегрованості у світовому соціумі за умови урахування національних, регіональних та глобальних чинників» [7, с. 25]. Такий теоретико-методологічний підхід є вихідним для окреслення об'єкта реформи, що досліджується.

У дослідженні правової реформи у сфері національної безпеки, природно, на передній план виходить її нормативно-правовий «зріз». Сьогодні, як відомо, вже накопичено певний обсяг знань про цілі і завдання, основні напрями, етапи та перспективи здійснення реформи у сфері національної безпеки. Узагальнені результати наукових пошуків щодо реформування суспільних відносин у сфері національної безпеки України відтворено в низці нормативно-правових актів концептуального характеру. Так, визначальну роль зпоміж них відіграють програмні нормативні документи, що містять цілі, завдання, пріоритети реформування системи забезпечення національної безпеки України. Такими актами на сьогодні є Стратегія сталого розвитку «Україна – 2020», схвалена Указом Президента України від 12 січня 2015 р. № 5/2015¹, Стратегія національної безпеки України, затверджена Указом Президента України від 14 вересня 2020 р. № 392/2020², Концепція

розвитку сектору безпеки і оборони України, затверджена Указом Президента України від 14 березня 2016 р. № 92/2016³, а також низка галузевих стратегій і програмних документів щодо розвитку окремих державних органів, наділених повноваженнями у сфері забезпечення національної безпеки. Найважливіші аспекти – цілі, завдання та напрями – реформи у сфері національної безпеки оприлюднюються у щорічних посланнях Президента України до Верховної Ради України, деталізуються в актах Ради національної безпеки і оборони при Президентові України, а також Кабінету Міністрів України та інших органів виконавчої влади тощо. Вони докладно обговорюються на наукових і науково-практичних семінарах, конференціях, «круглих столах», у науковій періодиці тощо.

Не менш важливим є діяльнісний (або трансформативний) аспект реформи, що відображає її основні напрями, шляхи реалізації, очікувані результати цієї реформи тощо. Так, зокрема, С. П. Пономарьов пропонує визначити такі основні напрями діяльності держави у забезпеченні національної безпеки України: вдосконалення законодавства, у тому числі узгодження правових норм, усунення колізій та двоякого тлумачення нормативно-правових актів; взаємодія з іноземними державами з обміну досвідом, економічною та політичною співпрацею; розвиток інформаційних технологій щодо усунення загроз інформаційній безпеці України та профілактики їх виникнення, протидія корупції, зміцнення обороноздатності держави; профілактика загроз безпеці та обороні держави, де пріоритетом є підвищення соціального забезпечення населення, економічне зростання, фінансова та політична стабільність у державі тощо [8, с. 112].

Такі вітчизняні дослідники, як О. О. Резнікова і С. В. Сьомін, звертають увагу на дещо інші пріоритети реформування, зокрема на таке: закріплення у законодавстві чіткої системи ухвалення стратегічних рішень і розподілу відповідальності у сфері національної безпеки з урахуванням принципів національної стійкості, посилення міжвідомчої взаємодії, налагодження постійних комунікацій у процесі ухвалення державних рішень, більш

¹ Про Стратегію сталого розвитку «Україна – 2020»: Указ Президента України від 12.01.2015 № 5/2015 // БД «Законодавство України» / ВР України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/5/2015> (дата звернення: 09.02.2021).

² Про рішення Ради національної безпеки і оборони України від 14 вересня 2020 року «Про Стратегію національної безпеки України»: Указ Президента України від 14.09.2020 № 392/2020 // БД «Законодавство України» / ВР України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/392/2020> (дата звернення: 09.02.2021).

³ Про рішення Ради національної безпеки і оборони України від 4 березня 2016 року «Про Концепцію розвитку сектору безпеки і оборони України»: Указ Президента України від 14.03.2016 № 92/2016 // БД «Законодавство України» / ВР України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/92/2016> (дата звернення: 09.02.2021).

активне залучення громадськості до процесів контролю за діяльністю органів сектору безпеки і оборони та ухвалення державних рішень (на етапі розроблення концепцій, проєктів нормативно-правових актів тощо) [6].

Нарешті, часом трапляються більш деталізовані наукові підходи до окреслення пріоритетних напрямів реформування у сфері національної безпеки України, де окремо розглядаються управлінські та нормативно-правові аспекти. Так, реформуванням системи державного управління у сфері забезпечення національної безпеки України передбачаються вдосконалення системи забезпечення національної безпеки України, вироблення та реалізація сучасної державної політики національної безпеки України, адекватної сучасним викликам і загрозам та підпорядкованої принципу оборонної достатності, налагодження ефективних механізмів реалізації державної політики забезпечення національної безпеки в умовах військової агресії, вдосконалення механізму координації діяльності органів виконавчої влади та місцевого самоврядування з питань забезпечення національної безпеки, створення ефективної системи запобігання та протидії корупції, запровадження нових механізмів демократичного цивільного контролю над сектором безпеки і оборони України тощо. Водночас удосконалення нормативно-правового забезпечення національної безпеки України передбачає: вдосконалення базового законодавства про національну безпеку України, яке має визначати принципи й особливості функціонування системи забезпечення національної безпеки, забезпечити розроблення та внесення на розгляд Верховної Ради України законопроєкту про завдання й повноваження Комітету Верховної Ради України, до повноважень якого належить забезпечення контрольних функцій Верховної Ради України за діяльністю державних органів спеціального призначення з правоохоронними функціями, правоохоронних органів, правоохоронних органів спеціального призначення та розвідувальних органів, тощо [9].

І хоча далеко не всі з виокремлених вище напрямів можна, на нашу думку, віднести саме до пріоритетних напрямів реформи у сфері національної безпеки, все ж таки зазначене дає змогу окреслити як підходи науковців, які здебільшого доволі виокремлюють пріоритети, так і офіційну позицію вищого керівництва країни щодо специфіки такої реформи. Проте так чи інакше вони охоплюють певну суму (комплекс) заходів із боку держави, що мають, як правило, нормативно-правовий та

управлінський характер і спрямовуються на певну систему суспільних відносин, що центруються довкола категорій національної безпеки та національних інтересів, які є засадничими, визначальними та структуротворчими для організації та проведення відповідних реформаторських заходів загалом.

Із процесуального боку, правова реформа у сфері національної безпеки виступає комплексом заходів, що ініціюються, організуються та проводяться уповноваженими суб'єктами забезпечення національної безпеки (як правило, вищими органами державної влади) відповідно до наявних суспільних потреб, спричиняють суттєві зміни в нормативно-правовій, інституційній та/або функціональній підсистемах національної безпеки, що зумовлює якісно вищий рівень захисту національних інтересів від реальних та потенційних внутрішніх і зовнішніх загроз.

Проте таке тлумачення реформи у сфері національної безпеки з огляду на сучасні потреби вдосконалення державної політики у безпековій галузі та відмежування національної безпеки від державної вважаємо хоч і правильним, але в цілому об'єктивно недостатнім, адже на порядку денному конкретної правової реформи національної безпеки в Україні наразі стоїть питання щодо глибини реформаторських перетворень інститутів національної безпеки. Інакше кажучи, йдеться про те, чи будуть це «косметичні» перетворення, що в цілому консервуватимуть недоліки в організації національної безпеки, усуваючи лише найбільш видимі й очевидні з них, чи це буде науково обґрунтований комплекс послідовних, взаємопов'язаних та взаємозумовлених заходів, спрямованих на якісне перевлаштування всієї системи національної безпеки країни відповідно до сучасних вимог і викликів.

Крім того, з огляду на те, що національна безпека є феноменом, який тісно взаємодіє зі сферою міжнародної безпеки, слід визнати, що реформування національної безпеки має враховувати взяті на себе Україною зобов'язання у міжнародно-правовій сфері, насамперед з огляду на конституційно проголошений курс на інтеграцію в структури ЄС і НАТО. Успішним реформування системи національної безпеки України може стати на основі не лише чіткої правової регламентації суб'єктного її складу, структури, функцій тощо, але й на основі дієвої інтеграції цієї системи в систему міжнародної і регіональної безпеки [1, с. 491]. З огляду на взяті Україною зобов'язання в контексті євроатлантичної інтеграції реформа національної безпеки має відповідати принципам

і стандартам НАТО, що забезпечується, зокрема, шляхом розроблення й реалізації річних національних програм під егідою Комісії Україна – НАТО¹. У цьому ж контексті важливим є і те, що поглиблення міжнародного співробітництва у сфері забезпечення національної безпеки України створює додаткові можливості для підвищення кваліфікації військовослужбовців, правоохоронців і цивільних працівників сектору безпеки та підготовки відповідних кадрів з урахуванням стандартів ЄС і НАТО².

Висновки

Оскільки національна безпека не розглядається в сучасній (як вітчизняній, так і зарубіжній) науці виключно як «набуток» і сфера монопольної відповідальності держави, не можна еліминувати зі сфери реформи національної безпеки активну участь (задіяність) структур громадянського суспільства, які мають здійснювати громадський контроль за перебігом такої реформи і в необхідних випадках

повинні мати інструменти тісної комунікації з органами державної влади як на етапі ініціювання реформи, конструювання її цілей і завдань, напрямів і перспектив, так і на етапах її проведення. Обмеження дієздатності держави, особливо за умов економічної кризи, актуалізує необхідність оптимізації участі недержавних суб'єктів забезпечення національної безпеки. Ґрунтуючись на засадах самоорганізації, відкритості, демократії тощо, громадські організації здатні залучити значні інтелектуальні, матеріально-технічні й духовні ресурси та міжнародні зв'язки для участі в заходах із забезпечення національної безпеки, зокрема і під час вироблення стратегії відповідної реформи [10, с. 163].

Вочевидь, слід усіляко стимулювати таку активність неурядового сектору законодавчими інструментами, легітимуючи через його тісне залучення заходи з реформи національної безпеки й надаючи їм додаткової суспільної підтримки.

Список бібліографічних посилань

1. Сіцінський Н. А. Державне управління забезпеченням національної безпеки України у зовнішньополітичній сфері в умовах європейської та євроатлантичної інтеграції : дис. ... д-ра наук з держ. управління : 25.00.02. Київ, 2020. 642 с.
2. Каріх І. В. Інституційно-правові засади політики національної безпеки в гуманітарній сфері : дис. ... канд. політ. наук : 21.01.01. Київ, 2018. 218 с.
3. Горбатенко В. П. Реформа // Юридична енциклопедія : в 6 т. / редкол.: Ю. С. Шемшученко (голова) та ін. Київ : Укр. енцикл., 2003. Т. 5. 736 с.
4. Агафонова Н. В. Конституція як об'єкт реформування. *Університетські наукові записки*. 2016. № 59. С. 352–358.
5. Глобальна та національна безпека : підручник / В. І. Абрамов, Г. П. Ситник, В. Ф. Смолянук та ін. ; за заг. ред. Г. П. Ситника. Київ : НАДУ, 2016. 784 с.
6. Резнікова О. О., Сьомін С. В. Забезпечення безперервності процесу управління у сфері національної безпеки // Національний інститут стратегічних досліджень : офіц. сайт. URL: http://old2.niss.gov.ua/content/articles/files/111AZ-governance-continuity-1_1_2-928b5.pdf (дата звернення: 09.02.2021).
7. Дзьобань О. П. Національна безпека в умовах соціальних трансформацій (теоретико-методологічний аналіз) : автореф. дис. ... д-ра філос. наук : 21.03.01. Київ, 2005. 32 с.
8. Пономарьов С. П. Основні напрямки діяльності держави у сфері забезпечення безпеки та оборони України. *Форум права*. 2018. № 2. С. 109–114. URL: http://nbuv.gov.ua/j-pdf/FP_index.htm_2018_2_15.pdf (дата звернення: 09.02.2021).
9. Сіцінський Н. А. Науковий супровід державно-управлінських реформ щодо забезпечення національної безпеки України у зовнішньополітичній сфері. *Державне управління: удосконалення та розвиток*. 2020. № 4. URL: http://www.dy.nauka.com.ua/pdf/4_2020/64.pdf (дата звернення: 09.02.2021).
10. Павлюк К. С. Взаємодія органів державної влади та неурядових громадських організацій у системі забезпечення національної безпеки України : дис. ... канд. наук з держ. управління : 25.00.01. Київ, 2014. 206 с.

Надійшла до редколегії 12.02.2021

¹ Аналітична доповідь до Щорічного Послання Президента України до Верховної Ради України «Про внутрішнє та зовнішнє становище України в 2018 році». Київ : НІСД, 2018. С. 118.

² Там само. С. 121.

ЗАГУМЕННАЯ Ю. А. КОНЦЕПТУАЛЬНЫЕ ПОДХОДЫ К ПРОБЛЕМЕ КОНЦЕПЦИИ НАЦИОНАЛЬНОЙ БЕЗОПАСНОСТИ

Проведено комплексное теоретико-правовое исследование трансформации представлений о природе реформирования национальной безопасности в отечественной юриспруденции. Комплексно рассмотрены теоретико-методологическая основа и приоритетные направления правового обеспечения реформирования в сфере национальной безопасности. Основной акцент сделан на том, что целью реформы национальной безопасности является такое усовершенствование законодательства и управления в сфере национальной безопасности, которое сможет обеспечить качественное укрепление в соответствии с актуальными и перспективными потребностями общества состояния защищенности ключевых национальных интересов от внешних и внутренних реальных и потенциальных угроз.

Ключевые слова: *безопасность человека, общества и государства, национальная безопасность, военная безопасность, информационная безопасность, экономическая безопасность, экологическая безопасность, национальные интересы, внутренние и внешние угрозы, государственный суверенитет, территориальная целостность, правовая реформа, реформа в сфере национальной безопасности, субъекты обеспечения национальной безопасности, Стратегия национальной безопасности, государственный аппарат, общественные организации.*

ZAHUMENNA YU. O. CONCEPTUAL APPROACHES TO THE PROBLEM OF NATIONAL SECURITY CONCEPT

A comprehensive theoretical and legal study of the transformation of ideas about the nature of national security reform in domestic jurisprudence has been carried out. The author has defined the priorities and directions of the reform in the field of national security and, more importantly, its theoretical and methodological basis.

It has been determined that the main object of the reform in the field of national security is the whole complex of public relations, which is subject to special protection by the system of entities of ensuring national security. The system of such social relations is centered around the defining national interests, which usually include the vital interests of a man, society and the state and the implementation of which ensures the state sovereignty, its progressive development, and safe living conditions and welfare of citizens.

It has been noted that the main purpose of national security reform is to improve legislation and governance in the national security sector, which can provide qualitative strengthening in accordance with current and future needs of society to protect key national interests from external and internal real and potential threats.

It has been concluded that national security is not considered in modern, both domestic and international science, exclusively as an “acquisition” and a sphere of monopoly responsibility of the state; we cannot eliminate the active participation of civil society structures, which should exercise public control over the course of such a reform and, if necessary, should have the tools of close communication with state authorities at the stage of initiating the reform, constructing its goals and objectives, directions and perspectives and at the stages of its implementation. Restriction of the capacity of the state, especially in times of economic crisis, highlights the need to optimize the participation of non-government actors in ensuring national security. Obviously, such activity of the non-governmental sector should be strongly encouraged by legislative instruments, legitimizing measures for national security reform through its close involvement and providing them with additional public support.

Key words: *person, society and state’s security, national security, military security, information security, economic security, environmental security, national interests, internal and external threats, state sovereignty, territorial integrity, legal reform, reform in the national security sector, entities of ensuring national security, National Security Strategy, state apparatus, public organizations.*

ЕЛІНА ЄВГЕНІЇВНА СІЛАНТЬЄВА,

кандидат юридичних наук,

Фрунзенський районний суд м. Харкова;

e-mail: silantyevae@ukr.net**СПІВВІДНОШЕННЯ ФОРМАЛЬНОЇ ВИЗНАЧЕНОСТІ
ТА ВЕРХОВЕНСТВА ПРАВА**

Репрезентовано всебічний аналіз підходів до розуміння сутності категорій «верховенство права» і «формальна визначеність», проведено співвідношення цих категорій. Зазначено, що формальна визначеність права передбачає наявність сукупності точних, однозначних та прозорих правових приписів до процесів не лише правотворчості, а й правозастосування, покликаних забезпечити реалізацію прав, інтересів та свобод індивіда, а також захист від можливих проявів державного свавілля.

Ключові слова: право, принципи права, верховенство права, принцип верховенства права, формальна визначеність, визначеність, визначеність права.

Оглядова стаття

Постановка проблеми

Коли йдеться про верховенство права, в європейській правовій думці існує позиція, що верховенство права охоплює не лише формальні правові межі, але й спрямоване на досягнення демократичних засад суспільства і становлення правопорядку. Із цього приводу слід зазначити, що концепція верховенства права є наріжним каменем діяльності ОБСЄ у царині захисту прав людини та демократизації. Вона не лише охоплює офіційні правові рамки, а також спрямована на справедливість, основу на повному визнанні людської гідності. Держави-учасниці ОБСЄ продовжують удосконалення системи правосуддя, що гарантує повагу основних прав і свобод¹.

Для Організації Об'єднаних Націй верховенство права є принципом управління, при якому всі особи, установи й організації, державні та приватні, включаючи саму державу, підзвітні перед законами, що офіційно оприлюднюються, однаково виконуються та відповідають міжнародним нормам і стандартам прав людини. Цей принцип вимагає низки заходів для забезпечення дотримання принципів верховенства права, рівності перед законом, підзвітності закону, справедливості у застосуванні закону, розподілу влади, участі у прийнятті рішень, правової визначеності, уникнення свавілля, а також процедурної та юридичної прозорості².

¹ Rule of law // OSCE : сайт. URL: <https://www.osce.org/rule-of-law> (дата звернення: 20.12.2020).

² What is the Rule of Law // United Nations : сайт. URL: <https://www.un.org/ruleoflaw/what-is-the-rule-of-law/> (дата звернення: 20.12.2020).

Американська асоціація адвокатів розуміє верховенство права як сукупність принципів, або ідеалів, для забезпечення впорядкованого та справедливого суспільства. Багато країн у всьому світі прагнуть підтримувати верховенство права. Згідно з цим принципом кожен має однаковий статус відповідно до закону, всі несуть відповідальність перед законодавством, існують чіткі та справедливі процеси забезпечення виконання законодавства, існує незалежна судова влада, а права людини гарантовані для всіх³. За цих обставин дослідження формальної визначеності верховенства права є актуальним науковим завданням, адже формальна визначеність і верховенство права – правові явища, які безпосередньо пов'язані між собою, що вказується в європейській та міжнародній юридичній думці.

Стан дослідження проблеми

Питанням верховенства права присвячені численні наукові публікації вітчизняних та закордонних авторів. Зокрема, М. Хаустова досліджувала зміст принципу верховенства права, його роль у модернізації правової системи України [1]. Р. Падалка розглянув принцип верховенства права в європейському контексті, визначив окремі проблеми верховенства права в сучасній Україні, проблеми взаємодії права та закону в контексті реалізації ідеї правової держави [2, с. 164; 3]. Т. Чепульченко досліджено сучасні тенденції утвердження принципу

³ Rule of Law // American Bar Association : сайт. URL: https://www.americanbar.org/groups/public_education/resources/rule-of-law/ (дата звернення: 20.12.2020).

верховенства права в контексті природно-правового спрямування, а також указується на особливості правотворення, зокрема з огляду на розмежування поняття права та закону [4, с. 185]. М. Козюброю було розкрито взаємозв'язки між верховенством права, правами людини і місцевим самоврядуванням, а також окреслено коло проблем, пов'язаних із захистом прав людини [5, с. 67]. М. Братасюк, О. Росоляк висвітлили проблему співвідношення принципів верховенства права та законності [6, с. 11]. В. Гапотій здійснив аналіз проблем, що виникають у розумінні та застосуванні принципу верховенства права в сучасній юриспруденції внаслідок наявності істотних відмінностей між значеннями слів право і закон у вітчизняній правовій школі та їхніми загальноживаними історичними значеннями, а також значеннями їхніх західно-правових еквівалентів [7, с. 2]. П. Гуйван досліджено такий складовий елемент поняття «верховенство права», як правова визначеність. Підкреслюється, що визначеність має стосуватися насамперед правової норми як вихідного елементу юридичного регулювання [8, с. 11]. В. Кравчук було визначено зміст принципу правової визначеності як необхідної складової верховенства права [9, с. 10]. Водночас слід зазначити, що у фаховій юридичній літературі питання про співвідношення формальної визначеності та принципу верховенства права не набуло самостійного наукового дослідження, що деталізує та актуалізує обрану тему.

Мета і завдання дослідження

Мета цієї статті полягає в дослідженні співвідношення формальної визначеності як багатоаспектного юридичного явища та верховенства права.

Мета конкретизується в таких завданнях:

- з'ясувати місце формальної визначеності у механізмі правового регулювання;
- окреслити сутність формальної визначеності і провести її співвідношення з принципом верховенства права.

Наукова новизна дослідження

Здійснено комплексний аналіз таких юридичних категорій, як «формальна визначеність» і «верховенство права», проведено їх співвідношення. На підставі цього зазначається, що формальна визначеність є похідним елементом верховенства права і слугує чіткою й беззаперечному розумінню норми права.

Виклад основного матеріалу

Для розбудови демократичної і незалежної держави важливим є не лише формальна

конституціоналізація принципу верховенства права, який стає запорукою розвитку в суспільстві вищої справедливості, соціальної рівності та відчуття повної захищеності. Адже саме цей принцип відіграє важливу роль у процесі виникнення правової держави, де верховенство права займає почесне місце серед інших принципів, тому що він пронизує всі відносини суспільного життя і повинен братися за основу у здійсненні діяльності органами державної влади.

Необхідно звернути увагу на те, що, відповідно до формального підходу, принцип верховенства права може застосовуватися не тільки в демократичній державі, а й у тих державах, де панують аристократія, олігархія чи диктаторська влада [2, с. 43]. Звернення до аксіологічних аспектів верховенства права в сучасній юридичній літературі продиктоване, з одного боку, неможливістю дати єдиновірної, остаточної дефініції цього феномена, яка б охопила усі можливі випадки та життєві обставини його реалізації (чи нереалізації), а з іншого, – усвідомленням ненормативної природи правових цінностей, які складно (а іноді навіть шкідливо) формалізувати у законодавчих текстах чи міжнародних договорах [10, с. 208]. Саме тому для розуміння цієї юридичної категорії необхідно проаналізувати наукові доробки, що стосуються означеної тематики, дослідити підходи як вітчизняних, так і закордонних дослідників.

Е. Юргенс зауважує, що поняття верховенства права (*prééminence du droit*), поряд із поняттями плюралістичної демократії та прав людини, є основоположним принципом і загальноєвропейською цінністю, визнаною, зокрема, в Статуті Ради Європи і прецедентному праві Європейського суду з прав людини¹.

К. Ліндгрєн стверджує: «на базовому рівні верховенство права – це концепція, згідно з якою і уряд, і громадяни знають закон і підкоряються йому»².

Н. Чої зазначає, що верховенство права – це специфічний механізм, процес, інститут, практика або норма, що підтримує рівність усіх громадян перед законом, забезпечує форму

¹ Jurgens E. The Principle of the Rule of Law // Parliamentary Assembly : сайт. URL: <http://assembly.coe.int/nw/xml/XRef/X2H-Xref-ViewHTML.asp?FileID=11593&lang=EN> (дата звернення: 18.12.2020).

² What is the Rule of Law? // Rule of Law Education Centre : сайт. URL: <https://www.ruleoflaw.org.au/what-is-the-rule-of-law/> (дата звернення: 18.12.2020).

правління та, в цілому, запобігає самовільному використанню влади¹.

Верховний суд США визначає верховенство права як принцип, відповідно до якого всі особи, установи й організації підзвітні законодавству, яке є: публічно оприлюднене, дотримується, визнається, відповідає міжнародним принципам прав людини².

В українському праві верховенство права реалізується в різних галузях права через механізм дії права, оскільки пов'язаний із залученням нормативів і цінностей фундаментальних галузей під час виконання завдань на всіх рівнях ієрархії галузей права – від профілюючих до комплексних [11, с. 187].

П. Рабінович розглядає верховенство права як панування права в суспільстві, його визначальну роль у відносинах між учасниками суспільного життя, в діяльності державних та недержавних організацій, соціальних спільнот, об'єднань. Верховенство права має самостійний характер лише у випадку, коли саме право інтерпретується як явище, що виникає та існує незалежно від держави, від діяльності її законодавчих та інших органів [12, с. 30].

В. Тертишник, О. Сачко дотримуються думки, що верховенство права – система правового і суспільного устрою, де природні права і свободи людини знайшли законодавче закріплення, визнані найвищою цінністю суспільства, а їх забезпечення стає пріоритетом держави, де сама влада перебуває під контролем закону, обмежується правом, а саме право створює таку систему правовідносин, за якої максимально усуваються можливості свавілля чиновників [13, с. 17; 14, с. 96].

На думку Т. Чепульченко, верховенство права – це реальне відображення нормальної ситуації випереджувального розвитку природних прав людини порівняно з розвитком системи об'єктивного юридичного права та правової системи [4, с. 186].

Конституційний Суд України також не залишився осторонь означеного питання. Він також здійснює тлумачення терміна «верховенство права». Зокрема, верховенство права Суд розуміє як панування права в суспільстві³.

У цьому ракурсі він зазначає, що верховенство права вимагає від держави його втілення у правотворчу та правозастосовну діяльність, зокрема у закони, які за своїм змістом мають бути проникнуті передусім ідеями соціальної справедливості, свободи, рівності тощо. Одним із проявів верховенства права є те, що право не обмежується лише законодавством як однією з його форм, а включає й інші соціальні регулятори, зокрема норми моралі, традиції, звичаї тощо, які легітимовані суспільством і зумовлені історично досягнутим культурним рівнем суспільства⁴. Як бачимо, здійснюючи роз'яснення терміна, Конституційний Суд України вказує на втілення його у правотворчій та правозастосовній діяльності. Водночас Конституційний Суд України в наступному рішенні встановлює, що верховенство права означає, що органи державної влади обмежені у своїх діях заздалегідь регламентованими та оголошеними правилами, які дають можливість передбачити заходи, що будуть застосовані в конкретних правовідносинах, і, відповідно, суб'єкт правозастосування може передбачити й планувати свої дії та розраховувати на очікуваний результат⁵. Таким чином, Конституційний Суд України у своїх рішеннях не лише визначає сутність цього терміна, а й встановлює сферу його застосування.

Розглянувши підходи до розуміння сутності верховенства права, на нашу думку, слід з'ясувати зміст концепції верховенства права. У цьому разі ми можемо не брати до уваги розбіжності, що існують із приводу її визначення, і використати доповідь Європейської комісії за демократію через право (Венеціанської комісії), що вказує на такі необхідні елементи

Суду України щодо відповідності Конституції України (конституційності) положень статті 69 Кримінального кодексу України (справа про призначення судом більш м'якого покарання) : від 02.11.2004 № 15-рп/2004 // База даних (БД) «Законодавство України» / Верховна Рада (ВР) України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/v015p710-04> (дата звернення: 19.12.2020).

⁴ Там само.

⁵ Рішення Конституційного Суду України у справі за конституційним поданням 62 народних депутатів України щодо відповідності Конституції України (конституційності) Указу Президента України «Про дострокове припинення повноважень Верховної Ради України та призначення позачергових виборів» : від 20.06.2019 № 6-р/2019 // БД «Законодавство України» / ВР України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/v006p710-19> (дата звернення: 19.12.2020).

¹ Choi N. Rule of law. Political philosophy // Britannica : сайт. URL: <https://www.britannica.com/topic/rule-of-law> (дата звернення: 18.12.2020).

² Rule of Law // United States Courts : сайт. URL: <https://www.uscourts.gov/educational-resources/educational-activities/overview-rule-law> (дата звернення: 18.12.2020).

³ Рішення Конституційного Суду України у справі за конституційним поданням Верховного

верховенства права, як: 1) законність, у тому числі прозорість, підзвітність і демократичний порядок ухвалення законів; 2) правова визначеність, яка передбачає легкість та доступність з'ясування змісту права і забезпечену юридичними засобами можливість скористатися цим правом у нормативно регламентованих ситуаціях; 3) заборона державного свавілля, у тому числі обмеження дискреційних повноважень органів держави, обґрунтованість їх рішень, публічність інформації щодо державної влади; 4) ефективний доступ до правосуддя в незалежних і неупереджених судах, судовий контроль за законністю та конституційністю актів державної влади, функціонування незалежної адвокатури, виконання рішень судів; 5) дотримання прав людини, передусім гарантованість права на ефективний засіб правового захисту, на справедливий суд, на розгляд справи компетентним суддею, право бути вислуханим, презумпція невинуватості, заборона зворотної дії норм права, крім тих, що скасовують чи пом'якшують юридичну відповідальність; б) недискримінація і рівність перед законом, що передбачає відсутність законів, які містять дискримінаційні положення відносно певних осіб або їх груп або закріплюють правові привілеї, заборону дискримінаційного тлумачення або застосування закону [15, с. 30].

У березні 2011 р. у Стамбулі Венеціанська комісія ухвалила спеціальну Доповідь «Верховенство права» [16, с. 200–201]. Додатком до цієї Доповіді є «Контрольний перелік питань для оцінювання стану верховенства права в окремих державах» за зазначеними елементами. Наприклад, за елементом «юридична визначеність» (*legal certainty*) такими питаннями є: а) чи всі закони публікують; б) чи є неписане право, чи доступне воно; с) чи встановлено межі юридичної дискреції, наданої виконавчій владі; д) чи містяться в законах положення про винятки; е) чи зрозумілою мовою написано закони; ф) чи заборонено зворотню дію законів; г) чи встановлено обов'язок дотримуватися закону; h) чи йдеться про заперечення (оскарження) остаточного рішення національного суду; i) чи є судова практика національних судів послідовною; j) чи є національне законодавство загалом придатним для застосування, чи забезпечено його виконання; k) чи здійснюють систематичне оцінювання законодавства [16, с. 202].

Верховенство права в суспільстві як основний принцип правової держави зумовлює й інші принципи, зокрема підпорядкування закону самої держави та її органів, посадових

осіб, інших організацій, громадян. Він повинен бути справедливим, гуманним, закріплювати невід'ємні природні права кожної людини: право на життя, на свободу, на особисту недоторканність. Але свобода не є абсолютною. Вона допускає обмеження, тобто має певну міру. Закони та інші нормативні акти, які видає держава, узгоджуються з правами людини, підпорядковані принципу їх непорушності [4, с. 186–187; 17, с. 76].

Отже, принцип верховенства права означає, що в правовій державі має панувати право, а не інтереси осіб, у руках яких перебуває влада; функції держави полягають у регулюванні відносин між усіма суб'єктами права на основі закону. Неухильне дотримання принципів верховенства права та верховенства закону покликане забезпечити права і свободи людини у всіх сферах життя, а зі сторони підвладних – повагу до законів та органів влади [4, с. 187].

Визначивши сутність загальних особливостей верховенства права, на нашу думку, слід перейти до з'ясування сутності формальної визначеності з метою проведення співвідношення цих категорій.

Звертаючись до здійснення аналізу формальної визначеності, в першу чергу, необхідно звернути увагу на європейський досвід і позиції Конституційного Суду України щодо розуміння означеної категорії. Так, Європейська комісія за демократію через право у Доповіді щодо верховенства права зазначила, що однією зі складових верховенства права є правова (формальна) визначеність; вона вимагає, щоби правові норми були чіткими й точними, спрямованими на те, щоб забезпечити постійну прогнозованість ситуацій правовідносин, що виникають (пункти 41, 46 Доповіді) [18].

Конституційний Суд України вважає, що принцип правової (формальної) визначеності вимагає чіткості, зрозумілості й однозначності правових норм, зокрема їх передбачуваності (прогнозованості) та стабільності¹.

На думку О. Цельєва, формальна визначеність полягає в тому, що правова норма починає міститися в письмовому тексті, який має раціональну структуру, що дає змогу суб'єктам

¹ Рішення Конституційного Суду України у справі за конституційним поданням 49 народних депутатів України щодо відповідності Конституції України (конституційності) пункту 7 частини другої статті 42 Закону України «Про вищу освіту»: від 20.12.2017 № 2-р/2017 // БД «Законодавство України» / ВР України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/v002p710-17> (дата звернення: 20.12.2020).

права більш чітко визначати свої права та обов'язки, тобто бути впевненими щодо правових можливостей, як власних, так і інших учасників правовідносин [19, с. 20].

В. Савенко стверджує, що формальна визначеність права обґрунтовується тим, що поведінка суб'єктів у певному вигляді нормативної моделі фіксується в нормах права як права та обов'язки всіх осіб суспільних відносин [20, с. 101].

У межах означеної тематики І. Шалінська зауважує: «формальна визначеність правової норми полягає у її точному та безспірному позначенні обставин, які породжують правові наслідки [21, с. 105; 22, с. 509], встановленні чітко сформульованого правила обов'язкової поведінки, закріпленого у юридичних документах» [21, с. 105; 23, с. 259].

Щоб розкрити зміст формальної визначеності права, слід акцентувати увагу на вимогах, які випливають з неї: 1) чітке формулювання правової норми; 2) чітке формулювання умов, за яких здійснюється обмеження чи позбавлення права, інтересу чи свободи; 3) обов'язковість оприлюднення нормативно-правових актів (*non obligat lex nisi promulgata*); 4) заборона внесення непередбачуваних змін до законодавства [24, с. 96–97].

С. Погребняк до основних процедурних вимог, із дотриманням яких пов'язується формальна визначеність права, відносить також вимогу про обов'язкове оприлюднення актів; вимогу, що забороняє зворотню силу актів; розумну стабільність права; послідовну правотворчість; вимогу надання достатнього часу для змін у системі правовідносин, викликаних прийняттям нового закону [24, с. 97; 25, с. 50].

Л. Макаренко зазначає, що формальна визначеність права розуміється більшістю авторів як «визначеність правових норм за формою», – тобто поняття, яке не торкається логіко-юридичного змісту норми. На основі цієї позиції вчена доходить висновку, що зрозумілість, чіткість (визначеність змісту правових приписів) – це, скоріше, не ознака, а вимога, яка зумовлює ефективність його дії [24, с. 97; 26, с. 37].

Проте зазначимо, що складовою фундамента, на якому базуються більш специфічні й детальні правила та принципи правового регулювання, є верховенство права, важливими складовими, необхідними наслідками й умовами реалізації якого є чіткість змісту права, пропорційність та добросовісність, що дає змогу говорити про існування ще однієї суттєвої властивості права – його формальної визначеності [24, с. 97].

Як зазначає С. Головатий, норма закону не може розглядатись як «право», якщо її не сформульовано з достатньою мірою чіткості, яка дає громадянину змогу регулювати свою поведінку; тобто громадянин має передбачити наслідки, до яких може призвести та чи інша його дія [24, с. 97; 27, с. 184]. Отже, верховенство права поряд із формальною визначеністю охоплює правову ефективність (баланс інтересів), а також пропорційність у праві. Усі ці елементи характеризують основну ознаку поняття верховенства права – передбачуваність правових приписів [24, с. 97].

Цікавою є думка В. Шаповала, що норма права все ж не обов'язково повинна передбачати абсолютну визначеність: досвід показує, що це неможливо. Більше того, хоча визначеність бажана, вона може набувати ознак надмірної «скам'янілості», тоді як право повинно мати здатність відображати реальний стан суспільного життя, що змінюється. Відповідно, багато законів наповнені «розмитістю», нечіткою термінологією. Тлумачення та застосування таких нормативно-правових актів є завданням практики [24, с. 97; 28, с. 291].

Існування такої властивості права, як його формальна визначеність, сприяє утвердженню принципу «законні очікування», який широко застосовується у практиці Європейським судом з прав людини та Судом Європейського Співтовариства. Законні очікування – це право особи у своїх діях розраховувати на сталість існуючого законодавства. Цей принцип спрямований на те, щоб у випадках, коли особа переконана, що досягне певного результату, якщо буде діяти відповідно до норм правової системи, забезпечити захист цих очікувань. Однак принцип законних очікувань підлягає певним обмеженням. Перше з них – критерій доцільності (захищаються законні очікування лише розсудливих і обачних осіб). По-друге, на цей принцип можна посилатися лише у випадку, коли очікування мають законний характер [24, с. 97].

Виходячи з усього наведеного, можна зазначити: одним з основоположних аспектів захисту прав і свобод людини є формальна визначеність права, яка, у свою чергу, є гарантією міцного правопорядку – стану впорядкованості відносин у суспільстві [24, с. 97].

Формальна визначеність права передбачає наявність сукупності точних, однозначних та прозорих правових приписів до процесів не лише правотворчості, а й правозастосування, покликаних забезпечити реалізацію прав, інтересів та свобод індивіда, а також захист від можливих проявів державного свавілля. Останнє, у свою чергу, досягається дотриманням

законодавцем правил законодавчої техніки у процесі формування нормативних приписів. Тому нині гостро постає необхідність в адекватному правовому регулюванні нормотворчого процесу. У зв'язку з цим як засіб забезпечення формальної визначеності права необхідно сформулювати вимоги до нормотворчого процесу, які полягають у забезпеченні відповідної нормативної врегульованості нормотворчої діяльності, питань дотримання юридичної техніки, стандартів і принципів побудови нормативно-правових актів [24, с. 97].

Висновки

Підбиваючи підсумки дослідження, маємо зазначити, що верховенство права є важливим елементом функціонування сучасної держави. Водночас для належної реалізації означеного

принципу йому має бути притаманна визначеність, яка постає однією з важливих характеристик права. Формальна визначеність обумовлює чіткість, ясність змісту інтерпретаційних і правозастосовних актів, правомірність дій посадових осіб, поведінки громадян. Від неї залежить ефективність роботи механізму правового регулювання, досягнення потрібних людям результатів, що мають юридичне значення.

Таким чином, ми можемо стверджувати, що формальна визначеність є похідним елементом верховенства права і слугує чіткому й беззаперечному розумінню норми права. Саме це дає можливість однаково розуміти одну й ту саму правову норму в різних життєвих ситуаціях. Це дозволяє уникнути низки непорозумінь, правопорушень і неправильного розуміння життєвих ситуацій.

Список бібліографічних посилань

1. Хаустова М. Г. Верховенство права – як основоположний принцип правової системи України в умовах модернізації // *Права людини і демократія* : зб. наук. ст. за матеріалами наук. конф. (м. Харків, 15 трав. 2018 р.) / редкол.: А. П. Гетьман, І. В. Яковюк, В. Д. Гончаренко та ін. Харків, 2018. С. 40–45.
2. Падалка Р. О. Верховенство права як основоположний принцип права : дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.01. Київ, 2017. 195 с.
3. Падалка Р. О. Верховенство права як основоположний принцип демократичної та правової держави. *Актуальні проблеми права: теорія і практика*. 2012. № 24. С. 365–371.
4. Чепульченко Т. О. Верховенство права як основоположний принцип сучасного правотворення. *Вісник Національного технічного університету України «Київський політехнічний інститут». Серія: Політологія. Соціологія. Право*. 2012. № 3. С. 185–188.
5. Козюбра М. І. Верховенство права, права людини і місцеве самоврядування: проблеми взаємозв'язків. *Наукові записки НаУКМА. Юридичні науки*. 2017. Т. 200. С. 67–71.
6. Братасюк М. Г., Росоляк О. Б. Співвідношення принципу верховенства права та принципу законності. *Актуальні проблеми правознавства*. 2018. Вип. 1. С. 11–17.
7. Гапотій В. Д. Верховенство права: сучасні наукові концепції : монографія. Мелітополь : Мелітополь. держ. пед. ун-т ім. Б. Хмельницького, 2016. 194 с.
8. Гуйван П. Д. Правова визначеність як складова частина принципу верховенства права. *Альманах міжнародного права*. 2017. Вип. 17. С. 11–21.
9. Кравчук В. Зміст принципу правової визначеності як необхідної складової верховенства права. *Актуальні проблеми правознавства*. 2019. Вип. 4. С. 10–15.
10. Горобець К. Верховенство права як ціннісно-нормативний феномен. *Філософія права і загальна теорія права*. 2013. № 2. С. 207–213.
11. Карась А. Г. Верховенство права як ціннісна характеристика права. *Альманах права*. 2012. Вип. 3. С. 185–190.
12. Рабінович П. М. Громадянське суспільство і правова держава (загальнотеоретичні міркування). *Українське право*. 1996. № 3. С. 26–32.
13. Тертишник В. М. Верховенство права та забезпечення встановлення істини в кримінальному процесі України : монографія. Дніпропетровськ : Дніпропетровськ. держ. ун-т внутр. справ ; Ліра ЛТД, 2009. 432 с.
14. Сачко О. В. Доктринальна модель принципу верховенства права. *Прикарпатський юридичний вісник*. 2018. Вип. 4 (25), т. 3. С. 96–100.
15. Погребняк С. П. Верховенство права в Україні: передумови та перспективи. *Філософія права і загальна теорія права*. 2013. № 1. С. 29–36.
16. Копча В. В. Верховенство права як принцип сучасної держави. *Науковий вісник Національної академії внутрішніх справ*. 2018. № 3 (108). С. 198–212.
17. Політична культура демократичного суспільства: стан і перспективи в Україні : матеріали Всеукр. наук.-практ. конф. (м. Київ, 26–27 лют. 1998 р.). Київ : Гнозис, 1998. 226 с.
18. Богачова Л. Л. Принцип правової визначеності в європейському і національному праві (змістовна характеристика). *Теорія і практика правознавства*. 2013. Вип. 2. URL: <https://core.ac.uk/download/pdf/230566483.pdf> (дата звернення: 20.12.2020).

19. Цельєв О. В. Сфери і способи впливу держави на право. *Наукові записки НаУКМА. Юридичні науки*. 2015. Т. 168. С. 20–22.
20. Савенко В. В. Закон у структурі правової реальності: філософсько-правовий аналіз : дис. ... д-ра юрид. наук : 12.00.12. Львів, 2017. 412 с.
21. Шалінська І. В. Ознаки та види актів «м'якого права». *Науковий вісник Ужгородського національного університету. Серія «Право»*. 2013. Вип. 23, ч. 1, т. 1. С. 104–107.
22. Теория государства и права / под ред. М. Н. Марченко. М. : Проспект, 2004. 640 с.
23. Общая теория государства и права : учебник / под общ. ред. В. А. Кучинского. М. : Изд-во деловой и учеб. лит., 2004. 656 с.
24. Романюк Є. О. Формальна визначеність права як підстава визначення меж людської свободи. *Молодий вчений*. 2014. № 5 (2). С. 95–98.
25. Погребняк С. П. Вимоги до нормативно-правових актів, які випливають з принципу правової визначеності. *Вісник Академії правових наук України*. 2005. № 3 (42). С. 42–53.
26. Макаренко Л. О. Теоретичні закономірності дії правових приписів : дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.01. Київ, 2004. 171 с.
27. Головатий С. П. Верховенство права : монографія : у 3 кн. Київ : Фенікс, 2006. Кн. 2: Верховенство права: від доктрини до принципу. 653 с.
28. Шаповал В. Свобода та «природні права» людини як основа людського виміру права // *Антропологія права: філософський та юридичний виміри (стан, проблеми, перспективи) : матеріали I Всеукр. круглого столу (м. Львів, 16–17 вересня 2005 р.) / Львів. нац. ун-т ім. І. Франка. Львів : Край, 2006. С. 286–295.*

Надійшла до редколегії 21.12.2020

СИЛАНТЬЕВА Э. Е. СООТНОШЕНИЕ ФОРМАЛЬНОЙ ОПРЕДЕЛЕННОСТИ И ВЕРХОВЕНСТВА ПРАВА

Представлен всесторонний анализ подходов к пониманию сущности категорий «верховенство права» и «формальная определенность», проведено соотношение этих категорий. Отмечено, что формальная определенность права предполагает наличие совокупности точных, однозначных и прозрачных правовых предписаний к процессам не только правотворчества, но и правоприменения, призванных обеспечить реализацию прав, интересов и свобод индивида, а также защиту от возможных проявлений государственного произвола.

Ключевые слова: право, принципы права, верховенство права, принцип верховенства права, формальная определенность, определенность, определенность права.

SILANTEVA E. E. CORRELATION OF FORMAL CLARITY AND RULE OF LAW

Comprehensive analysis of approaches to understanding the essence of the categories of “rule of law” and “formal clarity” has been carried out within the framework of the conducted research. The author in order to properly understand the category of “rule of law”, has provided the views of both international and domestic researchers, who determine its essence.

The author of the work has determined the content of the concept of the rule of law on the basis of the characteristics of the rule of law. A comprehensive analysis of the reports of the European Commission and the Venice Commission on the elements of the rule of law has been conducted. Particular attention has been also paid to the essence of the rule of law principles, which are reflected in those documents. The main requirements relating to the rule of law principle, as well as the main purpose of this principle have been provided.

The author has conducted the analysis of approaches to understanding and clarifying the essence of formal clarity provided to this category by both domestic and international researchers. The main requirements for formal clarity have been provided. The procedural requirements inherent in formal clarity have been also separately mentioned in the research.

On the basis of the conducted complex characteristic and defining the essence of the categories of “rule of law” and “formal clarity” the author has carried out the analysis of their parity. The approaches of domestic and international researchers in this regard have been provided. It has been emphasized that one of the fundamental aspects of the protection of human rights and freedoms is the formal clarity of law.

It has been noted in the conclusion that the formal clarity of law implies a set of precise, unambiguous and transparent legal requirements for both lawmaking and law-enforcement processes designed to ensure the realization of human rights, interests and freedoms, as well as protection against possible manifestations of state arbitrariness that makes it possible to avoid a number of mistakes, offenses and misunderstandings of life situations.

Key words: law, law principles, rule of law, rule of law principle, formal clarity, clarity, clarity of law.

АДМІНІСТРАТИВНЕ ПРАВО ТА ПОЛІЦЕЇСТИКА

УДК 336:658

DOI: <https://doi.org/10.32631/pb.2021.1.04>

АНДРІЙ СЕРГІЙОВИЧ ДЯДІН,

кандидат економічних наук, доцент,
Харківський національний університет внутрішніх справ;

 <https://orcid.org/0000-0002-2277-2795>,
e-mail: dyadin@meta.ua;

НАТАЛІЯ ВАЛЕРІЇВНА БОБРО,

кандидат соціологічних наук,
Харківський національний університет внутрішніх справ;

 <https://orcid.org/0000-0002-8350-3695>,
e-mail: natashabobro73@gmail.com

УПРАВЛІННЯ КАПІТАЛОМ У КОНТЕКСТІ ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ КОНКУРЕНТНИХ ПЕРЕВАГ СУБ'ЄКТА ПІДПРИЄМНИЦЬКОЇ ДІЯЛЬНОСТІ РОЗДРІБНОЇ ТОРГІВЛІ

Проаналізовано загальні особливості формування та функціонування підприємницького капіталу. Обґрунтовано основні етапи оптимізації фінансової структури капіталу підприємств як специфічного об'єкта антикризової підприємницької діяльності роздрібною торгівлі. Надано характеристику фінансового потенціалу як ключової ланки, що зумовлює вектор руху підприємницької діяльності. Визначено основні елементи як мінімізації витрат під час реалізації превентивних антикризових заходів, так і можливості протистояти конкурентним викликам шляхом оновлення системи виробництва. Доведено, що практичні шляхи реалізації антикризових заходів є пріоритетними і вирішальними для визначення ступеня життєздатності та перспектив розвитку суб'єкта, спрямованих на зростання його ринкової вартості, зміцнення фінансової потужності та нарощування фінансових резервів, які дозволять у майбутньому посилити захисні властивості.

Ключові слова: капітал, підприємницька діяльність, оптимізація фінансової структури, антикризове управління.

Оглядова стаття

Постановка проблеми

В умовах розвитку держави з ринковою економікою спостерігається зростання цікавості до забезпечення потреби суб'єктів господарювання в капіталі за рахунок формування фінансових ресурсів із різних джерел. Це залежить від співвідношення між власним та позиковим капіталом, що використовується підприємством у процесі своєї господарської діяльності, ефективності його функціонування в умовах конкурентного ринку, фінансової стабільності та як результат отримання максимального прибутку, який буде використаний у подальшому розвитку суб'єкта господарювання. Тому обрана тематика є актуальною та своєчасною.

Стан дослідження проблеми

Велику кількість науковців цікавлять аналіз формування капіталу та оптимізація

його структури. До таких учених можна віднести В. Абчука, З. Айвазяна, О. Багатирию, Л. Безгінову, Б. Бермана, І. Буряка, Н. Власову, М. Гонського, Д. Еванса, А. Кісельова, О. Кузнецову, Л. Лігоненко, Л. Осипову, Є. Свідерського, В. Сенчагову, О. Н. Ситника, І. Сіняєва, Е. Уткіна, С. Федосенко, Щербань та ін. У своїх працях учені-економісти акцентують увагу на використанні капіталу підприємств за рахунок забезпечення пропорційності між дохідністю та фінансовою стабільністю суб'єктів господарювання, що і зумовлює формування мети та завдань дослідження.

Мета і завдання дослідження

Метою статті є обґрунтування методів регулювання та оптимізації структури управління фінансової структури капіталу підприємств роздрібною торгівлі. Для досягнення цієї мети потрібно виконати такі завдання:

- уточнити сутність поняття «капітал підприємства»;
- проаналізувати основні етапи оптимізації фінансової структури капіталу підприємницької діяльності роздрібною торгівлі.

Наукова новизна дослідження полягає в обґрунтуванні методики щодо конкурентоспроможності підприємств роздрібною торгівлі за рахунок оптимізації фінансової структури капіталу та вирішення комплексного завдання менеджменту, пов'язаного з науковим обґрунтуванням та дослідженням поняття «капітал підприємства» і визначенням його ролі на етапах конкурентоспроможності підприємств роздрібною торгівлі.

Виклад основного матеріалу

Якщо проаналізувати історію використання поняття капіталу в економіці, то у класичних економічних теоріях про дослідження дефініції «капітал» згадується у представників школи фізіократів. Основна теза, яку висловлювали вчені, полягає в аналізі виробничих відносин, оскільки частина капіталу отримується у виробничому процесі, й він із часом накопичується з метою майбутнього використання у виробництві. Американський вчений Адам Сміт вважав, що капітал являє собою частину майна власника, яка здатна приносити дохід.

У XIX ст. широко розповсюдилися політ-економічні теорії дослідження сутності поняття «капітал». К. Маркс розглядав капітал як «вартість, яка самовідтворюється, залучена в безперервний процес кругообігу: грошовий капітал перетворюється на виробничий, останній на товарний, знову готовий набути грошової форми» [1].

З погляду трудової теорії вартості, капітал містить у собі накопичену упредметнену й живу працю (точніше, здатність до праці). Виходячи за межі цієї теорії, можна додати до упредметненої праці частину обмежених природних ресурсів, які можуть бути привласнені й залучені до господарського процесу. Але в будь-якому разі перша властивість капіталу полягає в тому, що він виступає обмеженим ресурсом. Другою властивістю капіталу виступає здатність до накопичення, тобто це ресурс, який можна не лише зберігати, але й поповнювати. Третя властивість указує на те, що це господарський ресурс, який має певну ліквідність, тобто здатність прямо або опосередковано незалежно від своїх предметних форм набувати грошової форми. Ця ліквідність забезпечується завдяки наявності вар-

тості, під якою розуміють кількісно визначену здатність до обміну на інші ресурси. Далі капітал не залишається в пасивному стані, він залучається у процес кругообігу вартості, у якому грошова форма задає водночас відправну й кінцеву точки руху. Капітал є динамічним ресурсом. Четверта властивість розкривається в здатності до конвертації – постійній зміні власних форм. Більш того, він відтворюється саме завдяки зміні своїх форм, їх взаємному перетворенню. І, нарешті, п'ята властивість полягає в тому, що капітал у процесі свого кругообігу не лише відтворює власну вартість, але й приносить певну «дельту» – додаткову вартість, або прибуток. Інакше кажучи, він виступає самозростаючою вартістю. Як бачимо, йдеться вже не про накопичення ресурсу в його натуральному вигляді, а про вартісне збільшення, що виникає в результаті конвертації форм капіталу [2]. Отже, капітал – ресурс, який накопичується, залучений у процеси відтворення та зростання вартості шляхом взаємної конвертації своїх різноманітних видів, які інвестуються у створення активів, що є загальною сумою фінансових ресурсів підприємств.

Теоретичний аналіз показав, що в сучасній економічній теорії неможливо визначити єдину ефективну структуру капіталу, оскільки вона є досить складним чинником, що перебуває у взаємозалежності з багатьма показниками та характеристиками господарської діяльності роздрібною торгівлі. Однак можна визначити найбільш раціональне співвідношення показників капіталу, що розраховуються на підставі факторів впливу, ризиків та практичного досвіду, що максимально наближить цільову структуру капіталу до оптимального його значення. Ураховуючи, що структура капіталу впливає на ринкову вартість підприємства через ціну капіталу, концепція структури капіталу досліджується в одному теоретичному комплексі з концепціями вартості капіталу та ринкової вартості підприємства [3; 4]. Тому оптимізація структури управління капіталу є одним із найважливіших та складних завдань, що виконуються в процесі фінансового управління підприємством.

Для визначення рівня ефективного управління формування капіталу в контексті конкурентного ринку суб'єкта підприємницької діяльності роздрібною торгівлі проаналізуємо методику оптимізації фінансової структури капіталу в межах його певного обсягу, в підґрунтя якої покладено багатокритеріальний підхід до оптимізації з урахуванням зворотних зв'язків між критеріями [5]. Виокремлюють такі етапи.

Етап 1. Аналіз капіталу підприємства проводиться з метою виявлення основних тенденцій його динаміки, складу та динаміки його основних джерел, впливу на ефективність їх залучення та використання. Ураховання стратегічних цілей розвитку підприємства під час аналізу дозволяє визначити наявність або відсутність обсягу капіталу для конкретного суб'єкта підприємницької діяльності. Якщо відповідь позитивна, оптимізація співвідношення всіх джерел капіталу здійснюється в межах цього обсягу. У разі, якщо наявний обсяг капіталу є недостатнім, необхідно з'ясувати, чи має підприємство можливості для його розширення та за рахунок яких джерел воно має відбуватися.

Під час оптимізації структури капіталу враховано твердження, що оптимальна структура капіталу являє собою таке співвідношення його основних джерел, яке, по-перше, забезпечує необхідний рівень фінансової стійкості; по-друге, мінімізує середньозважену вартість його капіталу; по-третє, забезпечує необхідний рівень ефективності використання капіталу.

У практиці підприємницької діяльності часто зустрічаються завдання, які передбачають пошук оптимального рішення за наявності різних, які неможливо звести один до одного, критеріїв оптимальності. Процес виконання багатокритеріальних завдань є пов'язаним з експертними оцінками самих критеріїв та їх зв'язками. Виконання завдань багатокритеріальної оптимізації можна здійснювати у два способи:

1) упорядкуванням заданої кількості критеріїв і послідовною оптимізацією кожного з них;

2) оптимізацією критерію, який визнано найбільш важливим (інші критерії при цьому відіграють роль додаткових обмежень); вихідним положенням при цьому є зв'язок критеріїв у такому вигляді: «фінансова стійкість → середньозважена вартість капіталу → ефективність використання капіталу».

За основний критерій обрано фінансову стійкість, яка є однією з найважливіших характеристик фінансового стану суб'єкта підприємницької діяльності в роздрібній торгівлі, завдяки якій фінансова структура капіталу визначає стан інших важливих характеристик його фінансово-господарської діяльності (платоспроможність, кредитоспроможність, рентабельність, ліквідність). Отже, оптимізуючи структуру капіталу господарюючого суб'єкта, у свою чергу, впливаємо на його фінансову стійкість. Інші критерії оптимізації при цьому відіграють роль додаткових обмежень.

Етап 2. Оцінювання структури капіталу за критерієм фінансової стійкості здійснюється шляхом порівняння фактичних значень коефіцієнта забезпеченості оборотних активів суб'єктів підприємництва в роздрібній торгівлі власним капіталом із «нормальним» значенням, за мінімальний рівень якого взято значення 0,1 [6]. У разі коли частка власного оборотного капіталу в оборотних активах відповідає «нормальному» значенню (тобто з погляду фінансової стійкості фінансова структура капіталу є оптимальною), необхідно перейти до оцінювання структури капіталу за критерієм мінімізації його середньозваженої вартості.

Якщо ж фактичне значення є меншим за «нормальне», суб'єкту господарювання слід забезпечити норму власного оборотного капіталу за рахунок відповідної зміни власного і позикового видів капіталу. Це можна зробити шляхом підвищення розміру власного капіталу або залучення довгострокового позикового капіталу одночасно зі зменшенням на відповідну величину короткострокового позикового капіталу. При цьому необхідно враховувати, що залучення додаткового капіталу за рахунок власних і позикових джерел має свої економічні обмеження на кожному етапі розвитку суб'єкта підприємницької діяльності.

Основним та постійним джерелом підвищення власного оборотного капіталу суб'єктів підприємництва в роздрібній торгівлі є прибуток, використання якого є відносно дешевшим порівняно із залученням довгострокового позикового капіталу. Однак збільшення власного капіталу за рахунок прибутку обмежується загальним його розміром, що залежить від багатьох чинників (організаційно-технічний рівень управління господарською діяльністю, обсяг товарообігу господарюючого суб'єкта, рівень торговельних націнок на реалізовані товари, склад і рівень витрат обігу, пропорції розподілу чистого прибутку за окремими напрямками їх використання, кон'юнктура ринку тощо).

Залучення додаткового довгострокового банківського кредиту для забезпечення нормативу власного оборотного капіталу, як правило, може здійснюватися за умови підвищення відсоткової ставки за кредит, що пов'язано зі зростанням фінансового ризику для кредиторів суб'єкта підприємницької діяльності. Зменшення розміру короткострокового позикового капіталу обмежується загальним розміром капіталу та повинно відбуватися в поєднанні з підвищенням стійких джерел фінансування.

Якщо результати розрахунків за першим критерієм оптимізації структури капіталу суб'єкта підприємницької діяльності в роздрібній торгівлі є задовільними (у процесі оптимізації було досягнуто «нормальне» значення коефіцієнта забезпеченості оборотних активів власним оборотним капіталом), слід перейти до наступного етапу – оцінювання структури капіталу за критерієм мінімізації його середньозваженої вартості.

Етап 3. Оцінювання структури капіталу з погляду вартості капіталу.

Процес оптимізації за цим критерієм передбачає розрахунок вартості залучення та використання основних джерел капіталу (власний капітал, фінансові кредити, кредиторська заборгованість товарного характеру та вартість оренди) і визначення величини середньозваженої вартості капіталу в попередніх періодах. Відповідні розрахунки здійснюються за допомогою використання показника середньозваженої вартості капіталу суб'єкта підприємницької діяльності, де головними критеріальними складовими виступають

- вартість сформованого власного капіталу та його питома вага в загальній сумі капіталу;
- вартість та питома вага залучення позикового капіталу за рахунок фінансових кредитів;
- вартість кредиторської заборгованості товарного характеру та його питома вага в загальній сумі капіталу;
- вартість операційної оренди основних засобів (відсоток за орендою) та питома вага орендованих основних засобів як довгострокового кредиту в загальній сумі капіталу.

У свою чергу, вартість власного капіталу [7] дорівнює відношенню обсягу чистого прибутку, сплаченого власникам власного капіталу за його використання за період часу, що аналізується, та середнього розміру власного капіталу суб'єкта підприємницької діяльності в роздрібній торгівлі за аналізований період.

Вартість залучення позикового капіталу у вигляді фінансових кредитів [8] характеризується середньою розрахунковою ставкою відсотку за фінансовими кредитами (відношення суми всіх фактичних фінансових витрат за всіма кредитами до середнього розміру довгострокових і короткострокових позикових активів).

Вартість кредиторської заборгованості визначається з урахуванням тривалості періоду відстрочки платежу за розрахунками скоригованої на непрямую рентабельність від використання кредиторської заборгованості товарного характеру.

Розрахунок повинен супроводжуватися аналізом чинників, що вплинули на формування величини середньозваженої вартості капіталу та її динаміку.

Оскільки розрахунок вартості капіталу дозволяє обрати кращий варіант його залучення, оцінювання структури капіталу за критерієм мінімізації його вартості має здійснюватися шляхом порівняння показника середньозваженої вартості капіталу з показником фактичної або «необхідної» (тобто тієї, що вимагається) рентабельності активів.

Про ефективність політики залучення та використання суб'єктами підприємницької діяльності капіталу свідчить перевищення доходності активів над витратами на його залучення та використання. Виконання цієї умови означає, що з погляду критерію вартості наявну структуру капіталу можна вважати оптимальною. Тому наступним кроком є проведення оцінювання структури капіталу за критерієм ефективності його використання. Невиконання цієї умови потребує пошуку можливостей зниження середньозваженої вартості капіталу та розрахунку відповідного співвідношення його основних джерел.

Напрямки мінімізації середньозваженої вартості капіталу суб'єкта підприємницької діяльності в роздрібній торгівлі подано в табл. 1.

Ухваленню рішення про мінімізацію вартості капіталу передують проведення відповідних розрахунків із метою визначення можливості та обґрунтування доцільності мінімізації вартості залучення та використання певних джерел капіталу.

Оптимізація фінансової структури капіталу з погляду мінімізації його вартості передбачає перевірку «зворотного зв'язку» отриманих результатів оптимізації за цим критерієм із критерієм фінансової стійкості. У разі отримання позитивних результатів розрахунку за першими двома критеріями слід перейти до третього, останнього, критерію оптимізації структури капіталу.

Етап 4. Оцінювання структури капіталу з погляду ефективності його використання. У підґрунтя оцінювання структури капіталу за критерієм ефективності його використання покладено розрахунок ефекту фінансового левериджу в попередніх періодах і визначення впливу окремих чинників (рентабельності активів, середньозваженої вартості позикового капіталу, частки позикового капіталу та частки власного капіталу) на цей ефект за допомогою способу ланцюгових підстановок щодо показника середньозваженої вартості позикового капіталу, скоригованого на нетто-результат

експлуатації інвестицій, вартість орендованих основних засобів, розмір орендної плати, а також питому вагу фінансових кредитів, кредиторської заборгованості товарного харак-

теру і довгострокового кредиту у вигляді орендованих основних засобів у загальній сумі позикового капіталу суб'єкта.

Таблиця 1

Напрямки мінімізації середньозваженої вартості капіталу

Елемент вартості капіталу	Напрямки мінімізації
Вартість власного капіталу	Розроблення ефективної політики формування та розподілу прибутку, серед іншого: – розроблення ефективної податкової політики; – розроблення ефективної дивідендної політики (застосування консервативного підходу); – розроблення ефективної амортизаційної політики
Вартість фінансових кредитів	Виявлення пропозицій на фінансовому ринку, які мінімізують вартість залучення кредитів як за відсотковою ставкою, так і за іншими умовами залучення, використання та обслуговування (за незмінності суми залучення і строків використання); використання фінансової або оперативної оренди основних засобів замість залучення довгострокового кредиту для їх придбання
Вартість кредиторської заборгованості товарного характеру	Зменшення питомої ваги кредиторської заборгованості товарного характеру й, відповідно, збільшення частки короткострокового банківського кредиту (за умови обрання цінової знижки)
Вартість оперативної оренди основних засобів	Виявлення пропозицій у процесі використання оперативної оренди, які мінімізували б її вартість для торговельного підприємства

Оптимізація структури капіталу за цим критерієм потребує управління диференціалом і коефіцієнтом ефекту фінансового леве-риджу. Оскільки ставка податку на прибуток установлюється законодавством, податковий коректор фінансового леве-риджу не залежить від діяльності суб'єкта підприємницької діяльності в роздрібній торгівлі та не підлягає впливу в процесі управління ефектом. Завданням суб'єкта господарювання є максимізація диференціалу та регулювання значення коефіцієнта залежно від зміни розміру диференціалу.

Оптимізація структури капіталу за критерієм ефективності його використання вимагає перевірки з відповідним коригуванням отриманих результатів на відповідність двом критеріям – фінансовій стійкості та мінімізації вартості капіталу.

Етап 5. Формування цільової структури капіталу.

Якщо результати розрахунків за всіма трьома критеріями відповідають один одному та задовольняють вимогам, необхідно перейти до останньої стадії оптимізації структури капіталу – формування його цільової структури з урахуванням отриманих результатів оп-

тимізації за всіма критеріями, а також особливостей складових капіталу та чинників, що впливають на них. Виконання цього етапу потребує ґрунтовного розроблення конкретних заходів, що дозволять сформувати необхідну структуру капіталу суб'єкта підприємницької діяльності в роздрібній торгівлі.

Висновки

Дослідження показало, що оптимізація структури капіталу – це важливий крок стратегічного аналізу капіталу, який полягає у співвідношенні між вартістю особистого капіталу підприємства роздрібної торгівлі та вартістю коштів, залучених на основі повернення їх у майбутньому та досягнення максимальної ефективності діяльності підприємств. У процесі оптимізації структури капіталу необхідно враховувати кінцевий результат діяльності підприємства, тобто фінансовий результат, який залежить від діяльності підприємств та оподаткування.

У подальшому наші наукові дослідження будуть спрямовані на вдосконалення методики оптимізації структури капіталу підприємств роздрібної торгівлі.

Список бібліографічних посилань

1. Маркс К., Энгельс Ф. Капитал: критика политической экономики: избранные сочинения : в 9 т. М. : Политиздат, 1987. Т. 7. 811 с.
2. Бобро Н. В. Теоретико-методологічні аспекти дослідження соціального капіталу в роботах Р. Патнема, П. Бурдьє та Дж. Коулмена // Сучасні суспільні проблеми у вимірі соціології управління : зб. наук. пр. (Донецьк, 26 березня 2009 р.) / відп. ред. О. Ю. Клименко. Донецьк : Вид-во Донецьк. держ. ун-ту управління, 2009. Т. 10, вип. 116. С. 138–143.
3. Щербань О. Д., Насібова О. В., Сухоруков Р. В. Методи регулювання та оптимізації структури капіталу підприємства. *Економіка та держава*. 2017. № 12. С. 82–88.
4. Безгінова Л. І. Формування оптимальної структури капіталу в підприємствах роздрібної торгівлі : автореф. дис. ... канд. економ. наук : 08.07.05. Харків, 2004. 23 с.
5. Семенова Г. А., Пелешко А. В. Оптимізація структури капіталу підприємства. *Держави та регіони*. 2010. № 4. С. 164–169.
6. Красницька Р. С. Інструментарій та методи оптимізації цільової структури капіталу підприємства. *Економіст*. 2005. № 5. С. 73–75.
7. Давидов О. І. Визначення вартості власного капіталу під час оцінки вартості підприємств. *Науковий вісник Міжнародного гуманітарного університету. Серія: Економіка і менеджмент*. 2017. Вип. 23. С. 97–102.
8. Попова М. І. Обґрунтування політики залучення позикових коштів підприємства. *Молодий вчений*. 2018. № 9 (61). С. 515–519.

Надійшла до редколегії 18.01.2021

ДЯДИН А. С., БОБРО Н. В. УПРАВЛЕНИЕ КАПИТАЛОМ В КОНТЕКСТЕ ОБЕСПЕЧЕНИЯ КОНКУРЕНТНЫХ ПРЕИМУЩЕСТВ СУБЪЕКТА ПРЕДПРИНИМАТЕЛЬСКОЙ ДЕЯТЕЛЬНОСТИ РОЗНИЧНОЙ ТОРГОВЛИ

Проанализированы общие особенности формирования и функционирования предпринимательского капитала. Рассмотрены основные этапы оптимизации финансовой структуры капитала предприятий как специфического объекта антикризисной предпринимательской деятельности розничной торговли. Охарактеризованы основные этапы оптимизации финансового потенциала как ключевого звена, приводящего вектор движения предпринимательской деятельности. Раскрыты основные элементы как минимизации затрат при реализации превентивных антикризисных мер, так и возможности противостоять конкурентным вызовам путем обновления системы производства. Показано, что практические пути реализации антикризисных мер являются приоритетными и решающими для определения степени жизнеспособности и перспектив развития субъекта, направленных на прирост его рыночной стоимости и наращивание финансовых резервов, которые позволят в будущем усилить защитные свойства.

Ключевые слова: капитал, предпринимательская деятельность, оптимизация финансовой структуры, антикризисное управление.

DYADIN A. S., BOBRO N. V. SHARE CAPITAL MANAGEMENT IN THE CONTEXT OF ENSURING COMPETITIVE ADVANTAGES OF THE RETAIL BUSINESS ENTITY

It has been proved that capital is a resource that is accumulated and is involved in the processes of reproduction and growth of value through mutual conversion of its various types, which are invested in the creation of assets, which is the total amount of financial resources of enterprises.

It has been demonstrated that it is possible to determine the most rational ratio of capital indicators calculated on the basis of factors of influence, risks and practical experience that brings the target capital structure as close as possible to its optimal value. Given that the capital structure affects the market value of the enterprise through the price of capital, the concept of capital structure is studied in the same theoretical complex with the concepts of capital value and market value of the enterprise.

The analysis has demonstrated that the first stage of optimizing the financial structure of enterprise's capital as a specific object of anti-crisis retail business allows to determine the presence or absence of capital volume for a particular business entity. If the answer is positive, the optimization of the ratio of all sources of capital is carried out within this volume. If the available amount of capital is insufficient, it is necessary to find out whether the company has the opportunity to expand it and the sources to accomplish it. The second stage – assessing the

capital structure by the criterion of financial stability – is carried out by comparing the actual values of the ratio of the current assets of business entities in retail trade in equity with the “normal” value, where its minimum level is 0.1. The capital structure is assessed during the third stage from the standpoint of the value of capital. Appropriate calculations are made by using the weighted average cost of capital of a business entity. The capital structure is evaluated during the fourth stage in terms of its efficiency. The basis for assessing the structure of capital by the criterion of its effectiveness is the calculation of the effect of financial leverage in previous periods and determining the impact of individual factors (return on assets, weighted average cost of debt, share of debt and equity) on this effect by using the method of chain substitutions regarding the weighted average cost of borrowed capital adjusted for the net operating result of the investment, the value of leased fixed assets, the amount of rent, as well as the share of financial loans, trade payables and long-term credit in the form of leased fixed assets in total borrowed capital. Finally, the target-oriented capital structure is formed during the fifth stage, taking into account the obtained results of optimization according to all the criteria and features of the components of capital and the factors that affect them. The fulfillment of this stage requires a thorough development of specific measures that should allow to form the necessary capital structure of the business entity in retail.

Key words: *share capital, entrepreneurial activity, optimization of financial structure, anti-crisis management.*

УДК 331/005.95/.96+331.452

DOI: <https://doi.org/10.32631/pb.2021.1.03>

ОЛЕНА АНАТОЛІЇВНА ЛУК'ЯНИХІНА,

кандидат економічних наук, доцент,

Сумська філія Харківського національного університету внутрішніх справ;

 <https://orcid.org/0000-0002-0326-9983>,

e-mail: elenaluk2006@gmail.com;

ВАДИМ ОЛЕКСАНДРОВИЧ ЛУК'ЯНИХІН,

кандидат економічних наук, доцент,

Сумський державний університет;

 <https://orcid.org/0000-0002-7436-6836>,

e-mail: luk_work@i.ua;

ІРИНА ВІКТОРІВНА КОЛЕСНИК,

Управління Держпраці у Сумській області;

КАРИНА ОЛЕКСАНДРІВНА ХАМЛИКА,

Сумська філія Харківського національного університету внутрішніх справ

СТИМУЛЮВАННЯ ПЕРСОНАЛУ ДЕРЖАВНОЇ СЛУЖБИ УКРАЇНИ З ПИТАНЬ ПРАЦІ ДО ВПРОВАДЖЕННЯ МІЖНАРОДНОГО ДОСВІДУ В УПРАВЛІННІ ОХОРОНОЮ ПРАЦІ

Досліджено роль і місце Державної служби України з питань праці щодо адаптації та імплементації досвіду передових країн світу в управлінські стратегії охорони праці, що визначені в конвенціях Міжнародної організації праці та директивах Європейського Союзу. Визначено суб'єктів впливу у сфері захисту трудових прав, охорони праці, збереження життя і здоров'я учасників виробничого процесу, зокрема органи виконавчої влади державного управління і Федерацію профспілок України. Розроблено пропозиції щодо стимулювання персоналу Державної служби України з питань праці до якісного впровадження міжнародних стандартів охорони праці на основі мотиваційних профілів та їх моніторингу.

Ключові слова: охорона праці, система, нормативно-правові акти, державна служба, умови праці, профспілка, громадський контроль, стимулювання персоналу, мотиваційні профілі, мотиваційний моніторинг, стимулюючі виплати, премії.

Оригінальна стаття

Постановка проблеми

Удосконалення системи охорони праці шляхом розроблення нових, більш ефективних її форм і методів можливе на основі всебічного аналізу змісту і генезису становлення та розвитку цієї сфери державного управління, оцінки сучасного стану цього інституту, з'ясування причин недостатньої ефективності механізмів у діяльності суб'єктів публічного (державного) управління й адміністрування.

Упровадження досвіду передових країн світу в управлінські стратегії охорони праці, що визначені в конвенціях Міжнародної організації праці та директивах Європейського Союзу, потребує розроблення дієвих методів та інструментарію для їх реалізації. Реалії суспільних трансформацій в Україні накладають певні національні обмеження, зокрема «людський фактор».

Низька мотивованість і кваліфікація персоналу Державної служби України з питань праці не дозволяє ефективно реалізовувати управлінські стратегії на шляху до міжнародного правового поля, тому потребує розроблення нових підходів до його стимулювання.

Стан дослідження проблеми

Проблеми публічного управління ґрунтовно досліджуються у працях вітчизняних науковців, зокрема: О. Амосова [1], В. Бабаєва, В. Дзюндзюка [2], В. Куйбіди, Ю. Куца [3], В. Мамонової [4] та ін. Питаннями кадрового менеджменту в державній службі займалися О. Коротич [5], Т. Лапенко [6], В. Мартиненко [7], Т. Пахомова [8], Н. Сидоренко [9], Н. Статівка [10] та ін. Безпосередньо проблематика публічного управління системою охорони праці показана в роботах О. Баклана [11], П. Ізюти [12], Л. Остапенка [13], О. Левченка [14].

Водночас доводиться констатувати, що, попри всю різноманітність наукових розробок із проблематики публічного управління системою охорони праці, в сучасних умовах розвитку трудових і виробничих відносин вони залишають дослідникам і практикам достатнє поле для наукових пошуків.

Мета і завдання дослідження

Метою дослідження є теоретичне обґрунтування та розроблення практичних рекомендацій щодо удосконалення діяльності та підвищення мотивованості персоналу Державної служби України з питань праці (далі – Держпраці) за напрямком «Охорона праці» (на прикладі Сумської області), зокрема імплементації в управлінській стратегії в Україні досвіду передових країн світу через розвиток механізмів організації системи охорони праці на національному та регіональному рівнях.

Досягнення мети дослідження передбачало виконання таких *завдань*:

- проаналізувати вітчизняний та світовий досвід у сфері охорони праці;
- визначити роль профспілок у частині здійснення нагляду і громадського контролю за додержанням законодавства про працю;
- визначити ефективність моделі нагляду і контролю за додержанням законодавства про працю в Україні;
- дослідити механізми, технології та інструментарій організації діяльності та стимулювання персоналу в Управлінні Держпраці у Сумській області;
- розробити рекомендації щодо посилення мотивації та стимулювання персоналу Держпраці України до впровадження успішних практик міжнародного досвіду в управлінні охороною праці.

Наукова новизна дослідження полягає в тому, що авторами визначено необхідність додаткового стимулювання персоналу Держпраці з метою підвищення його мотивованості до впровадження міжнародних стандартів охорони праці; на прикладі Сумської області розроблено рекомендації щодо модернізації інструментарію стимулювання персоналу, зокрема щодо запровадження системи мотиваційного моніторингу, що дозволить підвищити об'єктивність і ефективність державного управління у сфері охорони праці на регіональному рівні в Україні.

Виклад основного матеріалу

В умовах реформування соціально-трудових відносин в Україні та орієнтації українсь-

кого законодавства на міжнародні стандарти слід констатувати пріоритет верховенства права у сфері охорони праці.

В Україні діє Загальнодержавна цільова програма поліпшення стану безпеки, гігієни праці та виробничого середовища на 2019–2023 роки, метою якої є «комплексне розв'язання проблем у сфері охорони праці, формування сучасного безпечного та здорового виробничого середовища, мінімізація ризиків виробничого травматизму, професійних захворювань і аварій на виробництві ...»¹.

Незадовільний стан охорони праці важким тягарем лягає на економіку підприємств, організацій, усієї держави. Щорічно більше 6 тис. осіб зазнають травм і профзахворювань. За офіційною інформацією Фонду соціального страхування (ФСС) у 2019 р. на виробництві зафіксовано 4394 нещасні випадки та 2410 випадків профзахворювань (на підставі актів за формою Н-1), кількість яких порівняно з 2018 р. збільшилась на 28 %². Крім того, зафіксовано 410 випадків смертельних травм (у 2018 р. менше на 60 осіб)³. І це лише офіційна статистика, що, на нашу думку, дещо «прикрашає» ситуацію у бік зменшення реальних показників у зв'язку з економічними реаліями сьогодення. Так, у розвинених країнах, де механізми, методи й інструментарій більш достовірні, ці показники значно вищі.

Крім того, інвестиції у заходи з охорони праці є недостатніми через суб'єктивні (думки власників та/або менеджменту щодо неефективності вкладання коштів у переоснащення виробництва з дотриманням міжнародних протоколів охорони праці) та об'єктивні (обмеженість фінансових коштів і дороговартісність технологій забезпечення безпеки на виробництві) причини. Залежність відповідних підрозділів, у тому числі з охорони праці, сані-

¹ Про затвердження Загальнодержавної цільової програми поліпшення стану безпеки, гігієни праці та виробничого середовища на 2019–2023 роки : Закон України від 04.04.2013 № 178-VII // База даних (БД) «Законодавство України» / Верховна Рада (ВР) України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/178-18> (дата звернення: 10.12.2020).

² Профілактика виробничого травматизму та професійних захворювань за I півріччя 2019 року // Фонд соціального страхування України : офіц. сайт. 01.08.2019. URL: <http://www.fssu.gov.ua/fse/control/main/uk/publish/article/965276;jsessionid=88412962B5DD7539B361C7619CF1463A> (дата звернення: 10.12.2020).

³ Там само.

тарно-медичних й екологічних, від управлінських рішень керівництва підприємств призводить до викривлення або навіть приховування достовірної інформації [14]. В Україні саме суспільні трансформації відносин власності під час переходу до ринкових визначили негативний вплив фінансово-економічних пріоритетів у сфері охорони праці.

Комплекс вищезначених та відповідних опосередкованих факторів впливу сформував в Україні ситуацію, коли розбалансованість системи державного управління охороною праці на всіх ієрархічних рівнях призвела до хронічного «недофінансування», скорочення спеціалізованих підрозділів, відсутності або недовісти відповідних програм на державному та регіональному рівнях, що фактично суперечить вимогам Закону України «Про охорону праці»¹.

Слід зазначити, що одним із ключових суб'єктів сфери охорони праці виступає Федерація профспілок України, що здійснює громадський нагляд і контроль за охороною праці на підприємстві, ініціює впровадження та фінансування ефективної політики, міжнародних директив і протоколів, імплементацію європейських стандартів з метою забезпечення безпечних і гідних умов праці на кожному робочому місці [15].

Зараз одним із дієвих та об'єктивно необхідних інструментів із підвищення якості й ефективності вирішення проблем державного управління у сфері охорони праці є імплементація міжнародних вимог та законодавства Європейського Союзу (далі – ЄС) у нормативно-правову базу України.

У Конституції України² закріплено право людини на безпечні і здорові умови праці (ст. 3), невід'ємне право на життя (ст. 27), право на працю і її оплату (ст. 43), право на відпочинок (ст. 45), право на соціальний захист у разі втрати працездатності (ст. 46), право знати свої права та обов'язки (ст. 57).

У Кодексі законів про працю України³ правове регулювання охорони праці передба-

чено у главах II «Колективний договір», IV «Робочий час», V «Час відпочинку», X «Трудова дисципліна», XI «Охорона праці», XII «Праця жінок», XIII «Праця молоді», XVI «Професійні спілки. Участь працівників в управлінні підприємствами, установами, організаціями», XVIII «Нагляд і контроль за додержанням законодавства про працю».

Закон України «Про охорону праці» здійснює комплексне регулювання питань охорони праці. Україна однією з перших країн пострадянського простору ухвалила окремий закон, котрий регулює питання охорони праці.

Нормативно-правове підґрунтя регулювання охорони праці забезпечують укази Президента України та постанови Кабінету Міністрів України, ратифіковані Україною європейські директиви, регламенти. Питання охорони праці регламентуються Кодексом цивільного захисту, законами України «Про використання ядерної енергії та радіаційний захист», «Про забезпечення санітарного та епідеміологічного благополуччя населення», «Основи законодавства про охорону здоров'я», «Про загальнообов'язкове державне страхування від нещасного випадку на виробництві та професійного захворювання, які призвели до втрати працездатності», «Про соціальний діалог в Україні», «Про ліцензування певних видів господарської діяльності», «Про об'єкти підвищеної небезпеки», «Про основні засади державного нагляду (контролю) у сфері господарської діяльності» та ін. (повний перелік документів обмежений обсягом статті). Зауважимо, що метою їх створення є забезпечення практичної реалізації та конкретизація законодавства (міжнародного і національного) у сфері охорони праці.

Не зупиняючись на аналізі міжнародного законодавства, зауважимо, що згаданими національними законами, нормативно-правовими актами і документами національна система законодавства у сфері охорони праці не обмежується. Так, окремі питання регламентовано у нормативних документах Міжнародної агенції з атомної енергії, Всесвітньої організації охорони здоров'я, Міжнародної організації праці, Міжнародної організації зі стандартизації, Міжнародної організації авіації та ін.

Важливою складовою процесу європейської інтеграції є гармонізація законодавства України із законодавством ЄС. Започатковані ще у 2004 р. заходи в рамках виконання

нодавство України» / ВР України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/322-08> (дата звернення: 10.12.2020).

¹ Про охорону праці : Закон України від 14.10.1992 № 2694-XII // БД «Законодавство України» / ВР України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2694-12> (дата звернення: 10.12.2020).

² Конституція України : Закон України від 28.06.1996 № 254к/96-ВР // БД «Законодавство України» / ВР України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/254к/96-вр> (дата звернення: 10.12.2020).

³ Кодекс законів про працю України : Закон України від 10.12.1971 № 322-VIII // БД «Зако-

Загальнодержавної програми адаптації законодавства України до законодавства Європейського Союзу¹ поступово працюють на досягнення цієї мети і знаходяться у полі зору Держпраці². Водночас недостатньо лише створювати й удосконалювати нормативно-правову базу, потрібно забезпечувати дієві механізми її практичної реалізації. У цьому сенсі становить інтерес діяльність та повноваження зарубіжних органів публічної адміністрації у сфері охорони праці.

Ключова позиція у сфері охорони праці у країнах, які підтримали Декларацію сторіччя (2019 р.) Міжнародної організації праці³ щодо майбутнього світу праці, належить профільним міністерствам, котрі у частині виконуваних функцій є аналогічними до Міністерства соціальної політики України. У практичній площині реалізації нагляду та контролю законодавства у сферах промислової безпеки, охорони праці, гігієни праці в Україні діє Держпраці, які, на нашу думку, можна узагальнено ототожнити з профільними інспекціями європейських країн, зокрема Франції [12]. У англоскандинавській моделі загальним є те, що інспекції переважно мають повноваження спостереження за дотриманням законодавства з безпеки та гігієни праці, а також регулювання загальних умов праці (як правило, за винятком заробітної плати). Вони підзвітні двостороннім чи трестороннім радам або комісіям,

або опосередковано міністерствам через такі ради і комісії.

Стимулюючим чинником з охорони праці у цих країнах є укладення договорів зі здоров'я і безпеки (ковенант) – угод між об'єднаннями роботодавців, профспілок і урядом. Незважаючи на те, що ці договори укладаються добровільно, вони є обов'язковими для об'єднань роботодавців. Уряд сприяє їх виконанню фінансовою підтримкою. Ковенанти спрямовані на поліпшення умов праці, скорочення кількості лікарняних листів, зниження рівня професійних захворювань та інвалідності.

Загалом завдяки спільним економічним та культурним цінностям і планомірній соціальній політиці в ЄС побудовано Європейську соціальну модель, принциповим стрижнем якої є «стійке економічне зростання і безперервне покращення умов життя та праці» [16], а роль і обсяг впливу Європейської Конфедерації Профспілок з метою захисту прав найманих працівників є гарним прикладом реального виконання функцій громадського контролю й управління охороною праці на одному з рівнів цієї системи.

Наведені положення можуть бути корисними для організаційної діяльності Держпраці України, а також для визначення напрямів взаємодії з іншими суб'єктами [15]. До того ж треба враховувати вітчизняну специфіку їх імплементації, а головне – їх адаптації та практичної реалізації, що, безперечно, залежить від людського чинника (мотивованості персоналу державних органів управління) у цій сфері. Це питання було нами досліджено на прикладі Управління Держпраці в Сумській області.

Відповідно до Закону України «Про державну службу» для держслужбовців усіх категорій до посадового окладу встановлено дві обов'язкові надбавки: за вислугу років і за ранг⁴. Загальна структура заробітної плати держслужбовця згідно з цим Законом показана на рис. 1.

Сьогодні стимулюючі виплати (премії, що залежать від волі керівника) становлять не більше 30 % від розміру заробітної плати, але, на наш погляд, саме вони є резервом для додаткового економічного стимулювання держслужбовців до якісного впровадження міжнародних директив та Європейських стандартів охорони праці.

⁴ Про державну службу : Закон України від 10.12.2015 № 889-VIII // БД «Законодавство України» / ВР України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/889-19> (дата звернення: 10.12.2020).

¹ Загальнодержавна програма адаптації законодавства України до законодавства Європейського Союзу : затв. Законом України від 18.03.2004 № 1629-IV // БД «Законодавство України» / ВР України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1629-15> (дата звернення: 10.12.2020).

² Звіт щодо виконання Угоди про асоціацію між Україною, з однієї сторони, та Європейським Союзом, Європейським співтовариством з атомної енергії і їхніми державами-членами, з іншої сторони за II квартал 2020 року // Державна служба України з питань праці : офіц. сайт. 23.07.2020. URL: <https://dsp.gov.ua/category/diyalnist/mizhnarodne-spivrobotnytstvo/ievropeiska-intehratsiia/> (дата звернення: 10.12.2020).

³ Немає нічого більш фундаментального, ніж право на безпеку та здоров'я // Федерація професійних спілок України : офіц. сайт. URL: <https://fpsu.org.ua/naryamki-diyalnosti/okhorona-pratsi-i-zdorov-ya/19220-nemaenichogo-bilsh-fundamentalnogo-nizh-pravo-na-bezpeku-ta-zdorov-ya.html> (дата звернення: 10.12.2020).

Рис. 1. Структура заробітної плати державного службовця в Україні

Під час проведення аналізу системи, методів та інструментів стимулювання персоналу в Управлінні Держпраці в Сумській області було виявлено неефективне їх «міксування» та застосування, що пов'язано насамперед із відсутністю чітких критеріїв оцінки мотивованості службовців як об'єктивної бази для розроблення системи стимулів.

З огляду на вказане вважаємо доцільним запровадження мотиваційного моніторингу, спрямованого на виявлення ставлення держслужбовців до мотиваційних чинників матеріального та нематеріального характеру, а також рівня задоволеності роботою шляхом систематичного тестування працівників. На нашу думку, найбільш доцільним для керівника державної служби в Управлінні Держпраці в Сумській області є пошук та побудова власної системи методів мотивації і стимулювання працівників до підвищення рівня професійної компетентності, яка повинна реалізувати індивідуальні мотиваційні профілі кожного конкретного держслужбовця.

Висновки

Проведене дослідження становить як теоретичний, так і практичний інтерес у частині функціонування інспекцій праці у різних країнах світу, дозволяє визначити місце на-

ціональних органів державного управління з охорони праці у загальній системі таких інспекцій.

Важливим є посилення ролі профспілок у частині здійснення нагляду та громадського контролю за додержанням законодавства про працю.

Україна обрала ефективну модель нагляду і контролю за додержанням законодавства про працю, перевагою якої є можливість делегування інспекціями своїх повноважень центральних органів місцевим органам. Зазначена модель ефективно функціонує у Польщі, Франції, Швейцарії.

Ключовим результатом дослідження також вважаємо визначення необхідності додаткового стимулювання персоналу управлінь Держпраці в регіонах через механізми стимулюючих виплат, преміювання за якість роботи та підвищення кваліфікації на основі мотиваційного моніторингу.

Таким чином, побудова ефективної системи стимулювання персоналу управлінь Держпраці в контексті підвищення його професіоналізму та мотивованості передбачає застосування системи заходів як матеріального, так і нематеріального характеру, котрі сприяють професійному вдосконаленню та кар'єрному розвитку державних службовців,

стимулюють їх до сумлінної та ініціативної праці, що в цілому буде сприяти впровадженню міжнародних протоколів та європейських директив і стандартів у сфері охорони праці.

Список бібліографічних посилань

1. Амосов О., Гавкалова Н. Публічне адміністрування в Україні: зв'язок з архетипами та пріоритети розвитку. *Публічне управління: теорія і практика*. 2014. № 2 (18). С. 7–13.
2. Дзюндзюк В. Б. Розвиток публічного управління в XXI сторіччі: тенденції та виклики. *Актуальні проблеми державного управління*. 2013. № 1 (43). С. 9–17.
3. Куц Ю. О., Решевець О. В. Територіальна громада: управління розвитком. Харків : Константа, 2013. 351 с.
4. Проблеми реформування державної служби та служби в органах місцевого самоврядування в Україні : монографія / Т. Е. Василевська, І. Г. Сурай, О. І. Васильєва та ін. ; за заг. ред. Т. Е. Василевської. Київ : НАДУ, 2018. 256 с.
5. Керівник в системі державного управління : навч. посіб. / О. Б. Коротич, О. В. Радченко, К. І. Мельникова та ін. Харків : ДокНаукДержУпр, 2014. 252 с.
6. Лапенко Т. Г. Мотивація в охороні праці – тільки примусом проблеми не вирішити // Інноваційні аспекти безпеки праці, захисту інтелектуальної власності : матеріали II Всеукр. наук.-практ. інтернет-конф. (м. Полтава, 29–30 берез. 2017 р.) / Полтав. держ. аграрна акад. Полтава, 2017. URL: <https://www.pdaa.edu.ua/sites/default/files/node/1719/sekciyabezpekapraci.pdf> (дата звернення: 10.12.2020).
7. Мартиненко В. М., Конотопцева Ю. В., Щегорцова В. М. Кадрова політика і державна служба : навч. посіб. / за заг. ред. В. М. Мартиненка. Харків : Магістр, 2013. 208 с.
8. Пахомова Т. І. Державна служба: система і особистість : монографія. Одеса : Друк, 2002. 410 с.
9. Сидоренко Н. С. Інтерпретація поняття «публічна служба» з урахуванням зарубіжного досвіду. *Аспекти публічного управління*. 2016. № 35–36. С. 71–77.
10. Статівка Н. В., Марченко Л. Ю. Вплив мотивації персоналу на кадрове забезпечення діяльності Державної казначейської служби України. *Актуальні проблеми державного управління*. 2019. № 2 (56). С. 131–143.
11. Баклан О. В. Контрольно-наглядова діяльність та адміністративний примус в сфері охорони праці (на матеріалах підрозділів державного нагляду за охороною праці Головного штабу МВС України) : автореф. дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.07. Київ, 2002. 15 с.
12. Ізуїта П. О. Європейський досвід правового регулювання охорони праці. *Науковий вісник Херсонського державного університету. Серія: Юридичні науки*. 2015. Вип. 1 (1). С. 157–161.
13. Остапенко Л. О. Адміністративно-правове регулювання трудових відносин в галузі охорони праці. *Митна справа*. 2013. Вип. 6 (84), ч. 2, кн. 1. С. 431–434.
14. Левченко О. Г. Сучасний стан охорони праці в аграрному секторі економіки. *Інформаційний бюлетень з охорони праці*. 2007. № 3 (45). С. 16–20.
15. Романів Л. В., Бабух І. Б. Охорона праці в Україні: проблеми, досвід, перспективи. *Соціально-економічні проблеми сучасного періоду України*. 2014. Вип. 4 (108). С. 222–228. URL: [http://ird.gov.ua/sep/sep20144\(108\)/sep20144\(108\)_222_RomanivLV,BabukhIB.pdf](http://ird.gov.ua/sep/sep20144(108)/sep20144(108)_222_RomanivLV,BabukhIB.pdf) (дата звернення: 10.12.2020).
16. Діденко Н. Г., Тодоров І. Я., Чугріна О. Р., Міхеєва О. К. Європейська соціальна політика і моделі соціального партнерства : навч.-метод. посіб. / за заг. ред. Н. Г. Діденко. Донецьк : ДонДУУ, 2011. 219 с.

Надійшла до редколегії 14.12.2020

ЛУКЪЯНИХИНА Е. А., ЛУКЪЯНИХИН В. А., КОЛЕСНИК И. В., ХАМЛЫКА К. А. СТИМУЛИРОВАНИЕ ПЕРСОНАЛА ГОСУДАРСТВЕННОЙ СЛУЖБЫ УКРАИНЫ ПО ВОПРОСАМ ТРУДА К ВНЕДРЕНИЮ МЕЖДУНАРОДНОГО ОПЫТА В УПРАВЛЕНИИ ОХРАНОЙ ТРУДА

Исследованы роль и место Государственной службы Украины по вопросам труда в адаптации и имплементации опыта передовых стран мира в управленческие стратегии охраны труда, определенные в конвенциях Международной организации труда и директивах Европейского Союза. Определены субъекты влияния в сфере защиты трудовых прав, охраны труда, сохранения жизни и здоровья участников производственного процесса, в частности органы исполнительной власти государственного управления и Федерация профсоюзов Украины. Разработаны предложения по стимулированию персонала Государственной службы Украины по вопросам труда к качественному внедрению международных стандартов охраны труда на основе мотивационных профилей и их мониторинга.

Ключевые слова: охрана труда, система, нормативно-правовые акты, государственная служба, условия труда, профсоюз, общественный контроль, стимулирование персонала, мотивационные профили, мотивационный мониторинг, стимулирующие выплаты, премии.

**LUKIANYKHINA O. A., LUKIANYKHIN V. O., KOLESNYK I. V., KHAMLYKA K. O.
ENCOURAGEMENT OF THE PERSONNEL OF THE STATE LABOR SERVICE OF
UKRAINE TO IMPLEMENT INTERNATIONAL EXPERIENCE WITHIN LABOR
PROTECTION MANAGEMENT**

The subject matter of the research of the motives of state officials are socio-economic and legal relations that arise in the process of improving the activities of the State Labor Service of Ukraine (SLS) in the field of "Labor Protection". The object of the research is the system of state management of labor protection and technology of personnel incentives in the regional departments of the SLS. The purpose of the work is theoretical substantiation and development of recommendations for improving the activities and increasing motivation of the staff of the SLS of Ukraine in Sumy region, in particular the implementation of the experience of advanced world countries into the management strategies. Implementation of the current regulatory base in the field of labor protection in Ukraine, in accordance with international requirements, requires high qualification and motivation of the staff of the relevant executive authorities, the development of effective tools to stimulate the efficient work of those state officials.

The authors have studied the role and place of the SLS of Ukraine regarding the adaptation and implementation of the experience of advanced world countries into the management strategies of labor protection defined in the Conventions of the International Labor Organization and the Directives of the European Union. The authors have determined the subjects of influence in the field of protection of labor rights, labor protection, preservation of life and health of the participants in the production process, in particular the executive authorities of public administration and the Federation of Trade Unions of Ukraine. The authors have developed suggestions on encouraging the staff of the SLS to implement high-quality international labor protection standards on the basis of motivational profiles and their monitoring. Ukraine has chosen an effective model of supervision and control over the compliance with labor legislation. The advantage of this model is the ability of inspections to delegate their powers from central authorities to local agencies.

The conducted study is of theoretical and practical interest in regard to the systems of labor inspections in different countries, it allows us to determine the place of national government in the overall system of such inspections. The results of the research can be recommended for implementation in public administration and local self-government agencies in the field of labor protection in Ukraine.

Key words: labor protection, system, regulatory acts, state service, labor conditions, a trade union, public control, encouragement of the personnel, motivational profiles, motivational monitoring, incentive payments, bonuses.

UDK 378.6:351.741:811](477)

DOI: <https://doi.org/10.32631/pb.2021.1.06>

OLEKSANDR SEMENOVYCH LEVASHOV,

*Candidate of Pedagogic Sciences, Associate Professor,
Kharkiv National University of Internal Affairs;
ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-9564-7944>,
e-mail: alevnew11@gmail.com;*

OLENA OLEKSANDRIVNA ORLOVA,

*Candidate of Pedagogic Sciences,
Kharkiv National University of Internal Affairs;
ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-9956-9082>,
e-mail: orlova-helena@gmail.com*

WAYS TO IMPROVE FOREIGN LANGUAGE TEACHING IN POLICE OFFICERS TRAINING

The article is devoted to the consideration of the peculiarities of teaching foreign languages in higher education institutions with special conditions of study, first of all, in the system of the Ministry of Internal Affairs of Ukraine. The main factors related to the goals, conditions and content of training are analyzed. The aim is to determine the specific impact of these factors on the learning process and to justify the main areas of work to eliminate the negative factors that limit the effectiveness of learning. The thesis regarding the need to improve independent work as a powerful reserve for learning intensification significantly is put forward. The most effective forms of organization of such work on the basis of wide use of information technologies are offered.

Keywords: *goals, conditions and content of education, intercultural communicative competence, balanced approach to teaching, readiness to learn, computerization of independent work, legal terminology, departmental education.*

Review article

Setting the problem

Analyzing the current state of foreign language teaching, it is impossible not to notice a significant increase in interest in learning foreign languages and at the same time increasing opportunities for teaching this discipline at non-linguistic higher education institutions, including those with special learning conditions. The management of universities is interested in expanding and strengthening the material base, creative teachers seek to expand the use of innovative technologies, authentic teaching materials, and effective teaching methods. Thus, the improvement of material support of classes coincides with the enthusiasm of a significant part of the teaching staff. If we add to this a significant increase in the interest of those who study a foreign language, there are all the prerequisites for a significant increase in the level of teaching and learning. However, the specific features of higher education institutions with special learning conditions, on the one hand, impose certain restrictions on the effectiveness of the organization of the educational process, and on the other, - require additional attention to its individual aspects. The specific nature of education at higher

educational institutions of the Ministry of Internal Affairs is manifested in its goals, conditions and content. These three areas and their connection with the teaching process organization and the success of learning are analyzed in the present paper.

The state of the problem research

The issues on organization of students' independent educational activity become the subject of special researches of such scientists and teachers as Yu. Babansky, O. Yaroshenko, O. Nilsson, I. Lerner, A. Aleksyuk. The role of the teacher as the organizer of students' independent educational work is analyzed by L. Kondrashova, M. Skatkin, L. Zorina; and S. Zaskaleta, F. Rabinovich, N. Koryakovtsev conducted research on this problem in the field of methods of teaching foreign languages. The role of independent work and the formation of student learning autonomy skills in the process of mastering a foreign language is widely discussed by scientists I. Zorenko, V. Kozakov, I. Khomyuk and P. Podkasisty. Analysis of the research to identify effective ways to organize independent work shows that, despite the great theoretical and practical

significance of the research, in the scientific literature there are no comprehensive studies on improving foreign language teaching during police training in higher education institutions with special learning conditions.

The objective and tasks of the research

The general purpose of the present article is to identify individual factors that might have a negative impact on the state of teaching, and to find ways to neutralize or limit them. Taking into account the fact that in our analysis we deal with the state of teaching at higher education institutions with special conditions of learning we chose those features of teaching which are characteristic of them. Among those features we selected those which in our view can potentially have a negative impact on the teaching process and acquisition of the target language. They include the structure of the teaching goals which at present lack such important aspect as intercultural component of communicative competence while due to the specifics of the future police work it should be paid special attention to. Another important area of work concerns the attempt to somehow compensate the negative influence of those factors which result from the necessity for police cadets to combine their duty service with the process of studies. A primary pathway here should be improvement of the independent work, first of all in its organization and wider use of IT technologies. The third direction of work is connected with the content of teaching, notably with legal texts and the role of law terminology. This aspect is being underestimated and needs greater attention to both the methods of teaching and the qualification of the teaching staff.

The purpose of the present paper is not only to define the specifics and identify the peculiarities of teaching at higher education institutions with special conditions of learning which might impede the process of learning, but also to offer ways to diminish or negate the negative influence of such factors.

The main part

The basis for determining the aim of training is the analysis of possible areas of use of a foreign language and the dominant types of future professional activity. This analysis leads to the conclusion that the most important target is the formation of intercultural communicative competence of future law enforcers. Although teaching a foreign language in the context of the culture of the country is an established direction of the educational process in higher education, regardless of its professional orientation, for cadets of higher education institu-

tions of the Ministry of Internal Affairs, this approach is particularly important. It is clear that knowledge of foreign languages is a powerful weapon of the national police in the face of various manifestations of international crime and terrorism, which were brought about by the processes of globalization and the escalation of international social contradictions. But the police profession provides the use of a foreign language in its daily activities with an additional and rather specific dimension, which is associated with the law enforcement officer's constant willingness to communicate directly with a wide range of foreigners on many issues, including those not directly related to law enforcement.

Ukraine's entry into the world community and the corresponding expansion of international contacts lead to a steady increase in the number of various appeals to the police by foreigners staying in this country. It can be a simple request to provide assistance, indicate the direction of movement, find a lost thing or a person who got lost, provide information, and so on. The subject matter of communication is practically limitless and range from showing the way to resolving serious conflicts. When police interfere due to some illegal actions, there is a need to establish contact with a foreigner, who may in this case act as a victim, suspect or witness. The use of a foreign language by the police can be extremely useful in the investigation of a crime, when the case is solved in hot pursuit and the rapid crime detection depends on the immediate receipt of important information from the victim or witness.

Possible areas of use of a foreign language may include not only a wide range of issues that may require communication, but also a wide range of people who will take part in it. These may be representatives of different ethnic groups and cultures who use a foreign language, mainly English, as a means of intercultural communication. Since English is not their native language, the national-specific norms of Anglo-Saxon culture lose their importance. At the same time, their norms, standards, beliefs, ideas, values, traditions and attitudes (invisible part of the iceberg according to W. Brembeck [1] or culture with a small "k" according to R. Halverson [2]) are national-specific and can differ sharply from each other. This determines one of the goals of learning as the formation of the ability to quickly change the strategy and tactics of the speech behavior, taking into account the cultural norms of the participants, showing tolerance and understanding of the culture of foreign communities.

The need to combine training and service is a factor that determines the specific conditions of

training in educational institutions of the Ministry of Internal Affairs. Long working days, numerous service assignments, strict time regulation of all types of service and educational activities, frequent distractions to perform law enforcement tasks - all these are known factors that complicate the process of acquiring knowledge and require additional efforts from both teaching staff and cadets.

It should also be noted that the very nature of teaching in education institutions with special conditions of learning, which is traditionally characterized by strict discipline, teacher authoritarianism, high level of formalization of the educational process and strict regulation of classes is in some contradiction with communicative nature of teaching which envisages mostly free, relaxed atmosphere of the lesson, high level of creative activity of students, and sometimes informal nature of their interaction with the teacher. Therefore, the extremely important task of the teaching staff is to find a balanced approach to teaching that combines discipline and demand with the most effective methods and techniques inherent in the communicative nature of foreign language teaching, combining considerable freedom with a sense of responsibility for learning tasks.

The general low level of school proficiency in a foreign language and the extremely heterogeneous levels of individual cadets who have entered the higher education institutions with special conditions of learning, are additional and quite significant factors that complicate the organization of teaching and the success of learning the study material. The solution to this problem, which is typical of most non-linguistic universities, will be facilitated only by conducting external examinations or other forms of entrance control of the degree of readiness of entrants to study in higher education and master a professionally oriented foreign language.

The reduction of time allocated to study a foreign language and the constant changes in curricula due to their obvious inconsistency with the declared goals of the formation of foreign language communicative competence have a negative impact on the final learning outcomes. An additional complicating factor is that the difficult process of adaptation to the specific conditions of study and service at higher education institutions of the Ministry of Internal Affairs largely coincides with the period of learning a foreign language.

Some of these problems can be solved simply by a more careful approach to the organization of the education process, while others involve long and painstaking work.

The need to reduce the negative impact of the above factors makes it important to rationally

organize such a component of the learning process as independent work, mainly due to the limited time that, given the need to combine training and performance of duties, can be allocated to it. Independent work should be given special attention to as a powerful means of intensifying learning in order to eliminate gaps that have arisen in secondary education or formed due to distractions from the learning process, and at least partially compensate for those restrictions that impose specific learning conditions on cadets. This can be achieved through the most effective organization of independent work and careful use of appropriate resources. It should be noted that the transfer of the established stereotypes of educational activities (including independent ones), which were formed in the previous period, to work in higher education often have a negative impact on the effectiveness of work with educational material. In the conditions of a busy study schedule and limited time for independent work at a higher education institution with special learning conditions, previously learned learning methods are not only ineffective, but also hinder the rational organization of the education process.

The emphasis on independent work is fully consistent with modern requirements to increase its share in the education process and can be considered in line with modern pedagogical strategy of autonomous learning to provide students with opportunities to self-regulate their educational activities. It is clear that this approach requires teachers to use such teaching technologies that would provide opportunities to master the most convenient and effective learning strategies for independent work [3].

It is generally accepted that the most promising types of self-study are computerized forms of work under the computer program-mediated guidance of the teacher. They are performed individually, at a convenient time, at a pace adapted to the capabilities of the cadet, with independent search and maximum use of reference and other information resources, to which cadets and students must have wide independent access. Modern information technologies allow to maximally individualize the independent work of students, with the maximum use of all the advantages of computer technology [4].

Rationally formed skills of independent work will promote mastering of methods of search and processing of educational and scientific information in foreign languages, development of creative thinking and expansion of world outlook. Systematic independent work not only increases the interest in learning foreign languages, but also educates cadets in the need for continuous acquisition of

knowledge in general and special subjects within the framework of improving their training in the chosen profession, including through foreign sources.

It is necessary to provide cadets with the opportunity not only to freely choose and use information resources in a particular discipline, but also (at least in part) to independently manage their educational activities. This form of organization of the education process promotes the development of independent strategies for acquiring knowledge, skills and abilities in the discipline. Cadets have the opportunity to choose the time, sequence and pace of learning, sometimes they can choose the level and content of educational material, receiving advice on language issues and teaching methods. Organizationally, this approach can be implemented by creating specialized language centers (laboratories) with independent access of students to educational information. The cadet can use such a center either on his own initiative or to perform specific tasks of the teacher. The advantage of the center is its flexibility, the ability to adapt the training course to the needs and work style, which increases the motivation and effectiveness of training. Independent work organized in this way complements the limited time of study in the classroom and reduces the burden on the teacher, promotes the development of his pedagogical potential through the release of his time to develop methodological support for the educational process and creative work with cadets. Fostering responsibility and promoting the activity of cadets is an additional argument in favor of organizing independent work in this way.

When considering the content of education, it should be remembered that cadets of higher education institutions face difficulties in learning not just a foreign language, but its special variety, namely the language of law. Legal English, informally known as legalese (first used according to the Cambridge Dictionary in 1911), is so specific and difficult to understand even for native speakers that some authors find its use derogatory because of its contrived complexity for both legal writers and those who have to read them [5]. It is clear that for a foreigner such specificity is a difficult obstacle to mastering the legal language. The most important feature and at the same time a specific difficulty for teaching, is the special professional vocabulary, in particular, narrow legal terminology, which accounts for more than a third of all keywords in legal texts.

While concepts in other fields of knowledge, such as exact sciences, are common property, the legal system of each country is unique and inextricably linked to its culture. This legal system oper-

ates in a complex socio-cultural context, which always has national specifics. Legal concepts that describe or regulate certain areas of social relations and historically grow from moral values, norms, regulations, customs and traditions, go their own and special path of formation and development. Complete or partial divergence of concepts and relations of legal systems of different societies and cultures necessarily leads to the formation of national-specific terminological systems. In this case, the determining factor will be the legal system, because even with the presence of the same language in a number of countries, their systems of legal terminology will differ. The language of law is so ingrained in national legal thinking and culture that, working with the legal text, we translate not just words but the legal system behind them [6].

Thus, the main obstacle when working with legal texts is the national-specific terminology in the field of law, which differs in nature from the terminology in other subject areas. This leads to the conclusion that the necessary prerequisite for understanding and, if necessary, correct translation of legal texts by cadets is at least limited mastery of professionally-oriented socio-cultural background knowledge in the field of law of both their own and foreign countries. Obviously, cadets in the first or second year do not have such knowledge. The period of learning a foreign language and the time of formation of special knowledge about their future profession do not coincide, which prevents the understanding and assimilation of the content of professional texts. In the initial period of study there is no professional experience, the idea of one's specialty is quite general, diffuse in nature, and theoretical disciplines, which are currently taught, only lay the foundation for further understanding of specific tasks of future professional activity. The content of specialized legal or police texts, which are usually used in textbooks and manuals, often precedes the actual knowledge of cadets. Against this background, it is almost impossible to ensure the professional orientation of teaching a foreign language and the formation of full-fledged foreign language professional communicative competence. When cadets in senior courses get acquainted with the professional tasks that they will have to solve, a foreign language, as a rule, is not studied anymore and much of it has already been forgotten.

Thus, the specific nature of legal terminology and the lack of background knowledge of the specialty at the initial stage of training pose particularly difficult obstacles for cadets on the way to understanding texts in the specialty. This requires additional work on the methodological support of

the educational process and makes higher demands on the professional level of the teaching staff. The teacher's task is not only to help cadets to correctly understand and translate certain terms, but also to explain their meaning, to comment on their origin [7]. It should be explained that due to the cultural and historical features of different countries and the specific differences of their legal systems, legal terminology is characterized by incomplete conceptual equivalence. The heterogeneity of interpretations of even seemingly identical terms by speakers of different languages stems from the divergence of concepts that these terms represent. It is expedient to speak only about this or that degree of correspondence between concepts and only on the basis of the analysis of their volume, characteristics and relations it is possible to judge about a level of equivalence of those terms which represent them in various languages. Not only the content but also the function of concepts should be analyzed, which can be done only on the basis of context.

Teaching foreign language legal terminology requires purposeful efforts and is part of a more general task of forming professionally oriented socio-cultural competence of cadets. In addition to improving the methodological support, it requires from the teacher some additional, albeit limited, knowledge that can be attributed to the field of comparative law [8]. The acquisition of such knowledge and, accordingly, the improvement of the professional level of the teacher can be provided through professional self-improvement or purposeful professional development. Changing the emphasis in the professional retraining of teaching staff will require not only changes in training programs, but also the involvement of legal professionals in this work.

Conclusions

The analyzed specific nature of education is an additional argument in favor of preservation of departmental education of the system of the Ministry of Internal Affairs. Only within its framework it is possible to carefully take into account all the features of cadet training, which will ensure the rational organization of the educational process and the use of the most effective methods and technologies.

The results of the research presented in the article show that teaching at higher education institutions with special learning conditions is characterized by some specific features which might produce an adverse effect on the process of teaching and hamper the success of learning. These features are especially pronounced in teaching foreign languages, and should be taken into account when defining the goal of education, organizing the teaching process, selecting the methodology, and training the teaching staff. Evidently, these aspects should be adjusted to all the peculiarities of teaching at the educational establishment of the Ministry of Internal Affairs.

These peculiarities which turn into factors, detrimental both in teaching and learning terms, are related to the goals, conditions and content of education. They not only determine the specific nature of learning, but also indicate the main areas of work to eliminate the limitations that these factors might impose on the effectiveness of the educational process. Within this work, a set of measures is needed, which will include the redistribution of the main emphasis in determining learning objectives, the most balanced adaptation of the educational process to special learning conditions, rational organization of independent work, taking into account the specifics of teaching the language of law and improving the teaching staff qualification.

List of References

1. Brembeck W. The Development and Teaching of a College Course in Intercultural Communication // *Readings in Intercultural Communication*. Vol. 2. SIETAR Publications, University of Pittsburgh, 1977.
2. Halverson R. Culture and Vocabulary Acquisition: A Proposal. *Foreign Language Annals*. 1985. Vol. 18, Iss. 4. Pp. 327–332.
3. Резнік В. Г., Лобачова С. В. Проблеми організації автономного навчання іноземних мов студентів вищої школи: сучасні методи та стратегії. *Молодий вчений*. 2017. № 12. С. 76–79.
4. Науменко У. В. Інноваційні методи навчання англійської мови у вищій школі в умовах модернізації. *Молодий вчений*. 2018. № 3. С. 118–121.
5. Cutts M. *Oxford Guide to Plain English*. 3rd ed. Oxford: Oxford University Press, 2009. 320 p.
6. Beyer V., Conradsen K. *Translating Japanese Legal Documents into English: A Short Course* // *Translation and the Law* / ed. by M. Morris. Amsterdam, 1995. URL: <https://benjamins.com/catalog/ata.viii.11bey> (accessed 12.12.2020).
7. Тарнопольський О. Б., Кабанова М. Р. Методика викладання іноземних мов та їх аспектів у вищій школі : підручник. Дніпро : Ун-т ім. Альфреда Нобеля, 2019. 256 с.
8. Котова А. В. Принципи організації самостійної роботи студентів та вимоги до її проведення. *Science Rise. Pedagogical Education*. 2015. № 10 (5). С. 75–77.

Came to the Editorial Board 12 December 2020

ЛЕВАШОВ А. С., ОРЛОВА Е. А. ПУТИ СОВЕРШЕНСТВОВАНИЯ ПРЕПОДАВАНИЯ ИНОСТРАННЫХ ЯЗЫКОВ В ХОДЕ ОБУЧЕНИЯ ПОЛИЦЕЙСКИХ

Статья посвящена рассмотрению особенностей преподавания иностранных языков в учреждениях высшего образования с особыми условиями обучения, прежде всего, в системе МВД Украины. Проанализированы основные факторы, связанные с целями, условиями и содержанием обучения, которые определяют специфику учебного процесса, обоснованы основные направления работы по нивелированию негативных факторов, ограничивающих эффективность обучения. Выдвинут тезис о необходимости существенного совершенствования самостоятельной работы как мощного резерва интенсификации обучения. Предложено наиболее эффективные формы организации такой работы на базе широкого использования информационных технологий.

Ключевые слова: цели, условия и содержание обучения, межкультурная коммуникативная компетенция, сбалансированный подход к преподаванию, готовность к обучению, компьютеризация самостоятельной работы, юридическая терминология, ведомственное образование.

ЛЕВАШОВ О. С., ОРЛОВА О. О. ШЛЯХИ ВДОСКОНАЛЕННЯ НАВЧАННЯ ІНОЗЕМНИХ МОВ У ПРОЦЕСІ ПІДГОТОВКИ ПОЛІЦЕЙСЬКИХ

Статтю присвячено розгляду особливостей викладання іноземних мов у закладах вищої освіти з особливими умовами навчання, перш за все, в системі МВС України. Проаналізовано основні фактори, пов'язані з цілями, умовами та змістом навчання, визначено специфічний вплив цих факторів на навчальний процес і обґрунтовано основні напрямки роботи з нівелювання негативних чинників, що обмежують ефективність навчання. Методом дослідження є огляд літератури з питань організації навчання, його змісту, організації самостійної роботи, спостереження за навчальним процесом, узагальнення досвіду викладання.

У результаті дослідження визначено основні чинники, які, з одного боку, визначають специфіку навчання іноземних мов у закладах вищої освіти з особливими умовами навчання, з іншого, можуть здійснювати негативний вплив на успішність навчального процесу. Проаналізовано мету навчання й обґрунтовано необхідність її зміни з урахуванням можливих сфер використання іноземної мови та домінуючих видів майбутньої професійної діяльності. Висунуто тезу про необхідність суттєвого вдосконалення самостійної роботи як потужного резерву інтенсифікації навчання. Запропоновано найбільш ефективні форми організації такої роботи на базі широкого використання інформаційних технологій. Наголошено на необхідності збалансованого підходу до викладання, який поєднуватиме дисципліну та вимогливість з методами і прийомами, притаманними комунікативному підходу до викладання іноземних мов. Звернено особливу увагу на необхідність цілеспрямованої роботи з навчання юридичної термінології, запропоновано спеціалізоване підвищення кваліфікації науково-педагогічного складу за цим напрямком.

Ключові слова: цілі, умови та зміст навчання, міжкультурна комунікативна компетенція, збалансований підхід до викладання, готовність до навчання, комп'ютеризація самостійної роботи, юридична термінологія, відомча освіта.

ОЛЕКСІЙ ЮРІЙОВИЧ ПРОКОПЕНКО,

*доктор юридичних наук, старший науковий співробітник,
Харківський національний університет внутрішніх справ,
кафедра тактичної та спеціальної фізичної підготовки;*

ВІКТОР ІГОРОВИЧ КРАВЦОВ,

Харківський національний університет внутрішніх справ

АДМІНІСТРАТИВНО-ПРАВОВІ ЗАСАДИ ВЗАЄМОДІЇ ПРОКУРАТУРИ ІЗ СУБ'ЄКТАМИ ПУБЛІЧНОЇ АДМІНІСТРАЦІЇ З ПИТАНЬ ВИКОНАННЯ ПОКЛАДЕНИХ НА НЕЇ ФУНКЦІЙ

Розглянуто проблеми правового регулювання взаємодії прокуратури із суб'єктами публічної адміністрації з питань виконання покладених на неї функцій. Досліджено законодавчі та підзаконні акти, які регулюють взаємодію прокуратури з органами державної влади. Стаття містить посилання на рішення Конституційного Суду України. Визначено основні напрямки взаємодії прокуратури з органами влади. Запропоновано визначення взаємодії прокуратури із суб'єктами публічної адміністрації. Сформульовано пропозиції щодо вдосконалення правового регулювання такої взаємодії.

Ключові слова: прокуратура, взаємодія, публічна адміністрація, правове регулювання.

Оглядова стаття

Постановка проблеми

Виконання прокуратурою покладених на неї функцій потребує взаємодії із суб'єктами публічної адміністрації. Належне правове регулювання такої взаємодії слугує забезпеченню законності та правопорядку в державі.

Актуальність дослідження адміністративно-правових засад взаємодії прокуратури із суб'єктами публічної адміністрації полягає в необхідності визначити такі способи взаємодії прокуратури з органами влади, які б забезпечували найбільш ефективно здійснення функцій цього органу.

Стан дослідження проблеми

Проблеми правового регулювання взаємодії прокуратури із суб'єктами публічної адміністрації привертали увагу дослідників уже достатньо давно. Зокрема, М. Ю. Івчук вивчав проблеми взаємодії прокуратури з органами державної влади [1]. Взаємодію прокуратури з органами виконавчої влади досліджував В. В. Сухонос [2]. Проблеми координаційної діяльності прокуратури стали предметом дослідження Т. В. Корнякової [3]. Дослідження вказаних науковців дозволяють скласти загальнотеоретичне уявлення про взаємодію прокуратури з органами виконавчої влади. Водночас ці праці підготовлені ще до набрання чинності Законом України «Про прокуратуру» від 14 жовтня 2014 р. та доповнення Конституції України нормою ст. 131-1, яка встанов-

лює новий перелік функцій прокуратури. У зв'язку з цим виникає необхідність дослідити проблеми взаємодії прокуратури з органами публічної адміністрації на підставі чинного законодавства.

Дослідження Т. О. Дунаса присвячено шляхам удосконалення цивільного процесуального законодавства щодо представництва прокурором інтересів громадянина або держави в суді [4]. Наукова праця М. М. Руденка розкриває форми представництва прокурора в адміністративному судочинстві [5]. Праці названих науковців розкривають специфіку лише одного із напрямків взаємодії прокуратури з органами виконавчої влади – здійснення представництва в суді інтересів держави. Але форми взаємодії прокуратури з органами виконавчої влади мають більш широкий характер, ніж участь у судових процесах в інтересах держави. Тому наукового дослідження потребують всі різновиди взаємодії прокуратури з органами публічної адміністрації.

Разом із тим праці названих науковців, законодавчі та підзаконні акти стали базою для дослідження та дозволили дійти певних висновків.

Мета і завдання дослідження

Метою цієї статті є встановлення правових засад взаємодії прокуратури із суб'єктами публічної адміністрації з питань виконання покладених на неї функцій.

Завданнями статті є визначення основних напрямків взаємодії органів прокуратури з органами виконавчої, законодавчої та судової влади, а також установа способів удосконалення правового регулювання такої взаємодії.

Наукова новизна дослідження полягає у встановленні конкретних напрямків взаємодії органів прокуратури із суб'єктами публічної адміністрації та визначенні способів удосконалення такої взаємодії. Стаття має оглядовий характер і характеризує взаємовідносини прокуратури з органами публічної адміністрації.

Виклад основного матеріалу

У процесі виконання покладених на них функцій органи прокуратури взаємодіють з органами як виконавчої, так і законодавчої влади. Відповідно до ст. 6 Конституції України поділ державної влади на законодавчу, виконавчу та судову є основним принципом її здійснення в Україні. Закріплені за органами законодавчої, виконавчої та судової влади повноваження здійснюються відповідно до законів України¹. Згідно з ч. 1 ст. 1 та ч. 1 ст. 16 Закону України «Про центральні органи виконавчої влади» міністерства, служби, агентства, інспекції та комісії складають систему центральних органів виконавчої влади України. Ці органи влади утворюються для виконання окремих функцій держави та здійснюють реалізацію державної політики у певній сфері економіки або суспільного життя². Перелічені вище органи влади необхідно розглядати як суб'єктів публічної адміністрації.

Напрямки взаємодії прокуратури із суб'єктами публічної адміністрації обумовлені функціями прокуратури. Функції прокуратури закріплені у ст. 131-1 Конституції України. Підтримання публічного обвинувачення в суді, представництво інтересів держави в суді у виключних випадках і в порядку, що визначений законом, належать до функцій прокуратури. Іншими важливими завданнями органів

прокуратури є організація і процесуальне керівництво досудовим розслідуванням, вирішення відповідно до закону інших питань під час кримінального провадження, нагляд за негласними та іншими слідчими і розшуковими діями органів правопорядку³.

Водночас у ч. 1 ст. 2 Закону України «Про прокуратуру» встановлено дещо інший перелік функцій органів прокуратури. Ця норма передбачає, що на прокуратуру покладаються функції з підтримання державного обвинувачення в суді, представництва інтересів громадянина або держави в суді у випадках, визначених цим Законом та главою 12 розділу III Цивільного процесуального кодексу України. Іншим напрямком діяльності прокуратури є нагляд за додержанням законодавства у певних сферах, зокрема: нагляд за додержанням законів органами, що провадять оперативно-розшукову діяльність, дізнання та досудове слідство, нагляд за додержанням законів під час виконання судових рішень у кримінальних справах, а також при застосуванні інших заходів примусового характеру, пов'язаних з обмеженням особистої свободи громадян⁴.

Таким чином, норми Конституції України та Закону України «Про прокуратуру» містять певні розбіжності щодо встановлення функцій прокуратури:

1. Конституція України передбачає представництво прокуратурою інтересів держави в суді у виключних випадках, а згідно зі ст. 2 Закону України «Про прокуратуру» представництво прокурором інтересів органу влади відбувається у випадках, визначених цим Законом та главою 12 розділу III Цивільного процесуального кодексу України. Отже, в Законі встановлено більш широкі підстави для представництва прокуратурою інтересів державних органів у суді.

2. Згідно з Конституцією України здійснення нагляду за додержанням законів під час виконання судових рішень у кримінальних справах, а також при застосуванні інших заходів примусового характеру, пов'язаних з обмеженням особистої свободи громадян, не

¹ Конституція України : Закон України від 28.06.1996 № 254к/96-вр // База даних (БД) «Законодавство України» / Верховна Рада (ВР) України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/254к/96-вр> (дата звернення: 22.01.2021).

² Про центральні органи виконавчої влади : Закон України від 17.03.2011 № 3166-VI // БД «Законодавство України» / ВР України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/3166-17> (дата звернення: 22.01.2021).

³ Конституція України : Закон України від 28.06.1996 № 254к/96-вр // БД «Законодавство України» / ВР України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/254к/96-вр> (дата звернення: 22.01.2021).

⁴ Про прокуратуру : Закон України від 14.10.2014 № 1697-18 // БД «Законодавство України» / ВР України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1697-18> (дата звернення: 22.01.2021).

належить до функцій прокуратури. Водночас ст. 2 Закону України «Про прокуратуру» містить таку норму.

Можемо перекоонатися, що функції органів прокуратури, визначені у ст. 131-1 Конституції України та ст. 2 Закону України «Про прокуратуру», дещо відрізняються. Приведення норм Закону у відповідність до норм Конституції України необхідно розглядати як один із напрямків удосконалення правового регулювання взаємодії прокуратури із суб'єктами публічної адміністрації.

М. Ю. Івчук стверджує, що проблеми співпраці прокуратури з органами законодавчої і виконавчої влади повною мірою не врегульовані у правовому полі, що негативно позначається на виконанні органами прокуратури покладених на них завдань [1, с. 116]. Ми спробуємо у цьому дослідженні визначити адміністративно-правові засади взаємодії органів прокуратури із суб'єктами публічної адміністрації.

Взаємодія з органами законодавчої влади може передбачати розгляд депутатських запитів та участь у роботі слідчих комісій або Рахункової палати Верховної Ради України. Порядок звернення народного депутата України до органів прокуратури врегульовано у ст. 86 Конституції України¹. У ст. 19 Закону України «Про статус народного депутата України» встановлено обов'язок керівника органу прокуратури повідомити народного депутата України про результати розгляду його запиту². Порядок розгляду депутатських запитів в органах прокуратури регулюється Інструкцією про порядок розгляду звернень і запитів та особистого прийому громадян в органах прокуратури України, затвердженою наказом Генерального прокурора України від 20 грудня 2017 р.

Конституційний Суд України у п. 1.1 Рішення у справі № 1-19/2000 за конституційним поданням Генеральної прокуратури України щодо офіційного тлумачення положень статті 86 Конституції України та статей 12, 19 Закону України «Про статус народного депу-

тата України» окреслив коло проблем, з приводу яких народний депутат не може звертатися із запитами до прокуратури. Зокрема, народний депутат не має права направляти до прокуратури вимоги, пропозиції або вказівки у конкретних справах. Запити народного депутата не можуть містити вимоги або пропозиції щодо підтримання державного обвинувачення або представництва інтересів громадянина та держави в суді. Народний депутат не може надавати органам прокуратури вказівки відносно нагляду за додержанням законів органами, які проводять оперативно-розшукову діяльність, дізнання і досудове слідство, нагляду за додержанням законів під час виконання судових рішень у кримінальних справах, а також при застосуванні інших заходів примусового характеру, пов'язаних з обмеженням особистої свободи громадян³. Отже, законодавство встановлює як вимоги до запитів народних депутатів, які надсилаються до прокуратури, так і порядок їх розгляду органами прокуратури.

Відповідно до п. 9 ч. 1 ст. 12 Закону України «Про тимчасові слідчі комісії і тимчасові спеціальні комісії Верховної Ради України» ці комісії мають право залучати до участі в розслідуванні працівників органів прокуратури України⁴. Порядок взаємодії Генеральної прокуратури України із Рахунковою палатою Верховної Ради України визначено спільним наказом цих органів влади від 16 червня 2005 р. «Про порядок взаємодії з питань підготовки, подання, розгляду матеріалів перевірок та інформування про результати їх розгляду, вжиття заходів прокурорського реагування». Таким чином, законодавчі і підзаконні акти передбачають підстави та порядок взаємодії органів прокуратури як зі слідчими комісіями

³ Рішення Конституційного Суду України у справі за конституційним поданням Генеральної прокуратури України щодо офіційного тлумачення положень статті 86 Конституції України та статей 12, 19 Закону України «Про статус народного депутата України» (справа про запити народних депутатів України до прокуратури) : від 11.04.2000 № 4-рп/2000 // БД «Законодавство України» / ВР України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/v004p710-00> (дата звернення: 22.01.2021).

⁴ Про тимчасові слідчі комісії і тимчасові спеціальні комісії Верховної Ради України : Закон України від 19.12.2019 № 400-IX // БД «Законодавство України» / ВР України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/400-20> (дата звернення: 22.01.2021).

¹ Конституція України : Закон України від 28.06.1996 № 254к/96-вр // БД «Законодавство України» / ВР України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/254к/96-вр> (дата звернення: 22.01.2021).

² Про статус народного депутата України : Закон України від 17.11.1992 № 2790-XII // БД «Законодавство України» / ВР України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2790-12> (дата звернення: 22.01.2021).

Верховної Ради України, так і з Рахунковою палатою.

Характеризуючи взаємодію органів прокуратури з такими суб'єктами публічної адміністрації, як органи виконавчої влади, варто зазначити, що згідно з п. 2 ч. 1 ст. 2 Закону України «Про прокуратуру» до функцій прокуратури належить представництво інтересів держави в суді у випадках, визначених законом. Норми ч. 3 ст. 23 Закону України «Про прокуратуру» встановлюють умови представництва прокурором у суді законних інтересів держави. Подібне представництво можливе у разі порушення або загрози порушення інтересів держави. Для втручання органів прокуратури необхідно, щоб орган державної влади, до компетенції якого віднесено відповідні повноваження, здійснював захист інтересів держави неналежним чином або не здійснював його взагалі¹. Зазначимо, що захист інтересів держави в порядку позовного провадження може відбуватися в цивільному, господарському або адміністративному судочинстві.

Порядок взаємодії з конкретними органами влади щодо подання позовів до суду встановлюється у підзаконних актах. Наприклад, спільним Наказом Державної податкової адміністрації, Державного казначейства та Генеральної прокуратури України 18 червня 2008 р. було затверджено Порядок взаємодії між органами державної податкової служби, Державного казначейства України та прокуратури щодо захисту інтересів держави при здійсненні судочинства за позовами про відшкодування податку на додану вартість (далі – Порядок).

Зокрема, згідно з п. 2 Порядку для залучення прокуратури до судового процесу у справі про відшкодування податку на додану вартість органи державної податкової служби направляють мотивоване звернення до органів прокуратури, яке повинно містити посилання на матеріали справи. До звернення додаються докази, копії судових документів та інших матеріалів справи.

Норми п. 3 Порядку регулюють порядок дій працівників органу державного казначейства у разі звернення суб'єкта господарювання до суду з позовом про відшкодування з бюджету податку на додану вартість. У такому випадку працівники казначейства направляють копію позовної заяви органам державної

податкової служби та прокуратури. Окрім того, після порушення провадження у справі органи казначейства повинні заявити в суді клопотання про залучення прокуратури та податкової служби як третіх осіб до судового розгляду².

Отже, підзаконні акти регулюють порядок взаємодії прокуратури з іншими органами влади у разі потреби звернення до суду для вирішення проблем діяльності окремих органів влади.

Звертаючись до суду із позовом, прокурор стає учасником цивільного, господарського або адміністративного процесу. Т. О. Дунас наводить такі характеристики участі прокурора в цивільному процесі: по-перше, представництво прокурором є офіційним (публічним) представництвом конституційного рівня, що має значення самостійної функції прокуратури; по-друге, таке представництво ґрунтується на відсутності особистого інтересу, адже органи прокуратури завжди і всюди повинні бути охоронцем закону [4, с. 64]. У свою чергу, М. М. Руденко зазначає, що представництво прокурором інтересів держави в адміністративному суді – це підфункція представницької функції прокуратури, яка передбачає участь представників прокуратури у вчиненні процесуальних дій, спрямованих на захист інтересів держави у суді в публічно-правових відносинах [5, с. 104]. Таким чином, для участі прокурора в цивільному, господарському або адміністративному процесі із позовом в інтересах держави повинні існувати відповідні процесуальні підстави. Сутність представництва полягає у здійсненні встановлених законодавством процесуальних дій.

Можемо дійти висновку, що представництво інтересів окремих органів влади в суді є одним із напрямків взаємодії органів прокуратури із суб'єктами публічної адміністрації.

Важливим напрямком взаємодії органів прокуратури з органами виконавчої влади є координація прокуратурою діяльності правоохоронних органів. В. В. Сухонос стверджує,

² Про затвердження Порядку взаємодії між органами державної податкової служби, Державного казначейства України та прокуратури щодо захисту інтересів держави при здійсненні судочинства за позовами про відшкодування податку на додану вартість : Наказ Держ. податкової адміністрації України, Держ. казначейства України, Ген. прокуратури України від 18.06.2008 № 401/214/32 // БД «Законодавство України» / ВР України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/v0401225-08> (дата звернення: 22.01.2021).

¹ Про прокуратуру : Закон України від 14.10.2014 № 1697-18 // БД «Законодавство України» / ВР України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1697-18> (дата звернення: 22.01.2021).

що ключовою формою взаємодії з правоохоронними органами, що належать до виконавчої влади, є координація прокурором їх діяльності у боротьбі зі злочинністю. Це має місце на чотирьох рівнях: загальнодержавному, міжрегіональному, регіональному, місцевому. Процесуальна взаємодія прокуратури і таких органів виконавчої влади, як МВС і СБУ, полягає у взаємній можливості складання протоколів про корупційні правопорушення. Координаційну функцію необхідно віднести до основних функцій прокуратури. Формою координації слід вважати залучення до спільних заходів тих владних структур, для яких боротьба зі злочинністю та підтримання правопорядку є основним завданням їхньої роботи [2, с. 92]. Т. В. Корнякова звертає увагу на те, що прокуратура координує правоохоронну діяльність. Така координація становить особливий різновид взаємодії прокуратури з іншими органами, взаємодію у вузькому розумінні [3, с. 15]. Отже, науковці наголошують на важливому значенні координації прокуратурою правоохоронної діяльності інших органів влади.

В. А. Миколенко визначає взаємодію прокуратури з іншими правоохоронними органами держави як погоджену діяльність для реалізації окремих спільних дій, спрямованих на виконання завдань для забезпечення правопорядку і законності в державі. Основними ознаками взаємодії прокуратури і правоохоронних органів є, по-перше, погодженість діяльності, яка передбачає низку відповідних дій та використання загальних або доповнюючих одні одних форм і методів реалізації цих дій; по-друге, наявність певної кількості суб'єктів, щонайменше двох; по-третє, поєднання зусиль суб'єктів, що визначають досягнення спільних цілей та інтересів, партнерський характер взаємовідносин [6, с. 85]. Погодимось із наведеним визначенням, запропонованим дослідником.

Таким чином, науковці вирізняють окремий напрямок взаємодії прокуратури із суб'єктами публічної адміністрації – здійснення координації прокуратурою діяльності правоохоронних органів.

Важливим напрямком взаємодії органів прокуратури із суб'єктами публічної адміністрації є інформування представницьких органів влади про результати діяльності прокуратури. Наприклад, у ч. 2 і ч. 3 ст. 6 Закону України «Про прокуратуру» встановлено періодичність та порядок звітування Генерального прокурора України перед Верховною Радою України про стан підтримання законності і правопорядку в державі. Відповідні звіти керівників обласних та окружних прокуратур перед місцевою ра-

дою також передбачені законодавством. Керівники органів прокуратури на відкритому пленарному засіданні певної ради інформують населення відповідної адміністративно-територіальної одиниці про результати діяльності на цій території шляхом надання узагальнених статистичних та аналітичних даних¹. Цей напрямок взаємодії органів прокуратури із суб'єктами публічної адміністрації набуває важливого значення, оскільки забезпечує гласність і відкритість у діяльності органів прокуратури, формує позитивну громадську думку.

Висновки

Таким чином, адміністративно-правові застави взаємодії прокуратури із суб'єктами публічної адміністрації закріплені законодавчими та підзаконними актами, які встановлюють статус народного депутата, органів прокуратури, органів виконавчої влади, здійснення судочинства в Україні та порядок обміну інформацією з окремими органами влади.

Взаємодія органів прокуратури із суб'єктами публічної адміністрації – це врегульований нормами права порядок звернення органів прокуратури до органів виконавчої влади, а також порядок розгляду в органах прокуратури звернень народних депутатів та представників органів виконавчої влади.

Можна визначити такі напрямки взаємодії органів прокуратури із суб'єктами публічної адміністрації:

1. Розгляд депутатських запитів органами прокуратури.
2. Участь працівників прокуратури в роботі слідчих комісій та тимчасових спеціальних комісій Верховної Ради України.
3. Взаємодія прокуратури із Рахунковою палатою Верховної Ради України.
4. Представництво прокурором у суді інтересів органів державної влади шляхом звернення з позовом у порядку адміністративного, господарського або цивільного судочинства.
5. Координація прокуратурою правоохоронної діяльності.
6. Інформування представницьких органів влади про результати діяльності прокуратури та стан дотримання законності в державі.

Удосконалення правових засад взаємодії органів прокуратури із суб'єктами публічної адміністрації може відбуватися за такими напрямками, як:

¹ Про прокуратуру : Закон України від 14.10.2014 № 1697-18 // БД «Законодавство України» / ВР України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1697-18> (дата звернення: 22.01.2021).

1. Приведення норми ст. 2 Закону України «Про прокуратуру», яка визначає функції прокуратури, у відповідність до ст. 131-1 Конституції України, яка також установлює функції прокуратури.

2. Розроблення спільної для всіх органів влади форми запиту до органів прокуратури з приводу представництва інтересів у суді.

3. Встановлення єдиних для всіх органів влади строків розгляду їх запитів органами прокуратури.

4. Запровадження в Законі України «Про прокуратуру» окремої норми, яка б регулювала порядок та умови координації прокуратурою правоохоронної діяльності інших органів влади.

Список бібліографічних посилань

1. Івчук М. Ю. Питання взаємодії органів прокуратури України з державними органами // *Правові засоби забезпечення та захисту прав людини: вітчизняний та зарубіжний досвід* : матеріали наук.-практ. конф. (м. Луганськ, 2–4 квіт. 2010 р.). Луганськ, 2010. С. 114–119.

2. Сухонос В. В. Взаємодія прокуратури з органами виконавчої влади. *Вісник Національної академії прокуратури України*. 2008. № 1. С. 89–93.

3. Корнякова Т. В. Актуальні проблеми координаційної діяльності прокуратури. *Право України*. 2004. № 9. С. 13–16.

4. Дунас Т. О. Шляхи вдосконалення цивільного процесуального законодавства щодо представництва прокурором інтересів громадянина або держави в суді. *Вісник Національної академії прокуратури України*. 2008. № 4. С. 60–65.

5. Руденко М. М. Форми представництва прокурора в адміністративному судочинстві: загально-теоретичний і практичний аспекти. *Вісник прокуратури*. 2008. № 10. С. 98–106.

6. Миколенко В. А. Поняття та структура адміністративно-правового статусу прокуратури України. *Європейські перспективи*. 2011. № 3. С. 81–86.

Надійшла до редколегії 26.01.2021

ПРОКОПЕНКО А. Ю., КРАВЦОВ В. И. АДМИНИСТРАТИВНО-ПРАВОВЫЕ ОСНОВЫ ВЗАИМОДЕЙСТВИЯ ПРОКУРАТУРЫ С СУБЪЕКТАМИ ПУБЛИЧНОЙ АДМИНИСТРАЦИИ ПО ВОПРОСАМ ВЫПОЛНЕНИЯ ВОЗЛОЖЕННЫХ НА НЕЕ ФУНКЦИЙ

Рассмотрены проблемы правового регулирования взаимодействия прокуратуры с субъектами публичной администрации по вопросам выполнения возложенных на нее функций. Исследованы законодательные и подзаконные акты, которые регулируют взаимодействие прокуратуры с органами государственной власти. Статья содержит ссылки на решения Конституционного Суда Украины. Определены основные направления взаимодействия прокуратуры с органами исполнительной власти. Предложено определение взаимодействия прокуратуры с субъектами публичной администрации. Сформулированы предложения по усовершенствованию правового регулирования такого взаимодействия.

Ключевые слова: прокуратура, взаимодействие, публичная администрация, правовое регулирование.

PROKOPENKO A. YU., KRAVTSOV V. I. ADMINISTRATIVE AND LEGAL PRINCIPLES OF PROSECUTOR'S OFFICE INTERACTION WITH PUBLIC ADMINISTRATION ENTITIES ON THE ISSUES OF PERFORMING ASSIGNED FUNCTIONS

The problem of legal regulation of interaction between the prosecutor's office and public administration entities on the issues of performing the assigned functions has been studied. The research is based on studying such legislative acts as the Constitution of Ukraine, Laws of Ukraine "On Central Executive Agencies", "On the Prosecutor's Office", "On the Status of MPs of Ukraine", "On Temporary Investigative and Special Commissions of the Verkhovna Rada of Ukraine" and other legislative acts and bylaws regulating the interaction of the prosecutor's office with state authorities.

The interaction of the prosecutor's office with public administration entities has been defined as the procedure of appeal of the prosecutor's office to the executive authorities, which is regulated by law norms, as well as the procedure of consideration of the appeals of MPs and representatives of the executive authorities in the prosecutor's office.

The authors have established the following main directions of the interaction between the prosecutor's office and the state authorities: consideration of MPs inquiries by the prosecutor's

office, participation of prosecutors in the work of investigative commissions and temporary special commissions of the Verkhovna Rada of Ukraine, interaction of the prosecutor's office with the Accounting Chamber of the Verkhovna Rada of Ukraine, prosecutors' representation of state interests in the court by presenting lawsuits within administrative, commercial or civil proceedings, interaction of the prosecutor's office with the judicial branch of power in the process of judicial system, coordination of law enforcement activity, informing the representative authorities about the results of the activity of the prosecutor's office and the rule of law in the state and individual territorial community.

Improvement of legal principles of cooperation between prosecutor's office and public administration entities can take place in such areas as bringing the provisions of the Law of Ukraine "On the Prosecutor's Office" in line with the Constitution of Ukraine, development of a common form of request to all prosecutor's office in regard to represent the interests in court, establishment of uniform terms for all authorities to consider their requests by the prosecutor's office, establishment of a separate norm in the Law of Ukraine "On the Prosecutor's Office" that would regulate the procedure and conditions of coordination of law enforcement activities of other authorities by the prosecutor's office.

Key words: *prosecutor's office, interaction, public administration, legal regulation.*

УДК 351.741:614.46](477)

DOI: <https://doi.org/10.32631/pb.2021.1.08>

ВАДИМ СЕРГІЙОВИЧ СЕЛЮКОВ,

кандидат юридичних наук, доцент,
Харківський національний університет внутрішніх справ;

 <https://orcid.org/0000-0002-6690-6484>,
e-mail: vadim.selyukov@gmail.com;

ВІКТОРІЯ СЕРГІЇВНА МАКАРЕНКО,

кандидат юридичних наук,
Харківський національний університет внутрішніх справ;

 <https://orcid.org/0000-0003-3310-0684>,
e-mail: viks.gerasymenko@gmail.com

ПРОБЛЕМИ ВЗАЄМОДІЇ ПОЛІЦІЇ З ГРОМАДСЬКІСТЮ В УМОВАХ КАРАНТИННИХ ОБМЕЖЕНЬ

Розглянуто проблемні питання взаємодії поліції та населення в умовах карантинних обмежень, викликаних пандемією коронавірусу COVID-19. Наголошено на тому, що головними проблемами в сучасній взаємодії можна вважати відсутність довіри до діяльності поліції та можливості продуктивного живого спілкування через карантин і застарілі методи діяльності поліції в контексті взаємодії з населенням. Запропоновано орієнтовні напрямки подолання зазначених проблем.

Ключові слова: діяльність поліції в умовах карантину, взаємодія поліції з населенням, партнерство, COVID-19, карантинні обмеження, довіра населення.

Оглядова стаття

Постановка проблеми

Пандемія коронавірусу COVID-19 сколихнула всі наявні устої функціонування суспільства в цілому світі. Нині немає країни, яку б минули проблеми, пов'язані з епідемією та карантинними заходами. Зміни соціальних пріоритетів та форм існування суспільства потребують вагомих змін у механізмах функціонування державних органів. Держави вперше за багато років потребують реальної підтримки населення, яка має проявлятися у різних формах взаємодії та довіри. Оскільки влада покладається на систему правоохоронних органів заради забезпечення безпеки суспільства, його захисту не лише від загроз публічній або особистій безпеці, а й від поширення домашнього насилля, бандитизму, розповсюдження зброї та наркотиків, то і заходи, пов'язані із запобіганням поширенню COVID-19, потребують розширення функцій та збільшення повноважень. У цьому ракурсі ключової ролі набуває Національна поліція, яка поряд із діяльністю щодо протидії злочинності та забезпечення публічної безпеки та порядку повинна певним чином долати негативні явища, пов'язані з епідемією та соціальними обмеженнями. Так, на поліцію постійно покладаються нові повноваження, пов'язані із застосуванням до населення певного роду обмежень, а саме каран-

тинних. Саме через появу нових повноважень та розширення кола функцій поліції її діяльність буде ефективною лише в тому разі, якщо вона, перш за все, буде законною та якісною.

До того ж варто зауважити, що здатність поліції повною мірою реалізовувати функції, пов'язані із забезпеченням карантинних та протиепідемічних заходів, залежить не від спроможності законотворців пристосовувати законодавство до наявних потреб, що, однак, є дуже важливим, а насамперед від того, чи довіряє населення владі в особі поліції, чи розглядає її як законного утримувача влади. Саме це має значення для з'ясування того, чи дотримуватимуться люди встановлених обмежень і чи вважатимуть вимоги поліцейських законними та необхідними [1].

Довіра до поліції, віра в те, що діяльність кожного поліцейського є необхідною з погляду суспільного благополуччя, упевненість кожного в тому, що його голос буде почутий, – все це є позитивом на шляху формування високого рівня довіри населення до поліції. А підтримка поліції сприяє зменшенню спротиву та негативного ставлення до будь-яких форм впливу поліції на суспільні відносини, навіть на законні [2]. Тобто йдеться про те, що зміст поняття законності, або, як стверджує Д. Дж. Джонс [3], легітимність може виражатися

не лише в чіткому дотриманні вимог приписів нормативно-правових актів поліцейськими, а й у визнанні суспільством діяльності поліції як законної.

Стан дослідження проблеми

Сучасна наукова спільнота багато уваги приділяє питанням діяльності органів виконавчої влади в умовах карантину. Діяльність поліції під час локдауну з метою протидії поширенню коронавірусу досліджено в контексті способів та методів діяльності щодо встановлення винуватості. Проведено низку досліджень щодо змісту норм, які визначають склад правопорушень щодо дотримання карантинних обмежень. Однак проблеми взаємодії поліції та населення в умовах карантину не отримали великого висвітлення у вітчизняній науковій думці. Тому, спираючись на досвід та результати досліджень закордонних колег, пропонуємо здійснити зазначений аналіз.

Мета і завдання дослідження

Метою статті є розглянути окремі проблемні аспекти формування партнерських відносин поліції та громадськості в умовах всевітньої пандемії коронавірусу COVID-19 і на підставі аналізу визначити напрямки подолання вказаних проблем та механізми їх подальшого уникнення.

Тематика діяльності поліції під час пандемії коронавірусу нині систематично досліджується вченими різних галузей наук і галузей знань, однак доцільним та актуальним зараз є встановлення загальних тенденцій визначення ролі поліції в механізмі підтримання правопорядку та забезпечення прав і свобод громадян під час пандемії та карантинних заходів, що і є *завданням* статті. Особливу увагу пропонується приділити саме процесу налагодження партнерських відносин між поліцією та населенням.

Наукова новизна дослідження полягає в тому, що у статті окреслено проблеми діяльності поліції та шляхи їх можливого вирішення, які раніше не досліджувались через те, що карантин є досить новим явищем для українського суспільства.

Виклад основного матеріалу

Розглянуто питання формування механізмів підвищення довіри населення до поліції в умовах карантинних заходів, проаналізовано та охарактеризовано поширені правопорушення, що стали актуальними через карантинні обмеження.

Як наголошувалося вище, ефективність діяльності поліції залежить від рівня довіри населення до вжиття поліцейськими різноманітних заходів. Положення Закону України «Про Національну поліцію» визначають довіру населення до поліції як головний критерій ефективності її діяльності. У цьому разі варто детальніше розтлумачити взаємозв'язок довіри населення та рівня ефективності діяльності органів та підрозділів поліції, особливо в умовах карантину.

Ухвалення нових законів владою зумовлює дві хвилі пристосування до їх змісту: вироблення механізмів забезпечення реалізації цих положень поліцією та осмислення необхідності й розуміння важливості цих положень з погляду населення. Важливим фактором є те, чи насправді діяльність владних органів (мається на увазі нормотворчих, а не правотворчих) у цьому разі вважається легітимною та соціально необхідною на думку населення. Крім того, важливо зазначити, що у разі забезпечення дотримання положень законів у спосіб, який характеризується відсутністю соціальної справедливості та великою мілітаризованістю, під час якого відсутня взаємодія із населенням, ризик виникнення порушень публічного порядку і безпеки та зростання їх рівня значно збільшиться [4]. З іншого погляду, якщо суспільство піддає сумніву законність положень нових правових актів, не варто чекати від самого суспільства, навіть з урахуванням діяльності поліції, орієнтованої на громаду, що люди дотримуватимуться нових обмежень [5]. З огляду на зазначене варто підкреслити, що ефективність діяльності поліції в умовах карантину забезпечується не виключно налагодженням зв'язків поліції та громадськості, а й довірою населення до влади в цілому. Саме до влади, а не до поліції як її представника. Тобто зниження рівня конфронтації між суспільством та поліцією залежить від способів та методів організації роботи поліції, а також від розуміння населенням владної діяльності як такої, що спрямована на забезпечення благополуччя суспільства, а не виключно на встановлення певних обмежень.

Ще одним важливим фактором впливу на процес формування довіри населення до поліції є діяльність засобів масової інформації. Як відомо, преса вважається п'ятою владою, що виражається в реальному впливі на свідомість населення шляхом використання різноманітних технологій. Засоби масової інформації (ЗМІ) в Україні також широко висвітлюють діяльність поліції, однак найбільш поширеними

є новини, які розповідають про негативні її сторони діяльності.

Так, поліцейські у Києві у квітні 2020 р. затримали пересічних громадян, які, зі слів останніх, просто проходили повз мітинг під час карантину. Версія поліції була дещо іншою: «було затримано учасників незаконного мітингу під час карантину»¹. Інший інцидент стався в Одесі, коли правоохоронці прибули на набережну перевірити дотримання громадянами карантинних заходів, запроваджених Постановою Кабінету Міністрів України від 11 березня 2020 р. № 211. Поліцейських цікавила торгівля у прибережній зоні². Набуває резонансу, підвищує чисельність переглядів сторінок в Інтернеті, а також породжує жваві дискусії та обговорення саме така інформація. Однак постійне поширення інформації такого формату закріплює негативне сприйняття населенням діяльності владних структур щодо соціальної справедливості. Вдалим рішенням щодо подолання вказаної проблеми є активна просвітницька робота з поширення позитивної інформації про діяльність правоохоронних органів в Україні з використанням мережі Інтернет.

Зважаючи на такі негативні приклади, поліцейські не лише України, а й усього світу намагаються довести те, що вони вдаються до крайніх заходів з метою забезпечення виконання нових законів. Такими діями правоохоронці підтверджують те, що специфіка їхньої роботи наразі характеризується мілітаристичністю, все ще наявною в сучасній поліцейській діяльності.

З іншого боку, можна говорити про те, що діяльність поліції має ґрунтуватися насамперед на розумінні принципу забезпечення прав людини. Така політика повинна ґрунтуватися на діяльності, яка не розглядає методи впливу на населення виключно у вигляді примусових заходів, а спирається на залучення людини до розмови та допомогу людині. Однак нині про-

блема коронавірусу COVID-19 значно ускладнює таку діяльність. Тому поліції важливо активізувати дистанційні форми взаємодії та громадського контролю. А в ситуаціях, коли люди порушують правила дотримання соціальної дистанції, заборону відвідування місць масового скупчення або не одягають маски, поліцейські мають перш за все попередити про незаконність їх дій та, що важливо, роз'яснити, чому саме ці обмеження є зараз необхідними.

Спілкування громадськості з поліцією має бути частим, зрозумілим і добровільним, щоб сприяти зміцненню її легітимності [6]. У свою чергу, варто погодитись із думкою Е. Шук, яка підкреслює, що взаємодія з населенням на засадах партнерства є перевіреним способом посилення неформального соціального контролю з метою дотримання населенням положень закону [7]. Вкрай важливим є дотримання зазначеного принципу партнерства із тими особами, які порушили закон. Спілкування поліцейських із порушниками обов'язково повинно передбачати можливість особи висловити власну думку з приводу подій. Ключовими у цьому процесі мають бути не лише можливість висловити свою думку, а й вислухати, сприйняти ту інформацію, яку надає особа. Однак під час постійного соціального стресу, викликаного пандемією, така діяльність значно ускладнюється, тому що поліція наразі не може систематично забезпечувати живе спілкування з населенням, а проведення ефективної комунікації за допомогою ЗМІ є достатньо новою та складною діяльністю для поліцейських органів.

В умовах карантину напрямки діяльності поліції, як уже наголошувалось, оновилися. Нині вимоги карантинних обмежень реалізуються за допомогою постійного контролю та забезпечуються поліцейськими. Останні, у свою чергу, систематично вживають заходів, що обмежують права громадян (поліцейські заходи), через що населення починає сприймати ворожо як окремих поліцейських, так і діяльність Національної поліції в цілому.

Вихід із такої ситуації запропоновано австралійськими вченими, які зазначають, що процесуальна справедливість є визначальною для формування високого рівня сприйняття населенням вимог поліцейських та схвалення їх діяльності. У досліджуваних випадках діяльність поліцейських ґрунтувалась на засадах нейтралітету, участі громадян, поваги та мотивів, що викликають довіру. Це проявлялося в тому, що будь-яка діяльність поліцейських стосовно громадян супроводжувалась поясненням її причин та підстав. Як встановлено дослідженням, така діяльність має позитивні переваги для

¹ Полицейские устроили беспредел: украинцы жалуются на задержания из-за карантина // Главред : сайт. 11.04.2020. URL: <https://glavred.info/ukraine/10164737-policeyskie-ustroili-bespredel-ukraincy-zhaluyutsya-na-zaderzhaniya-iz-za-karantina.html> (дата звернення: 18.01.2021).

² Начальник патрульной полиции Одессы и его заместитель отправили в больницу владельца торговой точки, якобы нарушавшего карантин // Думская : сайт. 05.04.2020. URL: <https://dumskaya.net/news/politceyskoe-gosudarstvo-na-odesskom-plyazhe-nac-112318/> (дата звернення: 18.01.2021).

поліції. Населення змінило своє ставлення до власних протиправних настроїв (бажання вчинити протиправні дії зменшилось), а поліцейську діяльність населення почало характеризувати як таку, на яку воно згодне і якою задоволене [8]. Це дослідження ще раз підтверджує той факт, що поліція може заручитися підтримкою населення, використовуючи не методи придушення та примусу, а заходи просвітництва з дотриманням принципу поваги до людей.

Наступними заходами з підвищення рівня довіри населення до діяльності поліції в умовах карантину є запровадження спільних комунікаційних платформ за участі громадськості, представників органів охорони здоров'я та поліції. Такі заходи мають забезпечити тристоронню взаємодію та взаємодопомогу в протидії поширенню коронавірусу COVID-19. Громадськість буде почута, органи охорони здоров'я роз'яснюватимуть причини та мотиви запровадження карантинних заходів, а поліція наголосить на найпоширеніших видах порушень публічного порядку у сфері забезпечення дотримання карантинних вимог. І такі зустрічі повинні бути не поодинокими, а мати систематичний характер, проводитись незалежно від наявності або відсутності надзвичайного стану або особливих подій. Такі платформи повинні бути повсякденною діяльністю органів влади на всіх рівнях і з переважною більшістю питань, що стосуються взаємовідносин із населенням.

Передбачається також дотримання соціальної неупередженості у спілкуванні з населенням незалежно від різних ознак. Це є проявом однакового ставлення до людей, що підтверджує їх рівноправність [8]. Найчастіше саме порушення зазначеної вимоги стає наріжним каменем у формуванні високого рівня довіри населення до поліції. У населення може складатися враження, що стосовно одних, найбільш маргінальних та «низьких», соціальних верств населення поліція використовує мілітаризовані репресивні методи, а до інших – поблажливі та поступливі. Це в довгостро-

ковій перспективі підриває авторитет та враження про легітимність діяльності поліції.

Висновки

Підсумовуючи викладене, варто зауважити, що пандемія коронавірусу хоча і ускладнила роботу у більшості державних та недержавних органів, однак певною мірою спонукала до освоєння нових методів і форм управління та взаємодії суспільства й держави у процесі протидії поширенню епідемії. Головною перешкодою для ефективного формування довірчого ставлення населення до діяльності поліції є використання застарілих методів примусу, а не переконання в процесі забезпечення дотримання населенням карантинних обмежень. Доведено, що запорукою успішної діяльності поліцейських є дотримання принципів соціальної справедливості, роз'яснення підстав та мети своєї діяльності, підтримання постійного взаємозв'язку та уважність до потреб і вимог суспільства.

З огляду на викладене пропонується запровадити нові, більш відкриті та спрощені процедури налагодження контакту між поліцією та громадськістю, зокрема з іншими органами (у тристоронньому форматі). В умовах карантинних обмежень під час пандемії оновлення та розширення повноважень працівників поліції та оперативність і доступність таких механізмів є визначальною. Нині найпростіший спосіб комунікації в світі – мережа Інтернет. Використання новітніх технологій і підвищення значущості прес-служб поліцейських підрозділів мають стати початком плідної взаємодії поліції та суспільства, а отже, й розвитку довірчих відносин.

І наостанок слід підкреслити, що можливість живого спілкування з використанням інформаційних технологій чи в інший спосіб має підтримуватися тим, що керівництво поліції прислухатиметься до проблем та побажань громадськості, адже головним завданням поліції є надання нею послуг – сервісна діяльність, спрямована на задоволення потреб населення.

Список бібліографічних посилань

1. Terrill W., Paoline E. A., Gau J. M. Three Pillars of Police Legitimacy: Procedural Justice, Use of Force, and Occupational Culture. *The Politics of Policing: Between Force and Legitimacy*. 2016. Vol. 21. Pp. 59–76.
2. Bolger P. C., Walters G. D. The Relationship Between Police Procedural Justice, Police Legitimacy, and People's Willingness to Cooperate with Law Enforcement: A Meta-analysis. *Journal of Criminal Justice*. 2019. No. 60. Pp. 93–99. DOI: <https://doi.org/10.1016/j.jcrimjus.2019.01.001>.
3. Jones D. J. The Potential Impacts of Pandemic Policing on Police Legitimacy: Planning Past the COVID-19 Crisis. *Policing: A Journal of Policy and Practice*. 2020. Vol. 14, Iss. 3. Pp. 579–586. DOI: <https://doi.org/10.1093/police/paaa026>.
4. Reicher S., Stott C. Policing the Coronavirus Outbreak: Processes and Prospects for Collective Disorder. *Policing: A Journal of Policy and Practice*. 2020. Vol. 14, Iss. 3. Pp. 569–573. DOI: <https://doi.org/10.1093/police/paaa014>.

5. Murphy K., Tyler T. R., Curtis A. Nurturing Regulatory Compliance: Is Procedural Justice Effective When People Question the Legitimacy of the Law? *Regulation & Governance*. 2009. Vol. 3, No. 1. Pp. 1–26.
6. Chanin J., Courts J. Examining the Determinants of Police Department Online Transparency. *Criminology, Criminal Justice, Law & Society*. 2017. Vol. 18. P. 52–70.
7. Schuck A. M. Community policing, Coproduction and Social Control: Restoring, Police Legitimacy // *Political Authority, Social Control and Public Policy* / ed. by C. E. Rabe-Hemp, N. S. Lind. Bingley : Emerald Group Publishing, 2019. Pp. 63–78.
8. Mazerolle L., Bennet S., Antrobus E., Eggins E. Procedural Justice, Routine Encounters and Citizen Perceptions of Police: Main Findings from the Queensland Community Engagement Trial (QCET). *Journal of Experimental Criminology*. 2012. No. 8. Pp. 343–367.

Надійшла до редколегії 26.01.2021

СЕЛЮКОВ В. С., МАКАРЕНКО В. С. ПРОБЛЕМЫ ВЗАИМОДЕЙСТВИЯ ПОЛИЦИИ С ОБЩЕСТВЕННОСТЬЮ В УСЛОВИЯХ КАРАНТИННЫХ ОГРАНИЧЕНИЙ

Рассмотрены проблемные вопросы взаимодействия полиции и населения в условиях карантинных ограничений, вызванных пандемией коронавируса COVID-19. Сделан акцент на том, что главными проблемами в современном взаимодействии можно считать отсутствие доверия к деятельности полиции и возможности продуктивного живого общения из-за карантина, а также устаревшие методы деятельности полиции в контексте взаимодействия с населением. Предложены ориентировочные направления преодоления указанных проблем.

Ключевые слова: *деятельность полиции в условиях карантина, взаимодействие полиции с населением, партнёрство, COVID-19, карантинные ограничения, доверие населения.*

SELIUKOV V. S., MAKARENKO V. S. PROBLEMS OF COMMUNITY POLICING IN TERMS OF QUARANTINE RESTRICTIONS

There have been a large number of such events in the world over the past year that cannot be called ordinary. The most difficult of them is the public challenge of spreading the COVID-19 coronavirus. Ukraine is not an exception to the countries affected by the pandemic. Measures to overcome this problem involve the coordinated work both of all government agencies and society. The police, as one of the agencies that directly enforces certain restrictions caused by anti-epidemic measures, and the contact of the population and the authorities on law enforcement activity, must master new ways of carrying out professional activities.

The pandemic has complicated all public relations in the country without exception. Forms of realization of law enforcement function did not become an exception. Thus, the powers of the police have expanded to some extent due to the need to respect human rights' restrictions in the context of combating the spread of the disease. Such functions are necessary, but their availability and necessity are questionable from the point of view of the population. The police have the duty to stop the offenses and prosecute those who violate the law regarding certain restrictions caused by the pandemic. At the same time, the majority of the population does not take seriously the appeals of health care authorities and quarantine requirements. This complicates the difficult relationship between the police and the public, since the latter does not perceive police activity in this case as legal and necessary. This leads to exacerbation of conflicts and contradictions. The constant confrontation between these entities significantly affects the level of security and quality of law enforcement activity.

The relevance of the study is explained by the importance of police actions in the context of ensuring the compliance of the population with quarantine restrictions. Besides, a large amount of negative material on the Internet provokes the population to negative perception of police activities. However, it may be successful period for the formation of trust, partnership between the police and the population in regard to the situation where solving the problem (spread of the pandemic) requires the mobilization of both the population and the government.

Given the above, the authors of the article have analyzed the key problems of community policing in terms of today's challenges. The authors have developed propositions to improve the forms, methods and techniques of policing to maintain the appropriate level of public confidence in its activities. The obtained results can be further used in scientific and practical activities. The work can become a basis for further research, ground for the implementation of new forms of activities by practical units. The results of the study should be also taken into account during further rule-making activities.

Key words: *police activities in terms of quarantine, community policing, partnership, COVID-19, quarantine restrictions, public confidence.*

УДК 355.541.1:351.741

DOI: <https://doi.org/10.32631/pb.2021.1.09>

ВІТАЛІЙ ВОЛОДИМИРОВИЧ ФЕДОРОВ,

Харківський національний університет внутрішніх справ;

 <https://orcid.org/0000-0001-6312-4746>,

e-mail: ognevaya_podgotovka@ukr.net;

ОЛЬГА БОРИСІВНА ПІСКУНОВА,

Харківський національний університет внутрішніх справ;

 <https://orcid.org/0000-0002-7221-4855>,

e-mail: ognevaya_podgotovka@ukr.net

РОЛЬ ПРАКТИЧНОЇ СТРІЛЬБИ В СИСТЕМІ ВОГНЕВОЇ ПІДГОТОВКИ ПОЛІЦЕЙСЬКИХ: ПСИХОЛОГІЧНА СКЛАДОВА

Розглянуто перспективи впровадження методик і технік практичної стрільби в систему спеціальної підготовки поліцейських. Окреслено низку факторів, які впливають на ефективність і результативність вогневого контакту. Зазначено, що вогнева підготовка поліцейського має не тільки прищеплювати первинні навички поведінки з вогнепальною зброєю, але й формувати сталі алгоритми дій у тих чи інших типових ситуаціях. Деякі положення цієї статті уже були висловлені в доповіді під час Міжнародної науково-практичної конференції «Шлях успіху і перспективи розвитку (до 26 річниці заснування Харківського національного університету внутрішніх справ)».

Ключові слова: вогнева підготовка, вогневий контакт, психологічна готовність до стрільби, застосування вогнепальної зброї поліцейськими, практична стрільба, вогнепальна зброя.

Оригінальна стаття

Постановка проблеми

Застосування вогнепальної зброї поліцейськими відповідно до законодавства є крайнім заходом примусу. Це означає, що на практиці поліцейський має вичерпати всі інші заходи або переконатися, що вони не будуть дієвими у ситуації, що склалася. Проте дуже часто поліцейські не застосовують вогнепальну зброю навіть тоді, коли це необхідно зробити або ж їхня поведінка є тактично неправильною, що найчастіше призводить до тяжких наслідків для життя або здоров'я поліцейського. Причиною цього є, зокрема, і психологічна неготовність до застосування вогнепальної зброї.

Стан дослідження проблеми

Психології застосування вогнепальної зброї присвячено багато публікацій, зокрема таких учених: В. Андросюка, В. Афанасьєва, О. Бандурки, І. Веремеєнка, Л. Казміренка, А. Столярєнка, Г. Юхновця та ін. Так, Ю. Волков розглядає психологічні аспекти застосування поліцейськими вогнепальної зброї на ураження. При цьому дослідник серед негативних наслідків такого вогневого контакту називає недостатню психологічну підготовленість [1]. Е. Чеботарьов акцентує увагу на специфіці за-

стосування вогнепальної зброї в екстремальних умовах [2]. Спробу визначити проблеми психічної травматизації поліцейських здійснив М. Логачов [3]. Проте більшість публікацій, присвячених психологічним аспектам застосування вогнепальної зброї, лише окреслюють проблеми, та не пропонують шляхи їх вирішення.

Мета і завдання дослідження

Метою статті є аналіз факторів, що впливають на стан психологічної готовності поліцейського до застосування вогнепальної зброї під час несення служби, та вироблення рекомендацій, які б сприяли формуванню стану психологічної готовності з урахуванням особливостей практичної стрільби.

На досягнення вказаної мети спрямовані такі завдання: визначити внутрішні та зовнішні фактори, які впливають на поведінку поліцейського у ситуаціях необхідного застосування вогнепальної зброї; накреслити можливі шляхи усунення негативних і способи посилення позитивних факторів, що впливають на психологічний стан працівника поліції в ситуації застосування вогнепальної зброї, з урахуванням рекомендацій і порад практичної стрільби.

Наукова новизна дослідження полягає в теоретичному обґрунтуванні адаптації можливостей практичної стрільби до системи навчальної та службової підготовки поліцейських, які б усували вплив психологічного стану на результативність вогневого контакту.

Виклад основного матеріалу

Застосування вогнепальної зброї під час виконання службових обов'язків сьогодні – ледь не повсякденна практика кожного поліцейського. Однак непоодинокими є випадки настання небажаних наслідків вогневого контакту. Так, за повідомленням Департаменту комунікації Національної поліції України, за перші два з половиною роки існування цього органу виконавчої влади під час несення служби загинули 24 й були поранені 1197 поліцейських (із них у зоні проведення ООС загинули лише 4 й отримали поранення 38 працівників поліції)¹.

Як правило, до тяжких наслідків призводять психологічна неготовність поліцейського до застосування вогнепальної зброї, грубе порушення заходів безпеки під час поводження з нею, нездатність адекватно оцінити конкретну обстановку й умови, за яких поліцейський змушений вдаватися до застосування зброї, а також непрогнозована поведінка правопорушника. І якщо навички безпечного поводження зі зброєю, вміння швидко орієнтуватися в обстановці прищеплюються шляхом регулярних і тривалих тренувань, то психологічна підготовка до застосування вогнепальної зброї не може бути вироблена в аудиторії чи під час навчально-тренувальних стрільб у системі службової підготовки.

Актуальність цієї проблеми пов'язана також із тим, що Курс стрільб для поліцейських, затверджений Наказом МВС України від 26 квітня 2019 р. № 334, не враховує варіативність реальних ситуацій, обставини яких суттєво впливають на психологічний стан поліцейського під час вогневого контакту. Якщо під час навчально-тренувальних стрільб курсант чи поліцейський доволі швидко при звичаються до умов у тирі й кожного наступного тренування вже майже не зважає на навколишню обстановку й не оцінює доцільність застосування зброї, то під час несення служби кожного разу складаються нові умови та обставини, які

впливають на результативність вогневого контакту і які часто поліцейський може визначити, лише прибувши на місце. До того ж вогневий контакт ускладнюється імовірною появою на лінії вогню сторонніх осіб чи тварин, а також активними діями правопорушника, спрямованими на те, щоб не бути затриманим.

Слід додати, що відповідно до ст. 43 Закону України «Про національну поліцію» застосуванню будь-яких законних заходів примусу має передувати попередження про їх застосування та надання правопорушникові часу, достатнього для виконання вимоги поліцейського, «крім випадку, коли зволікання може спричинити посягання на життя і здоров'я особи чи та/або поліцейського або інші тяжкі наслідки, або в ситуації, що склалася, таке попередження є не виправданим або неможливим»². Це означає, що поліцейський має миттєво оцінити ситуацію, а також визначити доцільність попереджувальних заходів та ефективність застосування фізичного впливу і спеціальних засобів, які мають передувати застосуванню вогнепальної зброї. Для уникнення тяжких наслідків та успішного затримання правопорушника такі мисленнєві процеси мають тривати долі секунди, до чого поліцейський часто виявляється не готовим.

Таким чином, психологічна готовність поліцейського до застосування вогнепальної зброї є однією з важливих складових у системі загальної та вогневої підготовки.

Виходячи з цього, метою дисципліни «Вогнева підготовка» у системі навчання поліцейських має бути не лише прищеплення навичок швидкісного приготування до стрільби та ведення влучної стрільби по нерухомих і рухомих цілях з різних положень, а й формування психічної і тактичної готовності до ефективного застосування вогнепальної зброї, коли виникають підстави, передбачені ст. 46 Закону України «Про Національну поліцію».

Використання і застосування вогнепальної зброї для більшості людей не є буденним явищем, тому перші заняття із ведення вогню викликають у курсантів почуття тривоги, страху, що спричиняє стан надмірної напруженості психіки стрільця. Постійні та регулярні тренування, а також формування стійких навичок поводження з вогнепальною зброєю сприяють подоланню цих перешкод і дозволяють

¹ З'ясувалося, скільки поліцейських загинуло в Україні // Слово і Діло : сайт. 22.01.2018. URL: <https://www.slovoidilo.ua/2018/01/22/novyna/pravo/zyasuvalosya-skilky-policejskyy-zahynulo-ukrayini> (дата звернення: 11.12.2020).

² Про Національну поліцію : Закон України від 02.07.2015 № 580-VIII // База даних «Законодавство України» / Верховна Рада України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/580-19> (дата звернення: 11.12.2020).

покращити результати виконання вправ, передбачених Курсом стрільб для поліцейських. Однак відмінні результати виконання вправ зі стрільби не забезпечують готовність поліцейського до вогневого контакту зі злочинцем, який, на відміну від мішені в тирі, часто теж озброєний, рухається і прагне діяти на випередження.

До того ж, як зауважує В. Малічевський, серед чинників, які впливають на ефективність діяльності людини в екстремальних умовах, переважають психоемоційні, а саме: функціональний і психологічний стан організму (психічні травми, наявність соматичних захворювань); індивідуально-психологічні особливості (витривалість, рівень тривожності, стійкість до перенапруження й небезпеки); наявність відповідного досвіду, спеціальна підготовленість до дій [4, с. 120–121].

Звісно, цілковито усунути ці фактори неможливо. Однак можна мінімізувати їх вплив на стрільця шляхом упровадження в систему навчальних і тренувальних стрільб методик і технік практичної стрільби, які використовуються у дисциплінах Міжнародної конфедерації практичної стрільби (далі – МКПС).

Практична стрільба в Україні – відносно молодий вид спорту, який, однак, уже виробив сталу систему підготовки стрільця до ведення вогню в незвичних та екстремальних умовах.

Перевагою вправ практичної стрільби, в першу чергу, є мінімальний час на підготовку до пострілу. Так, кобура відкритого типу дозволяє одночасно захопити пістолет і вивільнити його від елементів замикання, витягання пістолета з кобури відбувається разом із вимиканням запобіжника, а винесення зброї на лінію вогню супроводжується досиланням патрона в патронник. Якщо усі ці дії довести до рівня навичок, то поліцейський зможе виконувати їх не замислюючись, що дозволить краще зосередитись на оцінюванні навколишньої обстановки.

Також вправи практичної стрільби охоплюють переміщення стрільця не лише по рівній поверхні, але і з перешкодами, стрільбу в русі або з найменш зручних позицій, стрільбу по рухомих мішенях, використання укриттів, швидке перезарядження зброї та заміну магазину. Комбінування всіх цих елементів дозволить виробити у поліцейського сталі алгоритми поведінки у подібних умовах та обстановці.

Звісно, Курс стрільб для поліцейських містить вправи на відпрацювання навичок ведення вогню із-за укриттів, в умовах фізичних навантажень, недостатнього освітлення, пересуваючись та змінюючи магазин тощо, од-

нак і вони не забезпечують формування низки професійних компетенцій, пов'язаних із психологічною і тактичною готовністю поліцейського до застосування зброї. Під тактичною готовністю мається на увазі швидке й уміле орієнтування на місцевості з метою використання особливостей рельєфу чи побутових предметів для укриття, вміння безпечно і приховано змінювати бойову позицію, в разі потреби відкривати вогонь із незручних позицій тощо. Психологічна готовність визначається здатністю за екстремальних умов правильно оцінити обстановку, яка склалася, й адекватно реагувати на злочинні дії противника.

Більшість фахівців із психології поводження з вогнепальною зброєю і тренерів-практиків поділяють думку, що швидко адаптуватися до кожного конкретного випадку вогневого контакту стрілець може тільки за умови, коли відсутня потреба замислюватися над виконанням простих дій під час вогневого контакту (над правильним триманням пістолета, досиланням патрона в патронник, прицілюванням тощо). Іншими словами, тактична і правова підготовка поліцейського має бути доведена до рівня навичок, коли всі дії виконуються автоматично та не потребують мисленнєвих ресурсів.

Курс стрільб для поліцейських спрямований на формування більшості цих навичок, але він не враховує варіативності сценаріїв реального розвитку подій. Перевага дисциплін МКПС полягає в тому, що вони не мають чітко закріплених і регламентованих вправ, а дозволяють відпрацьовувати окремі стрілецькі елементи, довільно комбінуючи їх, створювати різноманітні сценарії, що сприяє підвищенню результатів стрільця на змаганнях.

До таких стрілецьких елементів, зокрема, належать:

- статичне ураження мішеней із-за правого та лівого укриття, що дозволяє змінювати як положення для стрільби, так і утримання зброї;
- статичне ураження мішеней через занижений (середній) порт, який не дозволяє вести вогонь зі звичної стійки, але й не вимагає переходу в положення на коліно;
- переміщення на середню (до 5 м) і довгу (понад 5 м) відстань без зарядження зброї та з її зарядженням;
- ведення вогню в русі¹.

¹ Стрілецькі елементи // Z&P Group : сайт. 13.02.2017. URL: https://ipsc-shooting.com/blog/bazovi_striletski_elementi_101228 (дата звернення: 11.12.2020).

Елементи практичної стрільби, особливо за вмілого їх комбінування, дозволяють наблизити умови виконання навчально-тренувальних стрільб до ситуацій, коли під час несення служби поліцейський має застосувати вогнепальну зброю, перш за все тим, що стрілець, виконуючи ці вправи, постійно рухається, часто доволі швидко, оскільки результат залежить не тільки від точності ураження мішеней, а й від часу виконання вправ. При цьому рух відбувається як у горизонтальній, так і вертикальній площині: оскільки у вправах можуть використовуватися середні й низькі порти, на шляху стрільця можуть траплятися перешкоди у вигляді тунелів чи естакад, а також нестійких конструкцій. Кожен стрілець має можливість визначити маршрут руху й уражати мішені в довільному порядку, виходячи із власного досвіду й конкретної обстановки. Таким чином, відбувається відпрацювання не лише влучної стрільби, але й нарощується вміння діяти швидко, що часто в реальних ситуаціях вогневого контакту може коштувати поліцейському життя або здоров'я.

Також техніки практичної стрільби дозволяють комбінувати різні елементи, що створює широку варіативність вправ і можливість відтворення найрізноманітніших умов ведення вогню та відпрацювання широкого спектру можливих сценаріїв. Запровадження такої варіативності у системі вогневої підготовки поліцейських дозволить моделювати різні реальні ситуації застосування вогнепальної зброї та сприятиме підвищенню витривалості, стійкості до перенапруження, готовності до раптової зміни обстановки, зумовленої поведінкою противника.

Слід додати, що ефективність цих технік у підвищенні психологічної готовності поліцей-

ського до вогневого контакту можлива лише за регулярного і багаторазового відпрацювання тих чи інших елементів, як окремо, так і в різних комбінаціях. До того ж висока результативність досягається навіть під час тренувань без застосування набоїв. Так, Є. Сорокін стверджує, що для досягнення стійких навичок необхідно повторити ту саму вправу 5000–8000 разів [5, с. 46]. Перевагою елементів практичної стрільби є те, що багато з них можна відпрацьовувати поза межами спеціально облаштованих навчально-тренувальних полігонів, а отже, вони не вимагають присутності поліцейського в тирі чи спортзалі та не потребують використання набоїв.

Висновки

Безперечно, впровадження методик і технік практичної стрільби у навчальний процес закладів вищої освіти зі специфічними умовами навчання системи МВС України потребує, в першу чергу, вдосконалення чинного Курсу стрільб для поліцейських. Зокрема, підвищенню психологічної готовності до вогневого контакту сприяла б наявність у Курсі стрільб варіативної складової, яка дозволить викладачам вогневої підготовки враховувати специфіку професійних обов'язків поліцейського та моделювати нетипові ситуації вогневого контакту. Однак уже включення в систему вогневої підготовки елементів практичної стрільби як доповнення до Курсу стрільб не лише поліпшить навички володіння вогнепальною зброєю, а й сприятиме формуванню насамперед психологічної готовності поліцейських до ведення вогню в екстремальних умовах та дозволить знизити ризики настання негативних наслідків як для поліцейських, так і для інших громадян.

Список бібліографічних посилань

1. Волков Ю. М. Психологічні аспекти застосування вогнепальної зброї поліцейськими на ураження. *Науковий вісник Дніпропетровського державного університету внутрішніх справ*. 2017. № 4. С. 143–146.
2. Чеботарьов Е. В. Психологічні аспекти підготовки працівників правоохоронних органів для застосування вогнепальної зброї в екстремальних умовах. *Проблеми сучасної психології*. 2011. Вип. 13. С. 626–634.
3. Логачов М. Г. Правові та психологічні аспекти застосування вогнепальної зброї персоналом поліції. *Право і Безпека*. 2017. № 4 (67). С. 199–204.
4. Малічевський В. І. Психологічні методи вогневої підготовки в підрозділах органів внутрішніх справ МВС України : дис. ... канд. психол. наук : 19.00.06. Київ, 2003. 263 с.
5. Сорокін Е. Израильский стиль боевой стрельбы из пистолета. Психологические аспекты подготовки. *Солдат удачи*. 1998. № 11. С. 44–46.

Надійшла до редколегії 15.12.2020

ФЕДОРОВ В. В., ПИСКУНОВА О. Б. РОЛЬ ПРАКТИЧЕСКОЙ СТРЕЛЬБЫ В СИСТЕМЕ ОГНЕВОЙ ПОДГОТОВКИ ПОЛИЦЕЙСКИХ: ПСИХОЛОГИЧЕСКАЯ СОСТАВЛЯЮЩАЯ

Рассмотрены перспективы внедрения методик и техник практической стрельбы в систему специальной подготовки полицейских. Определен ряд факторов, влияющих на эффективность и результативность огневого контакта. Указано, что огневая подготовка полицейского должна не только прививать первичные навыки обращения с огнестрельным оружием, но и формировать устойчивые алгоритмы действий в тех или иных типичных ситуациях. Некоторые положения этой статьи уже были высказаны в докладе на Международной научно-практической конференции «Путь успеха и перспективы развития (к 26-летию основания Харьковского национального университета внутренних дел)».

Ключевые слова: *огневая подготовка, огневой контакт, психологическая готовность к стрельбе, применение огнестрельного оружия, практическая стрельба, огнестрельное оружие.*

FEDOROV V. V., PISKUNOVA O. B. ROLE OF PRACTICAL SHOOTING IN THE SYSTEM OF POLICE SHOOTING TRAINING: PSYCHOLOGICAL COMPONENT

Psychological unpreparedness of police officers to firefight is often the cause of serious consequences, in particular their death. Although much attention has been already paid to the psychological training of law enforcement officers in general and to the use of firearms in the scientific literature, such studies often just outline the problems, but do not suggest the ways to overcome them. The authors of the article aim to analyze the factors influencing the state of psychological readiness of a police officer to use a firearm while performing service duties, and to develop recommendations that should contribute to the formation of a state of psychological readiness, taking into account the specifics of practical shooting. It has been emphasized that firefight requires from a police officer not only skillful handling of weapons, but also a number of thought processes in a situation of partial or complete uncertainty, which affects the psychological readiness to use firearms. The authors have made an analogy between the situations of firefight of police officers while performing service duties and the conditions created for participants in practical shooting competitions. According to the authors, long-term training, regular practice of basic exercises to improve firearms skills, as well as the introduction of variability of scenarios for the deployment of firefight situations using elements of practical shooting can minimize the negative impact on the mental processes of police officers. It has been offered to introduce elements of practical shooting into the system of fire training of police officers and to improve the current Shooting Course, approved by the order of the Ministry of Internal Affairs of Ukraine dated from April 26, 2019, No. 334, which should allow modeling multiple scenarios of police behavior in firefight situations during training shootings and increase the psychological readiness of police officers to use firearms.

Key words: *shooting training, fire contact, psychological preparedness to shoot, use of firearms by police, practical shooting, firearms.*

ПРОТИДІЯ ЗЛОЧИННОСТІ ТА БОРОТЬБА З КОРУПЦІЄЮ

УДК 343.985

DOI: <https://doi.org/10.32631/pb.2021.1.10>

ТЕТЯНА ФЕДОРІВНА БЕЗСОННА,

Харківський національний університет внутрішніх справ;

 <https://orcid.org/0000-0002-2482-9564>;

ЛЮДМИЛА СЕРГІЇВНА ЗУБЦОВА,

Харківський науково-дослідний

експертно-криміналістичний центр МВС України

ПРОБЛЕМИ ПРИЗНАЧЕННЯ ТЕХНІЧНОЇ ЕКСПЕРТИЗИ ДОКУМЕНТІВ

Розглянуто та проаналізовано окремі проблеми, які виникають під час призначення технічної експертизи документів. З'ясовано, що зазначені проблеми є пов'язаними з визначенням виду експертного дослідження, формулюванням питань експерту стосовно об'єктів дослідження та підготовкою матеріалів, що підлягають дослідженню. Визначено шляхи вирішення проблем призначення технічної експертизи документів. Запропоновано вдосконалити методичні матеріали щодо призначення та проведення зазначеної експертизи.

Ключові слова: дослідження документів, криміналістична експертиза, спеціальні знання у кримінальному процесі, криміналістична техніка, технічна експертиза документів.

Оглядова стаття

Постановка проблеми

Спеціальні криміналістичні знання мають велике значення під час розслідування кримінальних, адміністративних та цивільних правопорушень. У кримінальному судочинстві вони використовуються в різних формах. Однією із таких форм є призначення судових криміналістичних експертиз. Одним із найпоширеніших видів таких експертиз є технічна експертиза документів, яка досліджує різні частини документа. Так, різновидами цієї експертизи є експертиза реквізитів документів, експертиза друкарських форм та експертиза матеріалів документів. Експертиза вирішує як діагностичні, так і ідентифікаційні питання, спрямовані на встановлення факту злочину, способу вчинення злочину й особи, що скоїла злочин. Результати проведення таких експертиз використовуються під час розслідування різнопланових кримінальних правопорушень.

Стан дослідження проблеми

Проблемам призначення технічної експертизи документів у різні часи присвятили свої наукові роботи як зарубіжні, так і вітчизняні вчені. Так, дослідження вищевказаних питань висвітлено в роботах таких учених, як М. Ю. Будзієвський, Є. Ф. Буринський, О. В. Воробей, О. М. Глотов, О. Л. Кобилянський, В. П. Колмаков, О. А. Корухов, О. А. Леві, В. Є. Ляпчев,

Ю. І. Паршиков, Л. Л. Патик, Н. М. Шведова, О. С. Силкін та інших, які забезпечили значний здобуток у вирішенні вказаної проблеми.

Незважаючи на значні наукові розробки стосовно технічного дослідження документів та існування значної кількості методичних рекомендацій щодо роботи з документами як об'єктом дослідження, правоохоронні органи досить часто стикаються з проблемами призначення та використання результатів таких досліджень у кримінальному судочинстві. Слід зауважити, що науково-технічний прогрес не стоїть на місці, зокрема і в галузі криміналістики, що, у свою чергу, обумовлює вдосконалення взаємодії між підрозділами у правоохоронних органах та модернізацію методик призначення і проведення криміналістичних експертиз документів.

Мета і завдання дослідження

Метою цієї статті є визначення основних проблем призначення технічної експертизи документів, а також проведення цього виду експертиз. Для досягнення вказаної мети поставлено такі завдання: проаналізувати сучасний стан проблем щодо підготовки об'єктів для дослідження та питань, які необхідно вирішити за допомогою технічної експертизи документів, і виділити перспективи криміналістичного дослідження документів.

Наукова новизна дослідження полягає в наданні пропозицій щодо вирішення проблем техніко-криміналістичного призначення та дослідження документів і впровадження нових методичних рекомендацій стосовно призначення та проведення технічної експертизи документів.

Виклад основного матеріалу

Використання документів у сучасному повсякденному житті має важливе значення в різних сферах людської діяльності, адже їх головною функцією є оформлення правовідносин між громадянами, державою, організаціями та підприємствами. Саме тому вони досить часто стають об'єктами підробки у злочинців, що, у свою чергу, становить небезпеку як для громадян, так і для держави.

Підробляти документи почали з тих давніх часів, відколи з'явилися перші документи. Деякі з них мали вигляд глиняних чи дерев'яних табличок, однак і вони ставали об'єктами злочинних посягань. Найчастіше підроблення документів мало корисливий характер. Відомі факти, що в Стародавньому Римі найпоширенішим об'єктом злочинів ставали саме заповіді, які як підробляли повністю, так і шляхом внесення часткових змін [1, с. 184].

Слово «документ» з'явилося ще в Стародавньому Римі й у перекладі з латинської означає «зразок, свідоцтво, доказ». У широкому сенсі «документ» – це матеріальний об'єкт, що містить інформацію в зафіксованому вигляді, спеціально призначений для її передання в часі та просторі [2, с. 6]. О. В. Воробей розглядає документ у техніко-криміналістичному аспекті як матеріальний об'єкт дослідження, що являє собою предмет (папір, картон, тканину, кіно- та фотоплівку, магнітну стрічку тощо), на якому мовними знаками зафіксовано інформацію (думки людини та відомості про факти), призначений для її передання у часі та просторі [3, с. 12]. Кримінальне процесуальне законодавство визначає документ як спеціально створений з метою збереження інформації матеріальний об'єкт, який містить зафіксовані за допомогою письмових знаків, звуку, зображення тощо відомості, які можуть бути використані як доказ факту чи обставин, що встановлюються під час кримінального провадження¹.

Ураховуючи це, стає очевидно, що документ може мати різну форму й містити різноманітну інформацію, зафіксовану в різні способи. Отже, і видів таких документів є досить багато. Так, із процесуального погляду до документів можуть належати письмові документи, матеріали фотозйомок, звукозапис, відеозапис, інші носії інформації (в тому числі електронні), а також носії інформації, на яких за допомогою технічних засобів зафіксовано процесуальні дії².

Поряд із цим у криміналістичній науці класифікація документів буває більш широкою та різноплановою. Так, Р. С. Белкін поділяє документи, з процесуального погляду, на три групи: документи – речові докази, документи – письмові докази, документи – зразки для порівняльного дослідження [4, с. 282]. Крім того, І. М. Осика поділяє документи за формою носія інформації на паперові, електронні та пластикові (комбіновані) [5, с. 9].

Документи за юридичною природою бувають справжніми або підробленими [6, с. 69]. У свою чергу, криміналістика поділяє справжні документи на дійсні (такі, що наразі мають юридичну силу) та недійсні (такі, що втратили юридичну силу), які були виготовлені та видані в спеціалізованих установах, але строк дії їх закінчився (наприклад, студентський квиток, яким користується особа-власник, вже не будучи студентом цього закладу). Також наука криміналістика виділяє інтелектуальну та матеріальну підробку документів. Інтелектуальна підробка виявляється в складанні та видачі документа, який містить фактично справжні реквізити та бланк, але його зміст не відповідає дійсності, а саме містить неправдиві свідчення. Прикладом цього може бути випадок, коли на експертне дослідження надійшов диплом про вищу освіту, виданий на ім'я особи, яка фактично в цьому закладі не навчалася. Матеріальна підробка, у свою чергу, поділяється на повну і часткову [6, с. 71]. Виготовлення злочинцем документа повністю за зразком справжнього і є повною підробкою, а внесення змін до справжнього документа – частковою підробкою.

Кримінальний кодекс України передбачає відповідальність за окремі види злочинів, пов'язані з підробленням документів. Розкрити і розслідувати ці види злочинів неможливо без висновку технічної експертизи документів, у якому вказується, було вчинено фактично злочин чи ні, а якщо так, то в який

¹ Кримінальний процесуальний кодекс України : Закон України від 13.04.2012 № 4651-VI // База даних (БД) «Законодавство України» / Верховна Рада (ВР) України. URL:

<https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/4651-17> (дата звернення: 03.01.2021).

² Там само.

спосіб. Під час розслідування і розкриття таких злочинів, як шахрайства, привласнення, розтрата майна або заволодіння ним шляхом зловживання службовим становищем, низки злочинів у сфері господарської та службової діяльності та інших, пов'язаних із незаконним обігом документів, висновки технічної експертизи документів допомагають виявляти та доводити деякі важливі обставини злочинних посягань.

Установити ознаки та способи підроблення документів у кримінальних провадженнях неможливо без призначення та проведення різних видів технічної експертизи документів.

Розглянемо, які види технічної експертизи проводяться, та що є об'єктами їх дослідження. Отже, об'єктами дослідження цього виду експертизи є такі: реквізити документів (відбитки печаток та штампів, рукописні тексти, підписи, фотознімки тощо), матеріали документів (основа документа: папір, картон, плівка, пластик; барвники, які використовуються для нанесення штрихів та відбитків; супутні речовини: клей, нитки тощо), технічні засоби, що використовувались для виготовлення документів, а також зразки для порівняльного дослідження.

Документи, що перебувають в офіційному обігу на території нашої держави, повинні не лише бути виготовлені з дотриманням певних вимог, а й мати реквізити. Реквізитами є обов'язкові дані, які повинні міститися в документі; до них ми можемо віднести відбитки печаток і штампів, підписи уповноважених осіб, інформацію про виготовлення та складання документа (номер друкарського замовлення, обсяг тиражу, рік виготовлення бланку, дата видачі документа, уповноважений орган, що його видав, тощо), встановлену форму для певних категорій документів [4, с. 283] (накладна, паспорт, водійське посвідчення тощо). Головними завданнями технічної експертизи реквізитів документів є такі: встановлення фактів і способів унесення змін до документів (підчистка, травлення, дописка, переклеювання фотокарток, літер тощо) та виявлення їх первинного змісту; виявлення залитих, замазаних, вицвілих та інших слабовидимих або невидимих текстів (зображень) на різних матеріалах, а також текстів (зображень) на обгорілих та згорілих документах за умови, що папір, на якому вони зображені, не перетворився на попіл; встановлення виду та ідентифікація приладів письма за штрихами; визначення відносної давності створення документа або його фрагментів, а також послідовності нанесення штрихів, що перетинаються; установ-

лення цілого за частинами документа; встановлення документа, виготовленого шляхом монтажу із застосуванням копіювально-розмножувальної та комп'ютерної техніки; ідентифікація особи, яка надрукувала машинописний текст чи виготовила зображення відтиску печатки, за особливостями навичок виконавця¹.

Документи, які були виготовлені за допомогою друкарських форм, а також відбитки печаток та штампів досить часто стають об'єктами злочинного посягання; встановлювати цей факт покликана експертиза друкарських форм, основними завданнями якої є такі: встановлення особливостей виготовлення друкарських засобів (форм) і відображення їх у відбитках; встановлення належності літер певному комплекту шрифту; встановлення типу, системи, марки, моделі та інших класифікаційних категорій друкарської техніки (друкарські машинки, касові, телеграфні й інші літерно-цифрові апарати), ідентифікація цих засобів за відбитками їх знаків; встановлення зміни первинного тексту документа, виконаного на друкарській машинці; встановлення типу та ідентифікація комп'ютерної і копіювально-розмножувальної техніки та виготовлених за їх допомогою матеріальних документів; встановлення способу нанесення відтисків печаток, штампів, факсиміле; ідентифікація печаток, штампів, факсиміле тощо за їх відтисками; відповідність часу нанесення відтисків печаток чи штампів даті виготовлення документа. Для дослідження документів щодо ідентифікації печаток чи штампів (серед іншого факсиміле) та встановлення відповідності часу нанесення їх відтисків даті виготовлення документа надаються оригінали документів².

Наступним видом технічної експертизи документів є експертиза матеріалів документів, основними завданнями якої є встановлення роду, виду (іншої класифікаційної категорії) матеріалів, на яких і за допомогою яких виконувався (виготовлявся) документ (папір, барвники, клейкі речовини тощо), та їх спільної

¹ Про затвердження Інструкції про призначення та проведення судових експертиз та експертних досліджень та Науково-методичних рекомендацій з питань підготовки та призначення судових експертиз та експертних досліджень : Наказ М-ва юстиції України від 08.10.1998 № 53/5 // БД «Законодавство України» / ВР України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/z0705-98> (дата звернення: 03.01.2021).

² Там само.

(різної) родової (групової) належності; визначення абсолютного часу виконання штрихів рукописних записів у документах¹.

Призначення технічної експертизи документів є першочерговим етапом взаємодії особи, що ініціює проведення дослідження, та експерта, який безпосередньо його проводитиме. Воно регулюється чинним законодавством. Однак під час призначення та під час використання результатів дослідження виникає чимало проблем, тож, зупинимось на деяких із них.

Однією з проблем на етапі призначення експертизи, на нашу думку, є те, що ініціатори проведення досліджень доволі часто не вказують назву конкретної експертизи. Так, наприклад, у постанові слідчого про призначення експертизи вказується загальна назва «криміналістична» або «технічна експертиза документів» і на дослідження надаються як рукописні записи в будь-яких документах, так і інші об'єкти для встановлення їх справжності. Наприклад, для з'ясування питань у справі на дослідження було надано товарно-транспортну накладну, об'єктом дослідження в якій є рукописні записи посадових осіб, а також відбитки печаток і штампів, що по суті є об'єктами досліджень різних криміналістичних експертиз: почеркознавчої та технічної експертизи документів відповідно, проведення яких покладено на експертів, які володіють спеціальними знаннями з різних галузей знань. У цьому випадку також може йтися про призначення комплексної експертизи, яка призначається і проводиться для вирішення одного спільного (інтеграційного) завдання (питання) із застосуванням спеціальних знань різних галузей науки, техніки або інших спеціальних знань (різних напрямів у межах однієї галузі знань)².

Ще однією проблемою на етапі призначення дослідження є те, що ініціатор не знає, які об'єкти необхідно надавати для того чи іншого дослідження. Для прикладу наведемо випадок, коли для проведення технічної експертизи документів з метою встановлення первинного тексту було надано металеву медаль, яка є об'єктом дослідження трасологічних експертиз. Це може вказувати на те, що ініціатор проведення дослідження не знає, в чому полягає відмінність між криміналістичними дослідженнями, які об'єкти необхідно надавати на ту чи іншу експертизу й те, що їх проводитимуть спеціалісти з різних галузей знань.

Наступною, не менш важливою проблемою, на нашу думку, є те, що під час призначення експертизи ініціатори дослідження не можуть чітко сформулювати питання експерту або ставлять такі питання, які не входять до його компетенції, тобто виходять за межі його спеціальних знань або не передбачаються методикою проведення певного дослідження, ставлять неактуальні або зайві питання щодо конкретних об'єктів. У разі якщо питання сформульовано нечітко або незрозуміло, експерт невідкладно заявляє ініціатору клопотання про його уточнення, і до вирішення заявленого експертом клопотання проведення судової експертизи або експертного дослідження призупиняється³. Такі моменти негативно впливають на розкриття злочинів, збільшують строки проведення досліджень, що також впливає на строки розслідування, адже відповідь експерта на некоректні питання не принесе користі у справі, а проведене дослідження буде неінформативним.

Наступною проблемою під час призначення технічної експертизи документів, як ми вважаємо, є ненадання або надання не в повному обсязі зразків для порівняльного дослідження. Відповідно до чинного законодавства експерт може звернутись до ініціатора дослідження з клопотанням про надання додаткових матеріалів чи зразків, необхідних йому для проведення експертизи. До виконання заявленого клопотання проведення судової експертизи або експертного дослідження призупиняється в цілому або в частині вирішення окремого запитання⁴. Законодавством також передбачено, що у разі невиконання заявленого експертом клопотання про надання додаткових матеріалів і зразків протягом 45 днів з дня направлення клопотання експерт повертає матеріали без виконання або не вирішує окреме(і) запитання, стосовно якого(их) не задоволено заявлене ним клопотання⁵.

Доволі часто виникають проблеми стосовно упакування об'єктів, що надаються на дослідження. Об'єкти дослідження та порівняльний матеріал повинні подаватися до

³ Про затвердження Інструкції з організації проведення та оформлення експертних проваджень у підрозділах Експертної служби Міністерства внутрішніх справ України : Наказ МВС України від 17.07.2017 № 591 // БД «Законодавство України» / ВР України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/z1024-17> (дата звернення: 03.01.2021).

⁴ Там само.

⁵ Там само.

¹ Там само.

² Там само.

ДНДЕКЦ та НДЕКЦ в упаковці, що забезпечує їх збереження від несанкціонованого доступу, від руйнування та пошкодження. У разі якщо після розпакування прийнятих об'єктів дослідження та порівняльного матеріалу встановлено їх невідповідність переліку, зазначеному в документі про призначення, судовий експерт за участю керівника відділу (сектору, групи) ДНДЕКЦ або НДЕКЦ, у якому він працює, складає акт про невідповідність, про що невідкладно інформуються директор ДНДЕКЦ або НДЕКЦ та ініціатор (з наданням йому одного примірника акта) для ухвалення рішення про доцільність подальшого проведення судової експертизи або експертного дослідження; відповідно, проведення експертизи призупиняється до вирішення цього питання, якщо ж у 30-денний термін це питання не буде вирішено ініціатором дослідження, матеріали повертаються без виконання¹. Як бачимо, є необхідною ретельна підготовка до призначення експертизи, належного оформлення документації та упакування об'єктів дослідження і їх збереження.

Проблеми, які виникають на етапі проведення дослідження, є не менш важливими і потребують подальшої нашої уваги, адже науково-технічний розвиток є досить стрімким, на заміну паперовим документам приходять пластикові документи й документи, що містять електронні носії. У свою чергу, злочинний світ також не стоїть на місці, вдосконалюючи свої злочинні прийоми. Тому, на нашу думку, повинні створюватися умови для вдосконалення і впровадження більш надійних захисних елементів у документах, що перебувають в офіційному обігу на території нашої

держави, з метою запобігання злочинним посяганням.

Висновки

Отже, в судово-експертній практиці можна виділити такий перелік проблем:

- помилки у визначенні конкретного виду технічної експертизи документів;
- помилки у визначенні кола об'єктів для направлення на технічну експертизу документів;
- нечітке формулювання питань під час призначення технічної експертизи документів;
- ненадання або надання не в повному обсязі зразків для порівняльного дослідження;
- неправильне упакування об'єктів, що надаються на дослідження, тощо.

Звісно, вказаний перелік проблем на етапі призначення технічної експертизи документів та під час її проведення не є вичерпним.

На нашу думку, для вирішення розглянутих проблем необхідно належним чином організувати взаємодію між ініціатором проведення експертизи (юридичною або фізичною особою) та експертом. У разі необхідності слід звернутися до експертної установи, де планується проведення дослідження, та отримати консультацію стосовно можливостей технічної експертизи документів залежно від обставин справи та об'єктів дослідження. Доцільно забезпечити експертні установи сучасними технічними засобами, що дозволять якісно і в повному обсязі проводити дослідження. Слід також удосконалити методичні рекомендації стосовно призначення та проведення технічної експертизи документів відповідно до сучасних науково-технічних можливостей, адже від результатів експертизи залежить розкриття та розслідування злочинів.

Список бібліографічних посилань

1. Белкин Р. С. Избранные труды / вступ. ст. Е. Р. Россинской. М. : Норма, 2010. 987 с.
2. Техничко-криминалистическая экспертиза документов : учебник / под ред. В. Е. Ляпичева, Н. Н. Шведовой. Волгоград : ВА МВД России, 2005. 268 с.
3. Воробей О. В. Словник термінів техніко-криміналістичного дослідження документів. Київ : Нац. акад. внутр. справ України, 2005. 40 с. URL: <http://elar.naiu.kiev.ua/jspui/handle/123456789/12466> (дата звернення: 03.01.2021).
4. Аверьянова Т. В., Белкин Р. С., Корухов Ю. Г., Россинская Е. Р. Криминалистика : учебник. М. : НОРМА, 1999. 972 с.
5. Осика І. М. Розслідування підроблення документів та їх використання у сфері підприємництва : автореф. дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.09. Харків, 2007. 23 с.
6. Криміналістика : навч. посіб. / Р. Л. Степанюк, В. О. Малярєва, С. П. Лапта та ін. ; за заг. ред. Р. Л. Степанюка. Харків : НікаНова, 2014. 232 с.

Надійшла до редколегії 05.01.2021

¹ Там само.

БЕССОННАЯ Т. Ф., ЗУБЦОВА Л. С. ПРОБЛЕМЫ НАЗНАЧЕНИЯ ТЕХНИЧЕСКОЙ ЭКСПЕРТИЗЫ ДОКУМЕНТОВ

Рассмотрены и проанализированы отдельные проблемы, возникающие при назначении технической экспертизы документов. Выяснено, что такие проблемы связаны с определением вида экспертного исследования, формулировкой вопросов эксперту по объектам исследования и подготовкой материалов, подлежащих исследованию. Определены пути решения проблем назначения технической экспертизы документов. Предложено усовершенствовать методические материалы по назначению и проведению технической экспертизы документов.

Ключевые слова: исследование документов, криминалистическая экспертиза, специальные знания в уголовном процессе, криминалистическая техника, техническая экспертиза документов.

BEZSONNA T. F., ZUBTSOVA L. S. PROBLEMS OF COMMISSIONING OF TECHNICAL EXPERT EXAMINATION OF DOCUMENTS

Certain problems that arise during the commissioning of technical expert examination of documents have been studied and analyzed. It has been clarified that they are related to the definition of the type of expert examination, the formulation of the questions to an expert regarding the objects of the examination and the preparation of materials to be examined. It has been noted that the use of special experience is needed for qualitative investigation of criminal offenses. Such experience is used in criminal proceedings in various forms. One of such forms is the commissioning of forensic examinations. One of the most common types of such examinations is technical examination of documents. It solves both diagnostic and identification issues aimed at establishing the fact of a crime, the modus operandi of a crime and the person who committed a crime. Its results are evidence in criminal proceedings.

The ways of solving the problems of commissioning of technical examination of documents have been determined. It has been proved that it is necessary to properly organize the interaction between the initiator of the examination (legal entity or individual) and the expert in order to solve the considered problems. If necessary, one should address the expert institution where the examination is planned to be conducted, and get advice on the possibilities of technical examination of documents depending on the circumstances of the case and the objects of the research. It is advisable to provide expert institutions with modern technical means that should allow us to conduct high-quality and full examination.

It has been offered to improve the methodological materials for the commissioning and conduction of technical examination of documents in accordance with modern scientific and technical capabilities.

Key words: examination of documents, criminalistics expert examination, experience in criminal proceedings, criminal investigation technique, technical expert examination of documents.

УДК 351.741:004(100)

DOI: <https://doi.org/10.32631/pb.2021.1.11>

ЮРІЙ ВАЛЕРІЙОВИЧ ГНУСОВ,

кандидат технічних наук, доцент,
Харківський національний університет внутрішніх справ;

 <https://orcid.org/0000-0002-9017-9635>,
e-mail: duke6969@i.ua;

ВОЛОДИМИР МИХАЙЛОВИЧ СТРУКОВ,

кандидат технічних наук, доцент,
Харківський національний університет внутрішніх справ;

 <https://orcid.org/0000-0003-4722-3159>,
e-mail: struk_vm@ukr.net;

ОЛЕКСАНДР ОЛЕКСАНДРОВИЧ МОЖАЄВ,

доктор технічних наук, професор,
Харківський національний університет внутрішніх справ;

 <https://orcid.org/0000-0002-1412-2696>,
e-mail: mozhaev1957@gmail.com

ПРОБЛЕМА УЗГОДЖЕННЯ ПРАВОВИХ НОРМ ІЗ ПОТРЕБАМИ ПОЛІЦЕЙСЬКИХ РОЗСЛІДУВАНЬ З ВИКОРИСТАННЯМ ВИСОКОТЕХНОЛОГІЧНИХ ІНСТРУМЕНТІВ ПОШУКУ ДАНИХ

Проаналізовано проблеми узгодження правових норм із потребами поліцейських розслідувань з використанням високотехнологічних інструментів пошуку даних. Визначено, що шляхи вирішення сформульованої проблеми лежать як у правовій площині, так і в технічній, причому її правовий аспект має дві складові – міжнародну і національну. Проаналізовано досвід світової практики у сфері досліджуваної проблеми. Визначено, що врегулювання будь-якого одного аспекту не означає вирішення проблеми в цілому. Наголошено, що повне вирішення проблеми має комплексний характер і повинно містити низку як нормативно-правових актів на рівні міжнародного і національного права, так і певні заходи технічного характеру, які забезпечують законність процедур збору персоналізованих даних в інтернеті, що застосовуються поліцейськими структурами у найсучасніших інструментальних високотехнологічних аналітичних системах.

Ключові слова: глобалізація, високі технології, проактивна поліцейська діяльність, інформаційно-аналітичні системи, «слабкі сигнали».

Оригінальна стаття

Постановка проблеми

Світ стрімко входить в епоху глобалізації на тлі блискавичних змін у сфері високих технологій, що у найближчі 5–7 років докорінно змінять світ. Ці зміни супроводжуються зростаючими масштабами загроз із боку злочинних угруповань, ставлять світову спільноту перед необхідністю розроблення нових підходів до гармонізації століттями напрацьованих демократичних цінностей і потребують адекватної реакції правоохоронних органів на нові виклики з боку вуличної та організованої злочинності й тероризму. Справа в тому, що в контексті стрімкого розвитку найсучасніших технологічних інструментів, які вже стали доступними не лише організованим злочинним угрупованням, а й невеликим вуличним бандам і навіть окремим злочинцям,

правоохоронні структури в усьому світі постають перед безумовною необхідністю переходу від реактивної парадигми діяльності до проактивної – від реакції на вже вчинені злочини до попередження і профілактики злочинності. І цей процес останніми роками відбувається у розвинених країнах дуже активно і в різноманітних формах. Яким є ключовий механізм практичної реалізації предикативної парадигми? Теоретично єдиний ефективний і дієвий підхід – це всеохоплююче спостереження за всіма без винятку громадянами. Такий тотальний контроль містить у собі два компоненти – відеоспостереження у режимі 24/7 і контроль фінансових транзакцій громадян і юридичних осіб. Ключовими інструментами реалізації такої діяльності є інформаційно-аналітичні системи нового покоління, які у

своєму складі, як правило, мають модулі сканування кіберпростору у режимі 24/7, побудовані на основі штучного інтелекту. Такі системи в автоматичному режимі сканують кіберпростір з метою збору інформації та її подальшої обробки для виявлення на ранніх етапах підготовки злочинів і терактів. Оскільки правопорушники всіляко маскують свої злочинні наміри, аналітичні модулі таких систем застосовують аналіз так званих «слабких сигналів», тобто інформації, яка прямо не вказує на можливу злочинну активність, але її опрацювання із застосуванням певних математичних моделей і методів надає можливість з певною вірогідністю зробити висновок про можливий злочин, місце і час його вчинення та його суб'єктів. Така інформація обов'язково містить у собі не лише дані про правопорушення і правопорушників, а і персоналізовані дані про законослухняних громадян та організації, які опосередковано сприяють виявленню і попередженню злочинної активності.

Описаний механізм вступає у колізію із національним законодавством демократичних країн, зокрема Євросоюзу та США, а також деякими міжнародними нормативними актами, серед іншого Європейською конвенцією з прав людини. З іншого боку, злочинців не стримують жодні нормативні, бюрократичні, моральні, територіальні та інші обмеження. Ця категорія осіб є абсолютно прагматичною та здатною на швидке ухвалення рішень. Усе це забезпечує правопорушникам перевагу у протистоянні з правоохоронними органами, обмеженими міжнародними і національними нормативно-правовими актами та численними бюрократичними перешкодами.

Отже, суспільство постає перед дуже актуальною проблемою пошуку консенсусу між збереженням традиційних демократичних цінностей, таких як недоторканність приватного життя і приватної власності, з одного боку, й імперативом безпеки життя та здоров'я громадян – з іншого. Це, у свою чергу, порушує питання про законність процедур отримання необхідної інформації про підготовку до вчинення злочинів або терактів із будь-яких джерел, серед іншого відкритих – соціальних мереж, месенджерів, телеграм-каналів тощо [1].

Стан дослідження проблеми

У зарубіжних країнах досліджуване у статті питання вивчали розробники відомої платформи «ePOOLICE», у складі якої функціонує модуль пошуку інформації у відкритих джерелах OsintSM. Велика увага цим питан-

ням була приділена у навчальному посібнику з ILP OSCE [2, с. 24–30]. Крім того, питання вноормування пошуку інформації правоохоронними органами неодноразово порушувалося в роботах М. Баззеля, Р. Кларка, К. Козери, В. Мітчела, Дж Реткліфа, С. Стренга, Н. Хасана, Р. Хейера, Р. Хіджазі та ін. Достатньо глибокий аналіз досліджуваної проблеми виконали О. Ларіна та В. Овчинський. Серед вітчизняних фахівців це питання опрацьовували С. Албул, О. Богінський, О. Бочковий, М. Грібов, Є. Жицький, В. Захаров, К. Ісмаїлов, О. Користін, О. Манжай, В. Некрасов, Д. Никифорчук, Ю. Орлов, В. Струков, Д. Узлов, А. Ханькевич, В. Школьніков, працівники профільних департаментів Національної поліції України та багато інших.

Незважаючи на згадані дослідження, слід констатувати, що питання нормативного вноормування автоматизованого пошуку, обробки та аналізу інформації правоохоронними органами фахівці вивчили недостатньо. Серед іншого це пояснюється тим, що модулі автоматичного сканування кіберпростору в інтересах правоохоронних органів з'явилися не дуже давно і працюють у небагатих країнах. Так, система «ePOOLICE», яку оплачує Євросоюз, була запущена в 2013 р., а перша версія відомої платформи Palantir, яка вийшла із надр ЦРУ, з'явилася у 2012 р. У практиці діяльності правоохоронних органів України системи такого типу наразі відсутні. Але їх поява у недалекому майбутньому не має альтернативи, оскільки системи такого типу в сучасних умовах є основним інструментальним засобом ефективної реалізації проактивної діяльності поліції у протистоянні сучасним викликам з боку всіх типів злочинності.

Мета і завдання дослідження

Метою цієї статті є аналіз проблеми узгодження міжнародних і національних нормативних актів з потребами поліцейських розслідувань із використанням сучасних високотехнологічних інструментів пошуку і збору даних. *Завданням* статті є структуризація цієї проблеми й окреслення шляхів її подолання.

Наукова новизна дослідження

Ця робота є однією з перших вітчизняних публікацій щодо міждисциплінарної проблеми взаємовідносин правових норм із законним використанням високотехнологічних інструментів в інтересах поліцейських розслідувань з метою збору й обробки персональних даних. Сформульовано проблему координації

міжнародних і національних нормативних документів у галузі недоторканності приватного життя, приватної власності та персональних даних із сучасними потребами поліцейських розслідувань з використанням високотехнологічних інструментів, які в режимі 24/7 сканують кіберпростір. Виокремлено правовий і технічний аспекти проблеми. Окреслено шляхи подолання сформульованої проблеми.

Виклад основного матеріалу

Одним із факторів, який посилює розглядувану колізію, є те, що останнім часом у зв'язку з усеохоплюючим поширенням смартфонів та інших подібних до них пристроїв лавиноподібно зростає кількість шахрайств, пов'язаних із незаконним заволодінням персональними даними. Цьому сприяють такі обставини: 1) слабкий рівень захищеності користувацьких гаджетів (смартфони, планшети, ноутбуки, нетбуки тощо); 2) низький рівень обізнаності більшості користувачів у сфері інформаційної безпеки; 3) постійно зростаюча кількість кібершахраїв; 4) можливість здійснювати протиправні вчинки дистанційно, що створює ілюзію безкарності; 5) збільшення кількості незаконних брокерів даних, які торгують персональними даними, отриманими незаконним шляхом; 6) нерозвинена вітчизняна нормативна база у сфері протидії кіберзлочинності тощо.

Ці обставини стимулюють розвиток двох діаметрально протилежних процесів: 1) посилення забезпечення персональних даних з використанням правових механізмів; 2) потреба у законному доступі до персональних даних законослухняних громадян та організацій в їхніх же інтересах.

Дуже цікавим є досвід підходу до радикального вирішення досліджуваної проблеми у Китаї, який, як мінімум, заслуговує уважного вивчення і розумного використання у національній правозастосовній сфері. З одного боку, в цій країні останніми роками ухвалено безпрецедентну кількість нормативно-правових актів у сфері захисту персональних даних – понад 200 [2], з іншого, – Китай є світовим лідером у провадженні державної політики тотального контролю за своїми громадянами.

У 2014 р. Уряд КНР опублікував Програму створення системи соціального кредиту (2014–2020)¹. Згідно з цим документом ко-

жен житель материкового Китаю відстежується та оцінюється цією системою в режимі реального часу. Рейтинг довіри фізичних осіб прив'язано до внутрішнього паспорту. Рейтинги публікуються в централізованій базі даних, яка перебуває у відкритому доступі в мережі Інтернет. Чим нижчим є рейтинг, тим більше уваги приділяють державні органи відповідним особам.

Суть системи полягає у створенні всеосяжного державного моніторингу ділового життя, громадянської активності та життєдіяльності населення, принаймні великих міст, що забезпечує прямі та зворотні зв'язки між завданнями державного будівництва й поведінки окремих громадян, груп населення і господарюючих суб'єктів. По суті, створюється система суцільного скринінгу, яка дозволить у режимі реального часу оцінювати внесок окремого громадянина, поселення або компанії у вирішення державних завдань.

Система передбачає використання потужної розподіленої системи штучного інтелекту, яка обробляє п'ять різнорідних масивів інформації та містить:

1) зведену воедино і прив'язану до конкретного ідентифікатора громадянина або компанії інформацію, що отримується різними державними органами на всіх рівнях;

2) офіційну інформацію про ділову активність будь-якої китайської компанії або китайського громадянина, включно з їх взаємовідносинами з фінансовими, податковими органами, банківською системою, проведенням ділових транзакцій тощо;

3) дані про інтернет-активність громадян, одержувані від пошукових систем та інших інтернет-ресурсів, що діють на території Китаю;

4) персоналізовану інформацію з листування громадян і компаній по електронній пошті, в соціальних мережах, месенджерах тощо;

5) дані відеоспостереження за поведінкою громадян і їх діловою активністю; відповідно до ухваленої в 2018 р. постанови, в містах Китаю з населенням понад 1 млн мешканців має бути до 2020 р. встановлено більше 30 млн відеокамер, що постійно відстежують дії в приміщеннях і на вулицях міст.

Система вже працює принаймні в тридцяти містах Китаю. Передовим у цій справі є місто Жунчен у провінції Шаньдун. Усім мешканцям міста (670 тис.) дається стартовий рейтинг 1000 балів. Далі залежно від їх поведінки рейтинг або зростає, або знижується. У Жунчені єдиний інформаційний центр аналізує 160 тис. різних параметрів з 142 установ.

¹ Система соціального кредиту // Вікіпедія : віл. енцикл. URL: https://uk.wikipedia.org/wiki/Система_соціального_кредиту (дата звернення: 13.01.2021).

Рейтинг, що становить більше 1050 балів, відповідає зразковому громадянину і маркується трьома літерами А. З тисячею балів можна розраховувати на АА. З 900 балами – на В. Якщо рейтинг впав нижче 849, то особа заноситься до списку підозрілих осіб, яку можуть звільнити зі служби в державних і муніципальних структурах. Із рейтингом 599 балів і нижче записують в чорний список з припискою D. Такі особи стають ізгоями суспільства, їх не беруть майже на жодну роботу, не дають кредити, не продають квитки на швидкісні потяги та літаки, не дають в оренду автомобіль і велосипед без застави.

Для юридичних осіб правила гри сформульовано більш чітко. Компанії перевіряються на відповідність їх діяльності екологічним та юридичним нормам, інспектуються умови і безпека праці й фінансова звітність. Якщо жодних претензій немає – компанії присвоюється високий рейтинг, і вона користується пільговим режимом оподаткування та хорошими умовами кредитування, стосовно неї спрощуються адміністративні процедури за принципом «прийняття неповного комплекту». Це означає, що якщо в разі звернення в якусь інстанцію компанія надала неповний комплект документів, її звернення все одно береться в роботу, а відсутні документи просто можна донести потім або навіть надіслати сканкопії.

Для юридичних осіб з низьким рейтингом надаються дорогі кредити, підвищені ставки податків, забороняються емісія цінних паперів та інвестування в компанії, акції яких виставляються на торги на біржі, а також передбачається необхідність отримувати державний дозвіл на інвестування навіть у ті галузі, доступ до яких у принципі ніяк не обмежується.

Для наступної стадії реалізації проекту соціального кредиту в Китаї створено технологію розпізнавання обличчя, яку застосовують для стеження за учнями старшої школи (в Ханчжоу вона пройшла апробацію). Кожні 30 секунд технологія розпізнавання обличчя фіксує обличчя учнів, які перебувають в класних кімнатах старшої школи № 11 в Ханчжоу. Завдання технології – визначити настрій кожного учня. Вона класифікує стан як щасливий, сердитий, наляканий, зняковилий або засмучений. Крім того, система фіксує дії учнів і розуміє, коли вони пишуть, читають, відповідають викладачеві або сплять під час занять [2].

Така система стеження використовується насамперед для підвищення ефективності

навчального процесу, проте вона також допомагає запобігти можливим інцидентам у навчальних закладах. При цьому учням не потрібно носити з собою будь-які посвідчення або картки. Система розпізнавання обличчя працює в шкільній їдальні і бібліотеці.

У 2017–2018 рр. основні параметри нової технологічної китайської системи безпеки були опубліковані ЗМІ в різних країнах світу. Китайський проєкт став предметом аналізу й обговорень. Спільна для більшості західних країн позиція полягає в тому, що практична реалізація такого проєкту зробить Китай погіршеним варіантом суспільства, описаного Дж. Оруелом у романі «1984». Але слід зауважити, що системи спостереження за громадянами, що формуються в країнах Заходу, створюють не менше проблем (як про це неодноразово писали розробники системи «ePOOLICE») [2].

І це, на жаль, зумовлено об'єктивними обставинами. Китайські аналітики ще в 1999 р. в фундаментальній праці «Необмежена війна» відзначили, що одним із законів, які діють протягом століть у всьому світі, є нарощування деструктивних можливостей дедалі менших груп. ХХІ століття наочно підтверджує цю гіпотезу. Сьогодні групи кіберзлочинців або терористів можуть призвести до катастроф, зіставних із застосуванням ядерної зброї. При цьому контроль над кіберзброєю практично неможливий. Відповідно до цього Китай не лише відреагував на цю проблему, але й одним із перших у світі почав шукати шляхи вирішення превентивного попередження можливостей малих груп та однаків заподіяти непоправну шкоду суспільству.

На відміну від Китаю, в країнах західної Європи і США, де сторіччями формувалися і закріплювалися на законодавчому рівні традиції недоторканності приватного життя і приватної власності, такий підхід викликає у спільноти несприйняття і протидію. Із цим зіткнулися, зокрема, розробники відомої платформи «ePOOLICE» [2; 3]. Але і в демократичному суспільстві обставини спонукають уряди рухатися в напрямку сприяння проактивним діям правоохоронних органів.

Незважаючи на суперечності, які дедалі більше загострюються, в базових документах, що розглядаються міжнародним правом як основоположні документи у сфері національної безпеки, чії вимоги і принципи мають пріоритет порівняно зі змістом будь-яких інших документів, а саме в доповіді ООН «Про безпеку людини» (2003 р.) і в Європейській Доктрині з безпеки (2004 р.), безпека визначається як «безумовне забезпечення прав,

свобод і недоторканності приватного життя законослухняних громадян за дотримання вимог національної та міжнародної безпеки».

Як зазначають О. Ларіна і В. Овчинський [1], така юридична конструкція в казуїстичному, буквально юридичному сенсі слова ставить індивідуальне право вище не лише групових і державних, а і громадських прав. Однак у Стратегії безпеки ЄС, ухваленій у тому ж 2004 р., підкреслюється «необхідність діяти активно у вирішенні ключових загроз національній безпеці та прав громадян», що в сучасних умовах з урахуванням вищезазначених обставин можна трактувати лише як безумовну необхідність реалізації проактивної парадигми діяльності правоохоронними структурами. Аналіз цих документів свідчить про те, що навіть в Європі, яка має найбільш давні правові традиції, сьогодні двозначно трактуються взаємовідносини між національною і приватною безпекою. У численних документах ООН, ЄС, НАТО й інших міжнародних організацій є ідентичні заголовні пункти, які передбачають «активну позицію держави і міжнародного співтовариства щодо ризиків і загроз, включно з новими непізнаними ризиками і загрозами, пов'язаними з тероризмом, ОЗ, кіберкримінальними угрупованнями, міжнародною мережею тіньового банкінгу, корупції і відмивання грошей» [2].

Проактивна діяльність правоохоронних структур на сучасному рівні передбачає можливість застосовувати передові методи аналізу «великих даних», штучного інтелекту, а також системи збору інформації про поодинокі події, осіб, суб'єктів та об'єктів, не лише залучених у злочинну діяльність або пов'язаних з нею, а й тих, чиї інформаційні файли можуть підвищити якість прогнозів.

Через це дедалі більше політиків, представників правоохоронних органів, розвідвального співтовариства та відповідальних мислителів доходять висновку, що *тотальне цифрове спостереження стає невід'ємним компонентом політики безпеки у високоризикованому цифровому суспільстві*.

У цих умовах перед демократичними державами постає завдання встановити відповідно до обстановки, що змінилася, новий баланс між двома акторами безпеки – державами і громадянами. Цей новий баланс повинен дозволити не на словах, а на ділі реалізувати проактивну, а не реактивну стратегію боротьби зі злочинністю, поступово переходити від підвищення рівня розкриття злочинів до превентивного їх припинення вже на стадії їх планування [2].

Відомо, що права і прозорість діяльності громадянина для суспільств і держав не суперечать один одному. Виходячи з історичних традицій, інформаційна прозорість життя громадянина не суперечить демократії тоді й лише тоді, коли держава сама по собі контролюється і є підзвітною громадянам, а не тоталітарним правителям. Кордон між демократією і авторитаризмом проходить не за ступенем відкритості приватного життя громадян в умовах високотехнологічного, а відповідно, і нестійкого ризикового суспільства, а по межі підзвітності держави суспільству, можливості суспільства змінити в легітимному порядку будь-яку посадову особу в разі, якщо вона порушила найважливіший принцип демократії – рівність прав і відповідальності.

«Експерти Європолу вважають, що держава може запропонувати за згодою всіх основних політичних сил громадянам новий контракт безпеки, який змінить контракт, що проіснував майже століття. Попередній контракт ґрунтувався на тому, що головні загрози суспільству несуть зовнішні вороги, а тому держава може забезпечити безпеку громадян в умовах недоторканності їх приватного життя. У новому соціальному контракті держава повинна чесно повідомити громадянам, що у високоризикованому турбулентному світі немає більше внутрішніх і зовнішніх ворогів, є законослухняні громадяни, ті, що налаштовані на творення і живуть не лише за законами, а й за цінностями, з одного боку, і злочинці, терористи, зловмисні мафіозні держави – з іншого. У цих умовах держава може забезпечити безпеку лише тих громадян та організацій, які добровільно підуть на пом'якшення стандартів недоторканності приватного життя і комерційної таємниці в межах, необхідних для дотримання вимог національної, континентальної або іншої колективної безпеки. При цьому в контракті мають бути чітко прописані заходи, за допомогою яких громадяни, суспільство і бізнес можуть контролювати не абстрактну державу, а конкретні інститути і персонально чиновників – від голів урядів до голів департаментів – стосовно невикористання ними даних в будь-яких цілях, ніж відбиття загроз безпеки» [2].

Будь-які обмеження цифрових прав громадян на приватність повинні бути чітко сформульовані з таким ступенем точності, щоб громадяни точно розуміли, в яких випадках, із чіткої санкції і як збиратимуться їх особисті дані, як використовуватимуться, як і коли знищуватимуться. Усе це слід прописати не у відомчих документах, а в законодавствах

окремих країн. Крім того, додаткові можливості збору персональної інформації слід збалансувати з реальними потребами розслідувальних і прогнозно-моніторингових інформаційних платформ [2; 3].

Ці обмеження повинні мати часовий характер і мають бути пов'язані не з конкретними побажаннями парламентарів та урядовців, а спиратися на підтверджені компетентними фахівцями вимоги до інформації, що збирається, з боку проєктантів прогнозно-моніторингових і розслідувальних платформ. Треба чітко усвідомити, що в цьому випадку не програмно-апаратні рішення слідує за законом, а навпаки, закон відгукується на нові потреби правоохоронців, при цьому чітко встановлюючи терміни дозволу. Якщо з'ясується, що система виявилася неефективною, дозвіл має бути відкликано. З іншого боку, якщо з'явилося нове покоління систем, дозвіл слід модифікувати [2].

Щоб звести до мінімуму порушення прав на недоторканність приватного життя та оцінити обґрунтованість обмежень, необхідно на основі узгоджених оцінок встановити отриманий ефект у боротьбі з ОЗ за рахунок експлуатації платформи, база даних якої поповнюється даними, що знову збираються. Можливо, в першу чергу слід покінчити з приватністю у власності та джерелах її придбання. З одного боку, щодо цього є відповідні конвенції ООН, є численні рішення на рівні урядів, парламентів і ЄС про припинення відмивання грошей і проникнення злочинних доходів у легальні сфери. Останніми роками уряди низки країн, перш за все США, Великобританії, Швейцарії та багатьох країн ЄС, ухвалили законодавство про обов'язкове розкриття кінцевих бенефіціарів, зареєстрованих юридичних осіб. Крім того, вживаються активні заходи щодо поступового переходу на електронні гроші.

Нарешті, широка громадськість спонукає уряди і парламенти вжити активних заходів проти тих мільярдерів і мультимільонерів, які не платять податки або за допомогою податкових юристів в законні способи мінімізують власне оподаткування.

Одним із найсуворіших і найдієвіших міжнародних нормативних актів у сфері захисту персональних даних, ухвалених останнім часом, є Загальний регламент захисту даних (General data protection regulation – GDPR), який з 25 травня 2018 р. регулює збір, уніфікацію і використання персональних даних у країнах ЄС. Дія цього Регламенту поширюється і на компанії за межами ЄС, тому підприєм-

ства, які здійснюють діяльність на території Євросоюзу або в процесі своєї діяльності збирають дані громадян ЄС, повинні відповідати вимогам GDPR. Дотримання зазначених правил має велике значення для компаній, що працюють із даними клієнтів з усього світу. За порушення Регламенту компанії доведеться заплатити до 20 млн євро або 4 % річного доходу¹.

З огляду на досвід України слід відзначити, зокрема, Наказ Державної служби фінансового моніторингу України від 24 грудня 2019 р. № 159 «Типологічне дослідження "Відмивання доходів від привласнення коштів і майна державних підприємств та інших суб'єктів, які фінансуються за рахунок державного та місцевих бюджетів"». У цьому документі задекларовано запровадження інноваційних інструментів для посилення автоматичного моніторингу закупівель, що ґрунтується на алгоритмах штучного інтелекту та системі автоматизованих ризик-індикаторів. Система індикаторів (risk.dozor.org) дозволяє швидко провести оцінювання ризику неефективного проведення процедури закупівлі чи обмеження конкуренції. Ризик-індикатори охоплюють усі процедури закупівель зі статусом «Завершено», оголошені з 1 січня 2016 р., з очікуваною вартістю від 1 млн гривень.

З огляду на досліджувану проблему важливим є сам факт появи таких аналітичних інструментів автоматичного сканування, а також системи ризик-індикаторів. Цей досвід можна поширити на застосування у правоохоронній сфері.

Існують також певні технічні механізми і засоби компромісного вирішення зазначеної проблеми. Можливим варіантом компромісного вирішення суперечності між конфіденційністю персональних даних і потребами поліцейських розслідувань може слугувати застосування гомоморфного шифрування під час використання правоохоронними органами хмарних платформ з метою збереження та обробки даних, а також у процесі збору і подальшої обробки персоналізованої інформації під час сканування кіберпростору в автоматичному режимі. Збереження конфіденційності інформації в цьому разі можна досягти цілком легальним шляхом, якщо обробка даних здійснюватиметься на віддалених серверах у

¹ Общій регламент по защите данных // Википедия : свобод. энцикл. URL: [https://ru.wikipedia.org/wiki/Общій_регламент_по_защите_данных](https://ru.wikipedia.org/wiki/Общий_регламент_по_защите_данных) (дата звернення: 13.01.2021).

зашифрованому вигляді без можливості їх розшифрування на стороні серверів. Тобто під час передання інформації на сервер вона має бути зашифрована на стороні клієнта, оброблена в зашифрованому вигляді на сервері, і результати обробки розшифруватимуться на стороні клієнта [4]. При цьому слід розуміти, що персоналізована інформація у переважній більшості випадків зберігається у текстовому форматі, який без ускладнень піддається процедурі гомоморфного шифрування. Певні труднощі існують для шифрування числової інформації, але і для таких випадків вже розроблено відповідні механізми [4]. До того ж зазначимо, що такі механізми необхідно застосовувати у тих випадках, коли над числовими даними на сервері виконуються арифметичні або математичні перетворення. Якщо такі перетворення не виконуються, то числові дані піддаються процедурі гомоморфного шифрування так само легко, як і текстові дані.

Для вирішення досліджуваної проблеми в систему «ePOOLICE» включили програмний модуль, що виконує функцію, аналогічну гомоморфному шифруванню, і дозволяє примирити вимоги захисту персональних даних і потреби поліцейських розслідувань. Під час надходження персональних даних у систему модуль стирає такі ідентифікатори, як ім'я, прізвище і замінює їх на довільно обрані номери. У підсумку всі дані зберігаються не на громадян країн ЄС, що мають прізвища, ім'я, а на номери, які володіють певним набором ознак. У такий спосіб вдалося повністю забезпечити вимоги європейського законодавства й одночасно включити до складу баз даних значні масиви персональної інформації. Експерти Європейського суду з прав людини ретельно вивчили проектну документацію платформи. У підсумку вони винесли вердикт, що система «ePOOLICE» повністю відпо-

відає суворим стандартам європейського законодавства [2].

Іншим технічним механізмом забезпечення конфіденційності зібраних автоматичним шляхом персональних даних є обмеження (заборона) на технічному рівні доступу до зібраних таким чином даних – користувач отримує доступ лише до результату обробки даних, тобто до результуючої аналітичної довідки, яка не містить персональних даних, на збір та обробку яких відсутній дозвіл. Але в такому разі програмний код аналітичної системи повинен гарантовано забезпечити унеможливлення неавторизованого доступу до використовуваних персональних даних.

Висновки

У цілому зазначимо, що шляхи вирішення сформульованої проблеми лежать як у правовій площині, так і в технічній, причому її правовий аспект має дві складові – міжнародну і національну. Відповідно, врегулювання будь-якого одного з них не визначає повного вирішення проблеми в цілому. Технічні варіанти рішення повністю не вирішують проблеми. Питання про її принципове вирішення лежить у правовій площині, а оскільки організована злочинність в умовах глобальної цифровізації світового суспільства дедалі більше набуває транснаціонального характеру, то насамперед це є сферою міжнародного права. Отже, повне вирішення проблеми має комплексний характер і повинно містити низку як нормативно-правових актів на рівні міжнародного і національного права, так і певні заходи технічного характеру, які забезпечують законність процедур збору персоналізованих даних в Інтернеті, що застосовуються поліцейськими структурами у найсучасніших інструментальних високотехнологічних аналітичних системах.

Список бібліографічних посилань

1. Ларина Е. С., Овчинский В. С. Искусственный интеллект. Большие данные. Преступность. М. : Книжный мир, 2018. 166 с.
2. OSCE Guidebook. Intelligence-Led Policing. OSCE. Vienna, June 2017, 105 p.
3. Інформаційні технології у правоохоронній діяльності. Частина 1: Високотехнологічні тренди у правоохоронній сфері зарубіжних країн : навч. посіб. / В. М. Струков, Д. Ю. Узлов, Ю. В. Гнусов та ін. ; за заг. ред. В. М. Струкова. Харків : Діса плюс, 2020. 276 с.
4. Струков В. М., Гуділін В. В. Гомоморфне шифрування як засіб забезпечення баз даних НПУ на хмарних платформах // Протидія кіберзлочинності та торгівлі людьми : матеріали міжнар. наук.-практ. конф. (м. Харків, 27 трав. 2020 р.) / МВС України, Харків. нац. ун-т внутр. справ ; Координатор проектів ОБСЄ в Україні. Харків : ХНУВС, 2020. С. 193–196.

Надійшла до редколегії 18.01.2021

ГНУСОВ Ю. В., СТРУКОВ В. М., МОЖАЕВ А. А. ПРОБЛЕМА СОГЛАСОВАНИЯ ПРАВОВЫХ НОРМ С ПОТРЕБНОСТЯМИ ПОЛИЦЕЙСКИХ РАССЛЕДОВАНИЙ С ИСПОЛЬЗОВАНИЕМ ВЫСОКОТЕХНОЛОГИЧНЫХ ИНСТРУМЕНТОВ ПОИСКА ДАННЫХ

Проанализирована проблема согласования правовых норм с потребностями полицейских расследований с использованием высокотехнологичных инструментов поиска данных. Определено, что пути решения сформулированной проблемы лежат как в правовой плоскости, так и в технической, причем ее правовой аспект имеет две составляющие – международную и национальную. Проанализирован опыт мировой практики в области исследуемой проблемы. Определено, что урегулирование какого-либо одного из аспектов не определяет полного решения проблемы в целом. Отмечено, что полное решение проблемы имеет комплексный характер и должно содержать ряд как нормативно-правовых актов на уровне международного и национального права, так и определенные меры технического характера, обеспечивающие законность процедур сбора персонализированных данных в интернете, которые применяются полицейскими структурами в современных инструментальных высокотехнологичных аналитических системах.

Ключевые слова: *глобализация, высокие технологии, проактивная полицейская деятельность, информационно-аналитические системы, «слабые сигналы».*

HNUSOV YU. V., STRUKOV V. M., MOZHAYEV O. O. PROBLEM OF HARMONIZATION OF LEGAL NORMS WITH THE NEEDS OF POLICE INVESTIGATIONS BY USING HIGH-TECH INSTRUMENTS FOR SEARCHING INFORMATION

The problem of harmonization of legal norms with the needs of police investigations with the use of high-tech data search tools has been analyzed. It has been determined that the transition of police structures from a reactive to a proactive paradigm is unalterable in the modern high-tech turbulent world. The problem's structuring has been accomplished. It has been determined that the ways of its solution lie both in the legal plane and in the technical one, where the legal aspect of the problem has two components – international and national. The experience of world practice in the field of the researched problem has been analyzed. The authors have accomplished the analysis of international legal norms in the field of personal data protection, as well as the analysis of the most typical national regulations – starting from the approach of solving the problem in democracies, which for centuries strictly adhere to the doctrine of privacy and private property, to the most radical approach in China. The ways of its solution have been outlined. Technical mechanisms of the solution have been suggested. It has been determined that the settlement of any of the aspects does not mean the solution of the problem in the whole. The matter of its fundamental solution lies in the legal plane, and since organized crime in the context of global digitalization of the world community is becoming increasingly transnational in nature, it is primarily a field of international law. It has been determined that the complete solution of the problem has a complex character and should contain a number of normative and legal acts at the level of international and national law, as well as certain technical measures that ensure the legality of personal data collection procedures used by police in the most modern high-tech, tool-making, analytical systems.

Key words: *globalization, high technologies, proactive policing, information and analytical systems, “poor signals”.*

УДК 343.9:[343.37+343.55](477)“1880”

DOI: <https://doi.org/10.32631/pb.2021.1.12>

ВОЛОДИМИР АНАТОЛІЙОВИЧ ГРЕЧЕНКО,

доктор історичних наук, професор,
заслужений працівник освіти України,
Харківський національний університет внутрішніх справ;

 <https://orcid.org/0000-0002-6046-0178>,
e-mail: grechenko18@gmail.com;

ОЛЕГ МИКОЛАЙОВИЧ ГОНЧАРУК,

кандидат філологічних наук, доцент,
Харківський національний університет внутрішніх справ;

 <https://orcid.org/0000-0003-1787-5244>,
e-mail: og.2two@gmail.com

ЗЛОЧИННІСТЬ У ХАРКОВІ ТА ПРОТИДІЯ ЇЙ У 1880-Х РОКАХ

У 1880-х роках спостерігалось значне зростання рівня злочинності в Російській імперії в цілому та на українських землях, що входили тоді до її складу, зокрема. На це вплинув комплекс причин політичного, соціального, організаційного, економічного та психологічного характеру, зокрема розклад селянської громади, пролетаризація селян і приплив їх до міст, що виштовхувало селян зі звичної колії, вони поповнювали лави жебраків та безробітних, і це каталізувало злочинність. Розглянуто статистику злочинності, боротьби з проституцією та пияцтвом, матеріали резонансного Харківського процесу 1885 р. щодо зловживань на митниці.

Ключові слова: Харків, 1880-ті роки, злочинність, протидія злочинності, поліція.

Оригінальна стаття

Постановка проблеми

У цій темі є два аспекти: історія протидії злочинності, досвід якої завжди залишається актуальним, та історія Харкова, що теж є цікавою з наукової точки зору.

Стан дослідження проблеми

Тема є недостатньо дослідженою. Злочинність у Харкові у вказаний період незначною мірою висвітлюється у монографії О. М. Бандурки, В. А. Греченка, О. Н. Ярмиша «Поліція в Україні: історико-правове дослідження (початок XVIII – 1917 р.)» [1] та дисертації Ю. А. Холода «Загальна поліція Російської імперії в Україні в 1862–1905 рр.» [2].

Мета і завдання дослідження

Метою статті є розкрити основні аспекти злочинності в Харкові в 1880-х роках та деякі заходи протидії їй. Ця мета конкретизується в таких завданнях:

- виявити основні загальні чинники зростання злочинності в державі у вказаний період;
- розглянути деякі не досліджені до цього часу аспекти злочинності в Харкові: а) зловживання на митниці; б) боротьбу з пияцтвом; в) протидію проституції.

Наукова новизна дослідження

Уперше в історико-правовій літературі розглянуто основні аспекти злочинності в Харкові у 1880-х роках, висвітлено передісторію та хід резонансного «Харківського процесу» 1885 р. щодо зловживань на митниці. Розкрито основні напрямки боротьби з пияцтвом. Досліджено стан протидії проституції в місті. Доповнено питання про головні причини стрімкого зростання злочинності в цей період.

Виклад основного матеріалу

Вступ Російської імперії у стадію прискореного індустріального розвитку зумовив значну інтенсифікацію темпів зростання загальнокримінальної злочинності. До скасування кріпосного права рівень злочинності в Росії був одним із найнижчих у світі. Після 1861 р. число злочинів зросло вдвіть. На дорогах з'явилися розбійники, вбивства з метою заволодіння майном стали вчинятися і на вулицях багатьох міст. Із західних країн наїхали скупники краденого, власники кубел і публічних будинків, всякого роду авантюристи¹. Темпи

¹ Путилин Иван Дмитриевич (май 1830 – 18 ноября 1893) // Хронос : сайт. URL: http://www.hrono.ru/biograf/bio_p/putilin.php (дата звернення: 10.02.2021).

розвитку злочинності стали настільки високими, що вже у 60-ті роки XIX ст. зростання злочинності почало випереджати зростання населення. За даними відомого російського юриста Є. М. Тарновського, кількість злочинів з 1876 по 1889 рр. у цілому по Російській імперії зростала втричі швидше, ніж чисельність населення [3, с. 123–124]. Тільки впродовж 10 років, що пройшли з дня оприлюднення Указу про звільнення селян від кріпосної залежності, лише в загальних судах (були також мирові) число кримінальних справ дорівнювало близько 3 млн. Із них дві третини припадало на майнові злочини, в основному крадіжки і незаконну вирубку лісу [4, с. 44, 57]. Так, із 405 злочинів, які були скоєні в 1879 р. в Харкові, 322 становили злочини проти майна¹. Із 1868 р. усі види злочинів майже при стабільному числі населення зросли у декілька разів. Наприклад, убивства – більш ніж у 10 разів, крадіжки – у 5 разів тощо. За даними, наведеними Є. М. Тарновським, злочини здійснювали в основному чоловіки (це ж ми бачимо і зі звітів поліції). Питома вага жінок у цілому не перевищувала 12 % і за видами злочинів розподілялася таким чином: у крадіжках їх брало участь 8,7 %; у вбивствах чоловіка або родичів – 39,3 %; у дітовбивстві – 98,3 %. Таким чином, корисливі злочини не були характерні для жіночої злочинності в Росії. Що стосується останніх двох видів із числа вказаних посягань, то вони пояснюються особливо безправним становищем жінки в імперії в сім'ї та суспільстві. Криміногенний вік злочинців, за даними Є. М. Тарновського, від 22-х до 30-х років дорівнював 30,1 %; від 30 до 40 років – 26,4 %. Основна кількість злочинців була безграмотна (63,5 %), причому в жінок показник неписьменності досягав 90 %. Велика питома вага безграмотних серед засуджених цілком зрозуміла, якщо врахувати загальний низький рівень грамотності населення царської Росії, де 48 народів не мали навіть власної писемності.

Аналізуючи рецидив у злочинності, Є. М. Тарновський відзначав його високу питому вагу, яка впродовж 1874–1883 рр. зростає серед засуджених у загальних судах на 30 %, а у мирових – на 20 % і становила в цілому відповідно 23,8 % і 17,7 % [3, с. 123–124]. За даними Б. С. Утевського, який вивчав рецидивну злочинність дореволюційного періоду, на початку XX ст. на 100 засуджених у загальних судах припадало 23 % раніше судимих, у мирових судах – 19,9 %. Причому на 100 за-

суджених загальними судами рецидивістів відсоток судимих другий раз становив 75 %, утретє – 14,1 %, четвертий, п'ятий рази і т. д. – 10,4 % [1, с. 331]. Відмітимо, що показник багаторазового рецидиву є яскравим відображенням професіоналізації кримінального світу.

Проте наведені вище дані не можуть відображати дійсного стану рецидивної злочинності. «У зв'язку з обставинами чисто процесуального характеру, – зазначав С. С. Остроумов, – показники рецидиву в російській кримінальній статистиці були значно зменшені. Річ у тому, що згідно зі ст. 131 Укладення про покарання і ст. 14 Статуту про покарання, що накладаються мировими суддями, під рецидивом пропонувалося розуміти, а отже, і враховувати тільки повторення такого ж або однорідного злочину» [4, с. 48], тобто те, що тепер називається спеціальним рецидивом. З іншого боку, наприклад, поліція враховувала і загальний рецидив, за її даними, з 27 664 осіб, затриманих для з'ясування судимості, в 1901 р. було виявлено трохи більше 800 раніше судимих. Судимі жінки становили лише десяту частину з них. Оскільки показника стану загального рецидиву в російській кримінальній статистиці не було, то фіксація спеціального рецидиву є для нас украй важливою обставиною, яка достатньо повно відображає рівень професійної злочинності, особливо питому вагу окремих категорій професійних злочинців. За даними Є. М. Тарновського, на 100 засуджених, таких, що скоїли повторно аналогічні або однорідні злочини, доводилося: засуджених за шахрайство і підробки – 14 %; за крадіжки – 51 %. Таким чином, більше половини з числа судимих злодіїв спеціалізувалися на скоєнні однорідних злочинів [3, с. 123–124].

В останні два десятиліття XIX ст. темпи зростання злочинності почали ще більше випереджати приріст народонаселення. У 1900 р. загальна кількість кримінальних справ була на 48 % більша, ніж у 1884 р., а населення збільшилося за цей час тільки на 24–25 %. Ще більш різкою була картина за окремими видами злочинів. Наприклад, зростання кількості крадіжок і грабежів у два рази випереджало приріст населення, а тілесні пошкодження – у сім разів (на 171 %) [5, с. 38].

Основною причиною значного зростання злочинності у пореформений період були різкі зміни всієї економічної обстановки у країні у зв'язку з економічним переворотом. Розклад селянської громади, пролетаризація селян і приплив їх до міст, де інтенсивно розвивалася капіталістична промисловість, виштовхувало селян зі звичної колії, вона поповнювали ряди

¹ ДАХО (Державний архів Харківської області). Ф. 52. Оп. 1. Спр. 159. Арк. 25.

жебраків та безробітних і збільшували злочинність [4, с. 27]. Таким чином, саме зміни у становищі селян мали визначальний вплив на зростання злочинності. З іншого боку, економічний переворот виштовхнув зі звичної колії і багатьох представників дворянства (особливо провінційного), які не завжди могли пристосуватися до нової соціально-економічної ситуації. Внаслідок цього їх матеріальний стан значно погіршився, і це також впливало на зростання злочинності.

В останній чверті XIX ст. Харків став потужним економічним та культурним центром країни, одним із найбільших її міст. У 1879 р. у Харкові проживало 102 049 осіб [6, с. 2]. 1880-ті роки ознаменувалися появою нової інфраструктури міського господарства і ліній комунікацій: водоводу (1881 р.), конки (1882 р.), телефонного зв'язку (1888 р.) [7, с. 180]. У 1881 р. у Харкові функціонували три великі ринки: Благовіщенський, Кінний та Рибний. Також у місті реалізація товарів відбувалася в 4-х торгових рядах [8, с. 101].

Однак разом із тим у місті досить складною була криміногенна ситуація. У цей час Харків, унаслідок великих торгових оборотів та частих ярмарок, став одним із центрів збуту контрабанди. Газета «Южный край» в одному зі своїх номерів за 1881 р. розповідала про протидію цьому явищу з боку чинів поліції. Помічник пристава Шустерман певний час слідкував за кількома особами, які привозили в місто для продажу різні закордонні (колоніальні) товари. Незабаром йому вдалося виявити величезний вантаж у бочках різних закордонних товарів, винних ягід тощо. Цей вантаж, що знаходився на складі купчихи Наседкіної, був заарештований разом зі складчиками. Це був епізод так званої «таганрозької справи» про контрабанду, яка вже набула значного резонансу. За телеграмою з Таганрога прибули товариш прокурора та судовий слідчий для огляду вказаних товарів. Вантаж був визнаний безсумнівно контрабандним, конфіскований та привезений на склад харківської митниці [9].

Досить цікавим є завершення цієї справи, яка розглядалася на процесі в Харкові у березні 1885 р. Установлені були величезні зловживання при стягненні з товарів мита, які були допущені працівниками митниці за сприяння товароотримувачів.

Спочатку на попередньому слідстві усі підсудні зізналися у зловживаннях на митниці, але потім, коли процес набув значного резонансу, в ньому взяли участь відомі адвокати з Москви та Петербурга, які поставили все з ніг на голову, використовуючи різні цинічні й на-

хабні аргументи і виверти для виправдання своїх підзахисних. Словесна еквілібристика, яку застосовували ці адвокати, виходила за межі людської моралі і просто вражала своєю безпардонністю. Один з адвокатів доводив, що *застосування експертизи, що роз'яснювала плутанину митної процедури, є порушенням справедливості стосовно підсудних (!)*. Інший прохав не задавати питання його клієнту, який як слабохарактерна людина *може ще почати зізнаватися (!)*. А присяжний повірений Александров захищав контрабанду *взагалі як таку, оскільки вона є психологічною відразою від внеску «несимпатичної і непопулярної повинності», стверджував, що підкуп і спокуса чиновників не є злочином (!)*, хоч і міститься в Укладенні про покарання. Захисник Коробчевський заявив, що *донесення про злочин є шпигунством (!), справою ганебною, якою повинні займатися особи, що обрали шпигунство своєю професією* [10, с. 57].

Під впливом таких промов адвокатів підсудні стали відмовлятися від своїх показань. Навіть ліберальна преса, яка до цього завжди захищала адвокатуру, змушена була відзначити низький моральний рівень адвокатів цього процесу. Ось що писала петербурзька газета «Новое Время» з цього приводу: «Оглядаючи звіт про Харківський процес, вражаєшся, як постійне обертання у середовищі ділків, розкрадачів і злодіїв знизило моральний рівень нашої адвокатури. Однією з цілей гласного суду передбачалося виховання суспільства на засадах справедливості, і навіть моральності; виходить же навпаки, що від судової практики люди, яких раніше знали як поважних, не соромляться проповідувати відкрито найцинічніші, обурливі теорії, і все це під приводом езуїтського правила: мета виправдовує засоби. Як ніби і насправді завдання юстиції полягає в тому, щоб найбільша кількість злодіїв та інших злочинців вислизали від покарання. Як ніби-то адвокат має пишатися, якщо красномовними софізмами, хитрощами йому вдалося виправдати явного шахрая» [11].

Процес тривав досить довго, розглядався навіть у касаційному департаменті Сенату. І яким же був вердикт? Незважаючи на ґрунтовну доказову базу, що свідчила про винуватість митників, і начальник митниці, який погано контролював своїх підлеглих, і працівники митниці, без свідомої участі яких ці злочини не могли б здійснитися, були виправдані – уся тяжкість обвинувачення була покладена присяжними лише на багатих купців. Таке рішення присяжних, навіть незважаючи на виверти адвокатів, було досить несподіваним, оскільки

серед них було 7 осіб із юридичною освітою і навіть один декан факультету Харківського університету (але не юридичного).

Слід зазначити, що під час розгляду цієї справи в касаційному порядку обер-прокурор касаційного департаменту Сенату, один із найвідоміших дореволюційних юристів А. Ф. Коні виявився палким прихильником харківських присяжних. За його словами, ця справа є «блискучим виконанням» присяжними їх завдань. «Вони довели, – сказав він, – що подвиг праці, що їм належить, був виконаний ними свято» [10, с. 75].

«Таганрозька епопея, – писала вже згадана нами газета «Новое Время», – закінчилася цілком у тому ж дусі, як і всі судилища, де фігурують присяжні, яких іронічно називають «суддями громадської совісті». За цією громадською совістю виходить, що красти не можуть лише багаті купці, та й ті заслуговують за це поблажки, для дрібноти ж купецької та чиновної, а особливо для нижніх чинів, чесність не обов'язкова» [12].

Важливим обов'язком поліції в цей час був нагляд за питейними закладами. Згідно з Положенням про трактирні заклади від 4 липня 1861 р. на поліцію покладалася нагляд за дотриманням порядку в цих закладах, за сплатою акцизу, а також за якістю їжі та напоїв, що продавалися в трактирах¹.

У вересні 1862 р. Міністерством внутрішніх справ і Міністерством фінансів була видана спільна Інструкція поліціям про обов'язки за питним збором, яка визначала функції поліцейських органів за наглядом та продажем напоїв, дотриманням санітарних та медичних правил у питейних закладах, а також за продажем недозволених напоїв. За виявленими порушеннями поліція провадила дізнання².

Дореволюційний вчений І. О. Сікорський, порівнюючи два періоди: 1884–1889 і 1889–1893 рр. за кількістю вчинених у Росії злочинів і за розмірами вживання в ці періоди алкоголю, доходить висновку, що зі зростанням вживання вина і загальна кількість злочинів зросла у чоловіків на 10 %, а в жінок на

25 %. [13, с. 86]. Л. М. Толстой писав, що «вино губить тілесне здоров'я людей, губить добробут сімей і, що найжахливіше, губить душу людей і потомство, і, незважаючи на це, з кожним роком все більше поширюється вживання спиртних напоїв і похідне від нього пияцтво» [14, с. 443].

Проблема всепрогресуючого пияцтва в дореволюційній Росії не могла бути успішно вирішена, оскільки політика держави в цій сфері будувалася, виходячи з непеєднаних (навіть не протилежних) інтересів: охорона здоров'я, духовного розвитку населення, з одного боку, і поповнення бюджету за рахунок податків, що надходять від виробництва і продажу спиртного, при переважанні останнього. Ця обставина зумовила таке: а) уряд не виробив скільки-небудь стрункої концепції боротьби з пияцтвом; б) він не надавав підтримки громадським об'єднанням, що ставили своїм завданням боротьбу із цим злом, а до стихійно виникаючих тверезницьких рухів нерідко застосовував адміністративні заходи, навіть у тих випадках, коли антиалкогольні акції проходили у формах, що не порушують громадський порядок.

Така позиція влади відобразилася на діяльності поліції, виконавчого органу держави, якій відводилася провідна роль у боротьбі з пияцтвом. Найповніше і найдетальніше в законодавстві були закріплені права та обов'язки поліції, пов'язані із захистом фіскальних інтересів держави у сфері виробництва і реалізації спиртних напоїв, яскравим прикладом чого служать відповідні статті Статуту про питний збір. Ця діяльність водночас до певної міри сприяла профілактиці подальшого розвитку пияцтва, оскільки була спрямована на недопущення безконтрольного (а отже, небезпечнішого для здоров'я населення) виробництва і споживання спиртних напоїв. Функції поліції у сфері боротьби з пияцтвом, форми і методи її діяльності в цій сфері з моменту створення поліції і до кінця цього періоду залишалися незмінними і зводилися до виявлення п'яних, затримання й утримання в дільниці до витверезіння. Водночас із тим послідовне збільшення споживання алкоголю, зростання числа злочинів, самогубств, нещасних випадків у стані сп'яніння, здавалося б, вимагали, щоби боротьба з пияцтвом стала самостійним напрямком діяльності, або припускали розроблення профілактичних заходів, розвиток співпраці з іншими органами, установами, організаціями, створення спеціалізованих підрозділів і тому подібне, чого, проте, не було зроблено [15, с. 10–11].

¹ Положение о трактирных заведениях // Полное собрание законов Российской империи. Собр. 2. Т. XXXVI. Отд. 2. № 37198.

² Инструкция полициям по наблюдению за правильным производством торговли питьями в местностях, в коих введено Положение о казенной продаже питей // Права и обязанности полицейских урядников, стражников, приставов и прочих чинов городской и уездной полиции / Н. И. Арефа. СПб., 1891. С. 263.

Газета «Южный край» у випуску за 31 грудня 1881 р. повідомляла про поширеність кабаків у Харкові. Так, на вулиці Великій Панасівській знаходилося 10 кабаків, а всього дворів було 74, тобто на 7 дворів припадав один кабак. Звідси повсякденно лунав п'яний хоревий спів, шалені крики, лихослів'я, що продовжувалося до глибокої ночі і не давало спокою жителям міста. Особливо загострювалася ситуація у дні, коли працівники залізниці отримували зарплату [9].

Справжньою хворобою суспільства була проституція. У 1889 р., за даними обстеження, проведеного МВС, в імперії існувало 1216 будинків розпусти та побачень, де займалися продажем тіла 7840 повій. Було зареєстровано 9763 повії-одиначки. У Харківській губернії налічувалося 23 борделі і 203 повії (в тому числі у м. Харкові – 20 (і 181 повія), Сумах – 1 (6), Слов'янську – 1 (12), Білопіллі – 1(4). Вартість «послуг» коливалася від 50 коп. до 5 руб., але в основному «візит» коштував 1 руб. Якщо повію викликали додому, то це вартувало до 25 руб. у Петербурзі, до 15 у Харкові, до 8 у Катеринославській губернії. [16, с. 4, 20]. Для порівняння зазначимо, що середня зарплата жінок на підприємствах у Харківському фабричному окрузі в 1885 р. становила з урахуванням оплати їжі та житла 7,5 руб. за місяць. Що стосується цигарниць (ця професійна група відносно своєї чисельності давала найбільше повій), то їх заробіток на деяких гільзових та тютюнових фабриках падав до 2 або навіть 1 руб. за місяць [17, с. 95]. Якщо порівняти з тодішніми цінами, то пуд пшеничної муки коштував 1 руб. 62 коп., тобто 1 кг – 10 коп.¹

Ще з 1850-х років більшість публічних будинків у Харкові зосередилася на Нетеченській вулиці. Велика кількість «веселих» закладів подарувала їй неофіційну назву Мільйонна. За існуючими правилами утримання будинків терпимості, вхід у бордель повинен був висвітлювати кольоровий ліхтар, щоб шукачі плотських утіх йшли на яскраве світло, а не ломилися в будинки добropорядних городян. Та тільки жителів Нетеченської вулиці і тих провулків, що примикали до неї, це не особливо рятувало. Серед клієнтів борделів зустрічалася різна публіка, в тому числі й така, що любила побешкетувати. Втомившись від цього небезпечного безладу, місцеві жителі звернулися до генерал-губернатора з проханням перенести будинки розпусти, а разом з ними виселити і

всіх публічних дівок. Але міська влада боялася, що услід за Нетеченською підуть прохання і від жителів інших вулиць, де також функціонували будинки розпусти. Наприклад, від харків'ян, що жили на Малом'ясницькій вулиці або в Ліхтарному провулку (зараз Донецький провулок), або жителів Подолу, де місцем зосередження борделів став провулок із промовистою назвою Розгульний (сьогодні – провулок Шота Руставелі). Треба зазначити, що борделі в більшій або меншій кількості процвітали майже у всіх районах Харкова. Виняток становили лише найфешенебельніші вулиці міста, де жила харківська еліта. Нетеченська ж вулиця звільнилася від засилля розпусти лише в кінці XIX ст.²

Певну позитивну роботу щодо протидії злочинності проводили урядники, інститут яких було запроваджено у 1878 р. Міністерство внутрішніх справ визнавало діяльність урядників щодо попередження і припинення злочинів задовільною. Так, у 1879 р. за їх допомогою в Харківській губернії було затримано 38 злочинців (для порівняння: у Київській – 10, у Волинській – 86, у Подільській – 32, у Херсонській – 12, у Таврійській – 28, у Чернігівській – 28, у Катеринославській – 31, у Полтавській – 88) [2, с. 115–116].

Висновки

Отже, 1880-ті роки характеризувалися різким зростанням рівня злочинності, основними причинами якої стали зміни у соціально-економічному розвитку держави. Парадоксально, що саме звільнення селян від кріпосної залежності призвело до зростання кількості злочинів та числа злочинців. Одним із найрезонансніших судових процесів останньої чверті XIX ст. у державі був Харківський процес 1885 р., який показав недоліки Судової реформи 1864 р., діяльності адвокатів та суду присяжних. Протидія пияцтву та проституції в місті мала формальний та малоефективний характер, оскільки була пов'язана з певними економічними інтересами держави (боротьба з пияцтвом) та дозволом легального існування проституції. Функціонування публічних будинків регламентувалося державою, яка бачила своє завдання лише в боротьбі з поширенням венеричних хвороб та протидії бешкетництву в місцях розміщення будинків розпусти.

¹ Сборник статистико-экономических сведений по сельскому хозяйству России и иностранных государств. Год девятый. Петроград, 1916. С. 462.

² Красные фонари, желтые билеты: история публичных домов Харькова в 19 веке // VGORODE : сайт. 18.02.2020. URL: <https://kh.vgorode.ua/news/sobytyia/422745-krasnye-fonary-zheltye-bilyety-ystoryia-publychnykh-domov-kharkova-v-19-veke> (дата звернення: 10.02.2021).

Список бібліографічних посилань

1. Бандурка О. М., Греченко В. А., Ярмиш О. Н. Поліція в Україні: історико-правове дослідження (початок XVIII – 1917 р.). Харків : Золота миля, 2012. 616 с.
2. Холод Ю. А. Загальна поліція Російської імперії в Україні в 1862–1905 рр. : дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.01. Харків, 2002. 209 с.
3. Тарновский Е. Н. Движение преступности в Европейской России за 1874–1894 гг. *Журнал Министерства юстиции*. 1899. № 3. С. 123–124.Б
4. Остроумов С. С. Преступность и ее причины в дореволюционной России. М. : МГУ, 1980. 204 с.
5. Мулукаев Р. С. Полиция в России (IX – нач. XX в.). Н. Новгород : Тип. УВД Нижегородской обл., 1993. 104 с.
6. Современное хозяйство города Харькова (1910–1913) : в 2 вып. / Харьков. гор. общественное управление. Харьков : Просвещение, 1914. Вып. 1. 302 с.
7. Кравченко В. В. Харьков/Харків: столица Пограничья. Вильнюс : Европейский гуманитарный ун-т, 2010. 357 с.
8. Устинов И. А. Путеводитель по г. Харькову. Описание г. Харькова с приложением подробного плана города с сетью водопроводов и планов театров: оперного и драматического. Харьков : Типо-литография Ив. Вл. Попова, 1881. 350 с.
9. Местная хроника. *Южный край*. 1881. 31 декабря.
10. Фукс С. Л. Суд и полиция : в 2 ч. М. : Унив. тип., 1889. Ч. 2. 232 с.
11. Харьковский процесс. *Новое Время*. 1885. 9 марта.
12. Итоги Харьковского процесса. *Новое Время*. 1885. 12 марта.
13. Сикорский И. О. О влиянии спиртных напитков на здоровье и нравственность населения России. Киев : Типо-лит. И. Н. Кушнеров и К., 1899. 96 с.
14. Пора опомниться! // Полное собрание сочинений / Л. Н. Толстой. М. : Худ. лит., 1936. Т. 26. С. 443.
15. Мельничук О. А. Борьба полиции с пьянством и алкоголизмом в дореволюционной России : дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.01. М., 2003. 194 с.
16. Статистика Российской империи. Т. XIII. Проституция в Российской империи по обследованию 1 августа 1889 года / Центр. стат. ком. МВД ; под ред. А. Дубровского. СПб. : Тип. МВД, 1890. 39 с.
17. Ярмыш А. Н. Самая древняя профессия. *Позиция*. 1991. № 4. С. 94–101.

Надійшла до редколегії 15.02.2021

ГРЕЧЕНКО В. А., ГОНЧАРУК О. Н. ПРЕСТУПНОСТЬ В ХАРЬКОВЕ И ПРОТИВОДЕЙСТВИЕ ЕЙ В 1880-Х ГОДАХ

В 1880-е годы отмечался значительный рост преступности в Российской империи в целом и на украинских землях, входивших тогда в ее состав, в частности. На это повлиял комплекс причин политического, социального, организационного, экономического и психологического характера, в частности разложение крестьянской общины, пролетаризация крестьян и приток их в города, что выбивало крестьян из привычной колеи, они пополняли ряды нищих и безработных, и это катализировало преступность. Рассмотрены статистика преступности, борьба с проституцией и пьянством, материалы резонансного Харьковского процесса 1885 г. о злоупотреблениях на таможне.

Ключевые слова: Харьков, 1880-е годы, преступность, противодействие преступности, полиция.

GRECHENKO V. A., GONCHARUK O. N. CRIME IN KHARKIV AND ITS COUNTERACTION IN 1880

There was a significant crime growth in the Russian Empire In 1880s in general and in particular on Ukrainian territory that was part of the Empire at that time. It was influenced by a set of reasons of political, social, organizational, economic and psychological nature, including the disintegration of the peasant community, the proletarianization of the peasants and their influx into the cities. The authors of this topic have considered two aspects of the problem: the history of crime prevention in the late XIX century, whose experience always remains relevant, and the history of Kharkiv of the same period, which is also interesting from a scientific point of view. The topic is insufficiently researched; the authors did not find publications where it would be specially researched. The researchers set out to reveal the main aspects of crime in Kharkiv in 1880s and some measures to combat it. This purpose is specified in the following tasks: to identify the main general factors in the

crime growth in the country during this period; to consider some aspects of crime in Kharkiv that have not been studied so far: a) abuse at customs; b) the fight against alcoholism; c) combating prostitution. The authors for the first time in the historical and legal literature have studied the main aspects of crime in Kharkiv in 1880s, have highlighted the prehistory and the course of the resonant Kharkiv trial of 1885 on abuses at customs. The main directions of the fight against alcoholism have been revealed. The state of counteraction to prostitution in the city has been studied. The issue of the main reasons for the rapid growth of crime during that period has been supplemented. The authors have used the historical principle of research while writing of the article; processes, events and facts were studied in chronological order taking into account the socio-political situation of that time. The principle of objectivity, which the authors tried to adhere to, meant relying on the facts in their true meaning. Each historical and social phenomenon has been considered in its diversity and contradiction, in the aggregate of both positive and negative manifestations. The Kharkiv trial of 1885 demonstrated the shortcomings of the Judicial Reform of 1864, the activities of lawyers and the jury. Counteracting alcoholism and prostitution in the city was formal and ineffective. The operation of whorehouses was regulated by the state, which understood its task only in combating the spread of sexually transmitted diseases and combating mischief in the locations of whorehouses. The materials of the article can be used while teaching the disciplines “History of State and Law of Ukraine”, “History and Culture of Ukraine”, special course “History of Law Enforcement Agencies of Ukraine”, for writing monographs on the history of law enforcement agencies, the history of Kharkiv.

Key words: *Kharkiv, 1880s, crime, counteraction to crime, police.*

ВІТАЛІЙ ВІКТОРОВИЧ НОСОВ,

кандидат технічних наук, доцент,
Харківський національний університет внутрішніх справ;

 <https://orcid.org/0000-0002-7848-6448>,
e-mail: vitnos.g@gmail.com;

ІРИНА АНДРІЇВНА МАНЖАЙ,

ТОВ «Харківський університет»;

 <https://orcid.org/0000-0003-2664-4472>,
e-mail: irinamanzhai@gmail.com

ОКРЕМІ АСПЕКТИ АНАЛІЗУ КРИПТОВАЛЮТНИХ ТРАНСАКЦІЙ ПІД ЧАС ПОПЕРЕДЖЕННЯ ТА РОЗСЛІДУВАННЯ ЗЛОЧИНІВ

Проведено аналіз окремих інструментів для візуалізації руху криптовалютних цінностей, а також ідентифікації користувачів, які здійснили відповідні трансакції. Вивчено переваги та недоліки криптовалюти з точки зору правопорушників та правоохоронних органів. Визначено головні напрямки використання криптовалют у злочинному середовищі. Проаналізовано поточний стан та перспективи нормативно-правового регулювання криптовалют в Україні. Вивчено теоретичні засади функціонування криптовалют. Розкрито можливості окремих сервісів, призначених для аналізу криптовалютних трансакцій. На прикладі роботи сервісу «Crystal Expert» продемонстровано процес оцінки ризиків та побудови візуальних ланцюжків криптовалютних трансакцій. На підставі проведеного аналізу визначено основні завдання для правоохоронних органів на нинішньому етапі розвитку криптовалют.

Ключові слова: криптовалюта, аналіз трансакцій, візуалізація, правоохоронні органи, протидія злочинності

Оригінальна стаття

Постановка проблеми

Минуло вже більше десяти років із часу створення перших криптовалют. За цей час ця категорія активів отримала достатньо широке визнання у всьому світі як серед законослухняних громадян, так і серед правопорушників. Головними перевагами криптовалюти, які є особливо привабливими для зловмисників, можна назвати складність відслідковування власника подібних цінностей, фактичну неможливість контролю над проведенням відповідних операцій з криптовалютою з боку державних органів, транскордонність, що дозволяє оперувати значними коштами без сплати відповідних митних платежів. Подібні причини зазначають і американські науковці [1, с. 334].

Сьогодні в українському сегменті «злочинного бізнесу» криптовалюти використовуються, як правило, для оплати в сумнівних оборудках та відмивання коштів, одержаних злочинним шляхом. Значна частина таких трансакцій відбувається в рамках роботи Інтернет-наркостражів та у процесі вимагання. Подібні тенденції є характерними й для інших країн, що підтверджується відповідними дослідженнями [2; 3; 4; 5]. Великих збитків може

також завдати створення фінансових пірамід, пов'язаних із випуском нових криптовалют [6].

Певна складність у проведенні операцій з криптовалютами, їх волатильність та високі комісії в цій сфері на нинішньому етапі розвитку заважають широкому впровадженню цієї технології як універсального способу оплати у злочинних схемах. Спостерігається тенденція до збільшення використання криптовалют саме для відмивання коштів, одержаних злочинним шляхом. Як слушно зазначають окремі автори [7, с. 213], криптовалюти є потенційно небезпечними з точки зору дестабілізаційного впливу на фіатну валюту і втрати контролю державними органами над розвитком економіки. До того ж досить складно проводити розслідування злочинів із криптовалютами через їх децентралізований характер.

Ураховуючи викладене, для правоохоронних органів усього світу стає вкрай актуальним розроблення дієвого механізму ідентифікації осіб, яким належать відповідні криптовалютні активи, а також представлення руху таких коштів у зрозумілому вигляді для осіб, які здійснюють попередження та розслідування злочинів.

Стан дослідження проблеми

Дослідженням проблем протидії використанню криптовалют у злочинних схемах присвячено роботи таких авторів, як І. Алексєєнко, Т. Герелюк, Ю. Дорохіна, О. Дроздов, О. Дроздова, А. Ковальчук, В. Козій, С. Леськів, Л. Омельчук, І. Патерило, Д. Пашко, А. Проценко, С. Стеценко, К. Чижмарь, С. Шевченко, О. Юнін та ін. Разом із тим українознавчою є кількість праць, де висвітлено саме аналіз трансакцій із криптовалютами в контексті виконання завдань протидії злочинності. Що стосується україномовних наукових джерел, то нам не вдалося знайти жодної статті, присвяченої висвітленню особливостей аналізу трансакцій криптовалют для виконання завдань протидії злочинності.

Мета і завдання дослідження.

Метою статті є проведення аналізу окремих інструментів для візуалізації руху криптовалютних цінностей, а також ідентифікації користувачів, які здійснили відповідні трансакції. Для досягнення цієї мети потрібно виконати такі завдання:

- вивчити виклики для правоохоронних органів, пов'язані з функціонуванням криптовалютних систем;
- визначити теоретичні засади функціонування криптовалют;
- проаналізувати головні програмні інструменти для аналізу криптовалютних трансакцій.

Наукова новизна дослідження

Робота є однією з перших спроб аналізу існуючих інструментів аналізу криптовалютних трансакцій для виконання завдань українських правоохоронних органів.

Виклад основного матеріалу

В українському законодавстві питання обігу криптовалют усе ще залишається недостатньо врегульованим. Свого часу до Верховної Ради України було подано низку законопроектів, покликаних певною мірою врегулювати ринок криптовалют на території України, проте вони не набули статусу законів¹, а були відкли-

кані. 2 грудня 2020 р. Верховна Рада України у першому читанні ухвалила законопроект «Про віртуальні активи»², згідно з яким криптовалюта може розглядатися як різновид віртуальних активів – особливого виду майна, який є цінністю в електронній формі, існує в системі обігу віртуальних активів та може знаходитись у цивільному обігу. Втім, досі невідомо, коли згаданий законопроект зможе набути статусу закону та чи взагалі це відбудеться. Враховуючи викладене, сьогодні під час роботи з криптовалютами підприємці та правоохоронні органи користуються загальними нормами законодавства, які не враховують специфіку таких цінностей. Однією з гострих проблем у цьому контексті є питання накладання арешту на подібні активи, який практично неможливо здійснити за нормами чинного Кримінального процесуального кодексу.

Перед тим, як перейти до питання аналізу трансакцій з криптовалютами, слід коротко розглянути теоретичні засади їх функціонування.

Перш за все слід зазначити, що криптовалюти оперують деякими цінностями, а не реальними валютами. По суті, вони є віртуальною готівкою, а не зобов'язанням емітента видати реальну валюту або оплатити товар онлайн. Також криптовалюти не мають єдиного емітента – всі учасники системи за певним протоколом емітують нові цінності.

Псевдоанонімність роботи з криптовалютами забезпечується з використанням асиметричної криптографії та однорангової мережі (P2P) без необхідності залучення довіреної третьої сторони [8, с. 9].

Для збереження інформації про всі трансакції з криптовалютами використовується спеціальна розподілена база даних – блокчейн

товалют та їх похідних в Україні : від 10.10.2017 № 7183-1 / ініціатор С. В. Рибалка // БД «Законодавство України» / ВР України. URL: http://w1.c1.rada.gov.ua/pls/zweb2/webproc4_1?pf3511=62710 (дата звернення: 13.12.2020); Проект Закону про внесення змін до Податкового кодексу України (щодо стимулювання ринку криптовалют та їх похідних в Україні) : від 30.10.2017 № 7246 / ініціатор С. В. Рибалка // БД «Законодавство України» / ВР України. URL: http://w1.c1.rada.gov.ua/pls/zweb2/webproc4_1?pf3511=62816 (дата звернення: 13.12.2020).

² Проект Закону про віртуальні активи : від 11.06.2020 № 3637 / ініціатори О. С. Жмеренецький, М. Р. Потураєв, І. С. Васильєв та ін. // БД «Законодавство України» / ВР України. URL: http://w1.c1.rada.gov.ua/pls/zweb2/webproc4_1?pf3511=69110 (дата звернення: 13.12.2020).

¹ Проект Закону про обіг криптовалюти в Україні : від 06.10.2017 № 7183 / ініціатори І. О. Котвицький, І. П. Рибак, С. М. Войцеховська // База даних (БД) «Законодавство України» / Верховна Рада (ВР) України. URL: http://w1.c1.rada.gov.ua/pls/zweb2/webproc4_1?pf3511=62684 (дата звернення: 13.12.2020); Проект Закону про стимулювання ринку крип-

(*blockchain*). У цій базі даних зберігаються обмежені відомості про транзакції, та вони не дають можливості правоохоронним органам безпосередньо дізнатися, хто саме здійснював відповідні операції.

Крім певних ускладнень, що пов'язані з ідентифікацією осіб, які здійснювали ті чи інші транзакції з використанням криптовалют, технологія блокчейн має також низку позитивних особливостей, корисних для виконання завдань протидії злочинності. Передусім це фіксація всіх операцій від початку і до кінця в системі. Їх неможливо видалити або виправити. Таким чином, правоохоронні органи можуть зібрати всю інформацію про відповідні операції. Крім того, важливою перевагою для правоохоронців є фіксація часу проведення певних транзакцій. Особливо проблемним моментом для правоохоронних органів може стати використання правопорушниками кількох видів криптовалют у ланцюжку протиправних операцій [9].

Однією з перших та найбільш відомих криптовалют є біткоїн. У платіжній системі біткоїн децентралізовано емісію монет, підтвердження транзакцій, зберігання даних, аудит облікової системи, прийняття рішення щодо оновлень протоколів і програмного забезпечення.

Під час розслідування кримінальних правопорушень, де фігурують криптовалюти, зокрема біткоїн, вхідною для аналізу є біткоїн-адреса – ідентифікатор, із яким у розподіленій базі даних асоційований певний баланс біткоїн-монет. Біткоїн-адреси можуть бути представлені у двох форматах – Base58 і Vech32.

Для витрачання коштів із біткоїн-адреси (формування транзакції) залежно від типу адреси потрібно знати один або декілька приватних (секретних) ключів. Адресі, що починається з цифри 1, відповідає один приватний (секретний) ключ, знання якого дозволяє підписувати транзакцію при витрачанні коштів із цієї адреси. Адресі, що починається з цифри 3, поставлено у відповідність декілька приватних ключів. У цьому випадку залежно від визначеного сценарію для підпису транзакції потрібно використати або всі, або певну кількість ключів з усіх.

Адреса є анонімною і не містить інформації про власника. Генерація адреси здійснюється відповідним програмним забезпеченням локально без підключення до мережі біткоїн.

Одна людина може мати необмежену кількість біткоїн-адрес. Кожного разу для отримання коштів можна створювати нову адресу. Програмне забезпечення біткоїн-гаманця може оперувати будь-якою кількістю адрес, або кожна адреса може обслуговуватися окремим гаманцем.

Усі затверджені транзакції (ті, що потрапили у блокчейн) у вигляді блоків із зазначенням суми, адреси-відправника й адреси-отримувача знаходяться у вільному доступі та доступні для ознайомлення на різноманітних ресурсах Інтернету. Будь-який користувач може завантажити увесь актуальний журнал біткоїн-транзакцій (блокчейн), що надає принципову можливість побудувати ланцюг руху коштів між різними біткоїн-адресами.

На рис. 1 показана структура однієї з транзакцій.

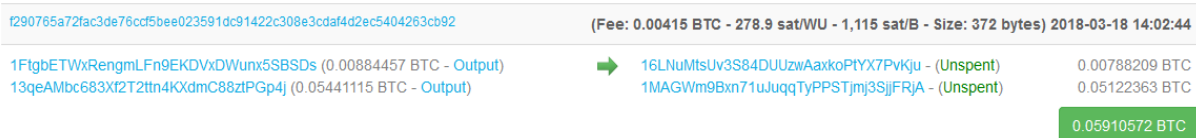

Рис. 1. Структура біткоїн-транзакції

Отже, на рис. 1 можна побачити унікальний номер транзакції:

`f290765a72fac3de76ccf5bee023591dc91422c308e3cdf4d2ec5404263cb92`.

Імовірно, одна особа (якщо не застосовувались засоби додаткової анонімізації) володіє двома рахунками з відповідними балансами:

`1FtgbETWxRengmLFn9EKDVxDWunx5SBSDs (0.00884457 BTC),`

`13qeAMbc683Xf2T2tn4KXdmC88ztPGp4j (0.05441115 BTC),`

оскільки ініціює одночасно два перекази на дві адреси, з яких монети ще не витрачені:

`16LNuMtsUv3S84DUUzwAaxkoPTYX7PvKju - (Unspent) 0.00788209 BTC,`

`1MAGWm9Bxn71uJuqqTyPPSTjmj3SjjFRjA - (Unspent) 0.05122363 BTC.`

Імовірно, одна з адрес отримання належить ініціатору транзакції, куди він перераховує остачу. Таким чином, можна відслідкувати ланцюг руху коштів із виходу з певної адреси до входу на іншу (інші).

Із метою ускладнення аналізу біткоїн-транзакцій у глобальній мережі з'явилися ресурси, що пропонують послуги «мікшування» шляхом прийняття спочатку на одну адресу

або кілька адрес коштів від багатьох користувачів, а потім у випадковому порядку і з різною затримкою в різних транзакціях переказ коштів на адреси, що наперед визначені користувачами сервісу мікшування. Також існує метод підвищення анонімності CoinJoin, який не потребує наявності третьої довіреної сторони, а передбачає об'єднання переказів в одну транзакцію від декількох користувачів.

Наявні біткоїн-адреси за допомогою пошукових сервісів потенційно можливо зв'язати із IP-адресою, доменним ім'ям, електронною поштою, обліковим записом користувача

якого-небудь сервісу, ідентифікатором соціальних мереж тощо. Анонімність біткоїн-адреси втрачається під час обміну монет біткоїн на фіатну (звичайну) валюту в обмінних сервісах, біржах тощо.

Як засіб автоматизації пошуку та побудови схеми відношень різних ідентифікаторів біткоїн-транзакцій можна використовувати безкоштовну програму Maltego Community Edition (maltego.com) зі встановленим трансформатором аналізу біткоїн-ідентифікаторів. Приклад побудови логічної схеми транзакцій між певними адресами наведений на рис. 2.

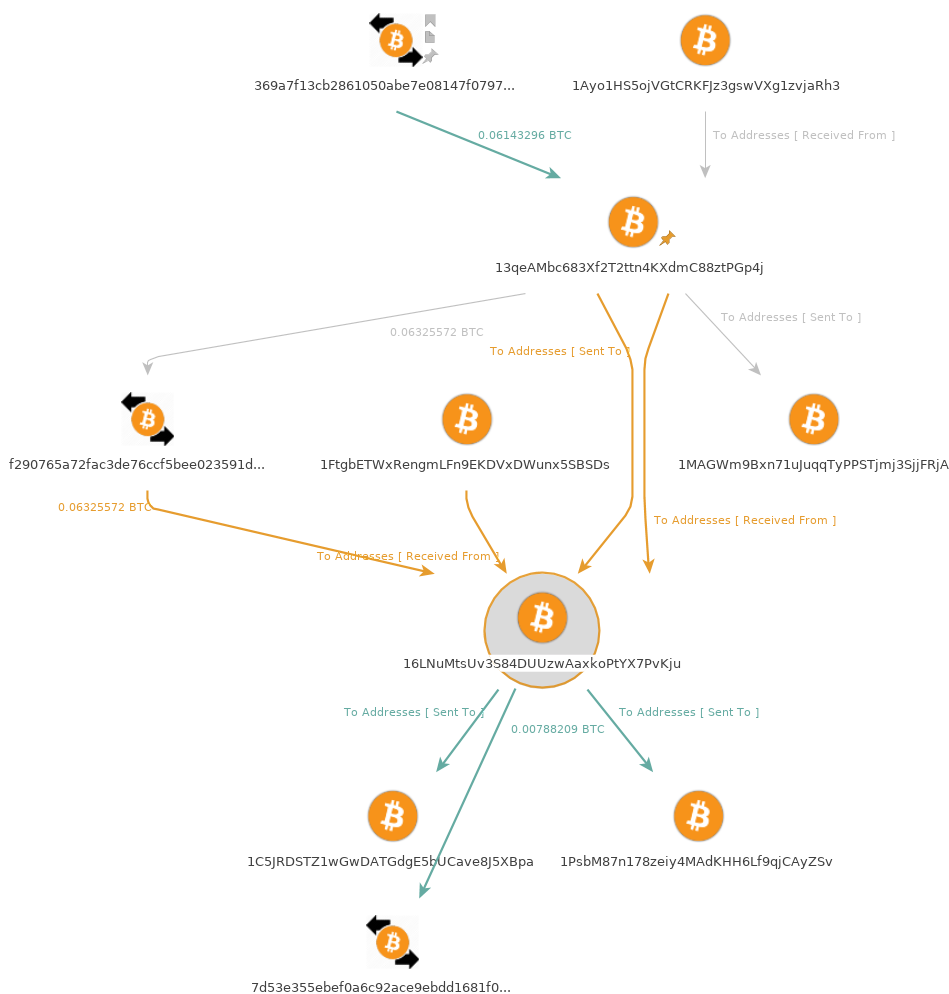

Рис. 2. Приклад побудови логічної схеми транзакцій між певними адресами в Maltego Community Edition

Проведений аналіз засвідчив, що серед інструментів аналізу в роботі правоохоронних органів також можна застосовувати:

- bitcoveview.info – для візуалізації транзакцій;
- github.com/mikispag/bitiodine – для аналізу біткоїн блокчейн із можливістю кластеризації;

- github.com/BitcoinOpReturn/OpReturnTool – для вилучення OP_RETURN метаданих з біткоїн блокчейн;
- blockchain.info – для швидкого виконання базових функцій аналізу транзакцій;
- anyblockanalytics.com – для аналізу руху різних криптовалют;

– Chainalysis, Elliptic, Ciphertrace, Blockchain Inspector – для аналізу ризиків, пов’язаних із біткоїн-транзакціями.

Одним із потужних інструментів аналізу є платформа crystalblockchain.com, яка дозволяє проводити ризик-аналіз Bitcoin (BTC), Bitcoin Cash (BCH), Ethereum (ETH), Ethereum tokens: ERC20 & ERC721, Litecoin (LTC), Tether (USDT), Ripple (XRP).

Основною аналітичною цінністю сервісу «Crystal Expert» є база ідентифікованих та неідентифікованих володільців (*entities*) біткоїн-адрес, що підтримується в актуальному стані. На момент написання роботи база містила 3299 володільців біткоїн-адрес (*Bitcoin Entities*), які розділені на такі типи: автомати покупки/продажу біткоїн; кримінальні торгові майданчики в TOR мережі; суб’єкти надання нелегальних послуг за криптовалюту через TOR мережу; криптовалютні біржі з градацією ризику відмивання грошей; шахрайські обмінники криптовалют; сайти азартних ігор; нелегальні сервіси з оплатою криптовалютою; майнери криптовалют; сервіси мікшування; легальні онлайн-сервіси надання послуг, по-

в’язаних із криптовалютою; сервіси онлайн-гаманців; неklasифіковані сервіси, що пов’язані з криптовалютою; системи обробки криптовалютних платежів; програми – вимагачі криптовалют; шахрайські ресурси, пов’язані з криптовалютами; адреси, на які виводились вкрадені монети.

Кожному типу володільця (*entity type*) або володільцю біткоїн-адрес (*entity*) призначається або розраховується оцінка ризику (*Risk Score*) на підставі імовірної участі у протиправній діяльності та легальності походження коштів. Налаштування власного профілю шкали оцінки ризику дозволяє враховувати особливості розслідування.

Наприклад, для визначеного на рис. 3 профілю шкали оцінки ризику величина ризику неідентифікованих володільців біткоїн-адрес (*Unnamed Entity*), які отримують і відправляють кошти через проміжні біткоїн-адреси, показана на рис. 4. Зміна профілю шкали оцінки ризику призводить до зміни величини ризику для тих же неідентифікованих володільців біткоїн-адрес.

Entity type	Risk Score	Receiving direction	Sending direction
Darknet Marketplace	100%	None	High
Exchange With High ML Risk	25%	High	None
Gambling	75%	High	High
Ransom	50%	High	High

Рис. 3. Тестовий профіль № 1 шкали оцінки ризику

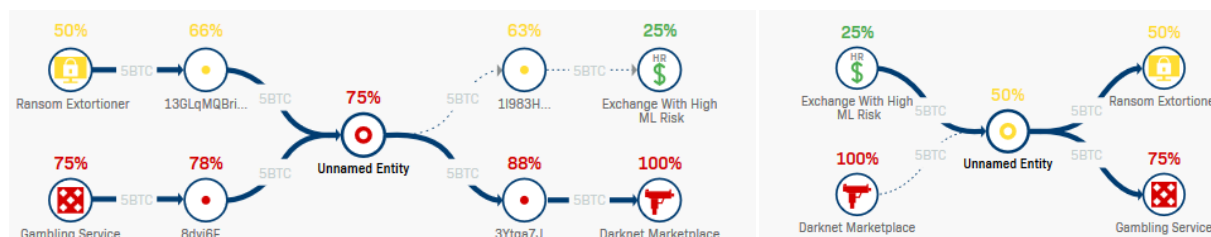

Рис. 4. Обчислений згідно з тестовим профілем № 1 ризик неідентифікованих володільців біткоїн-адрес

«Crystal Expert» містить 5 основних і 2 додаткових інструменти розслідування.

Інструмент «Справи (*Cases*)» призначено для управління розслідуваннями у вигляді справ. Тут можна створювати нові справи і переглядати поточні. Сторінка справи містить основні деталі, адреси, візуалізації та відстеження, додані до справи.

Інструмент «Дослідник (*Explorer*)» призначений для дослідження транзакцій, блоків та адрес, а також відображення інформації про ідентифікованих володільців біткоїн-адрес, їх типи, основні майнери та курс біткоїна.

Інструмент «Відстеження (*Tracking*)» дозволяє відстежувати у часі подальший рух коштів за визначеною транзакцією або групою

транзакцій. Відстеження може виявити, чи потрапили вихідні кошти з певної транзакції до ідентифікованого володільця біткоїн-адрес, наприклад біржі або платіжного процесора, що, у свою чергу, може дозволити ідентифікувати через відповідні правові процедури власника вихідної біткоїн-адреси.

Інструмент «Монітор (*Monitor*)» в основному призначений для compliance-офіцерів фінансових інституцій, дозволяє за налаштованими правилами перевіряти ступінь ризикованості (*Risk Score*) певних транзакцій.

Інструмент «Інформаційна панель (*Dashboard*)» розділений на секції інформування користувача про створені і збережені ним: справи, візуалізації, переліки відстеження руху

коштів, закладки сторінок аналізу адрес, блоків транзакцій, транзакцій та володільців адрес.

Під час дослідження в основному інструменті «Дослідник» певної біткоїн-адреси Crystal надає інформацію про категорію володільця адреси, поточний баланс, кількість транзакцій, поточний стан, дати першої і останньої активності, величину ризику (*Risk Score*) щодо імовірної участі у кримінальній діяльності і кримінальності походження коштів.

Тут же для володільця цієї адреси відображається загальна якісно-кількісна діаграма взаємодії (отримання і відправлення коштів) з іншими ідентифікованими володільцями біткоїн-адрес із зазначенням величини ризику (рис. 5).

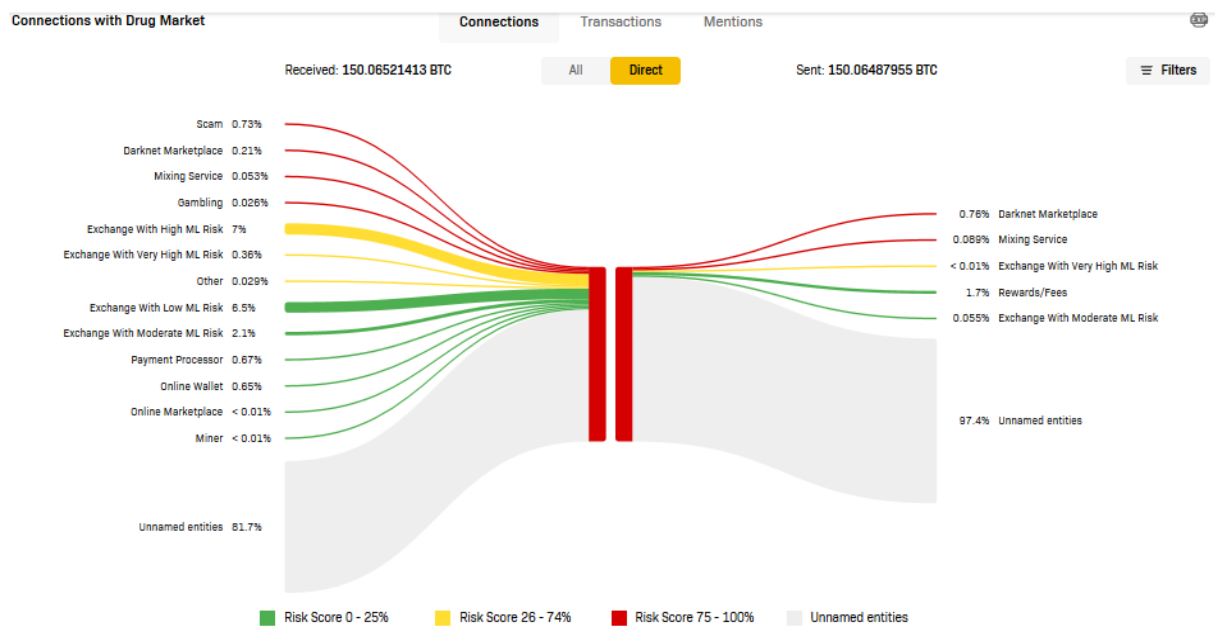

Рис. 5. Якісно-кількісна діаграма взаємодії (отримання і відправлення коштів) володільця певної біткоїн-адреси з іншими ідентифікованими володільцями біткоїн-адрес

Через інструмент «Візуалізація (*Visualization*)» транзакції з досліджуваною біткоїн-

адресою можна зобразити у вигляді графа (рис. 6) та керувати відображенням його вузлів.

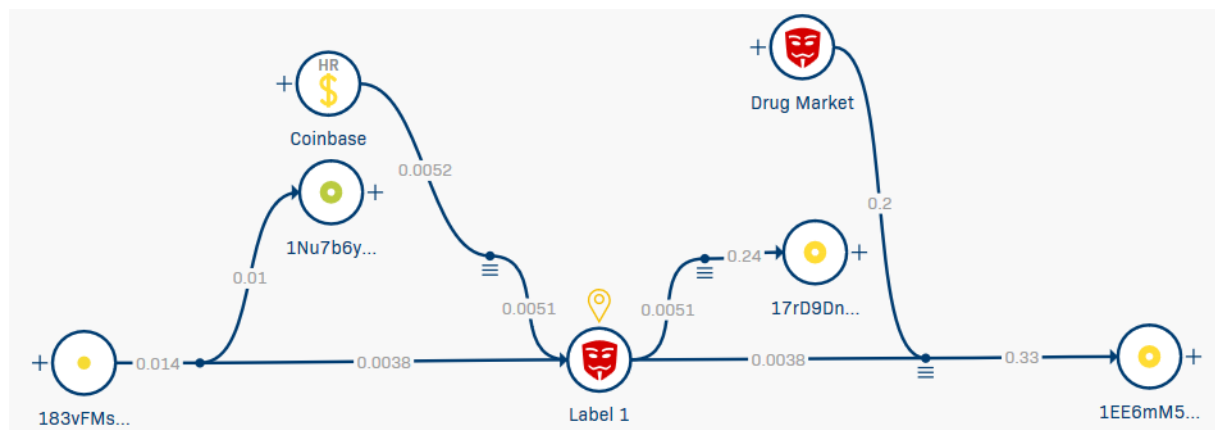

Рис. 6. Візуалізація транзакцій з досліджуваною біткоїн-адресою

З огляду на зазначений функціонал платформи «Crystal Expert» може ефективно забезпечувати розслідування кримінальних правопорушень, у яких фігурують визначені криптовалюти.

Висновки

Описані в цій роботі виклики, які породжує впровадження криптовалют, не є вичерпними. Очевидно, що існує багато інших особливостей функціонування цієї категорії цінностей, які поки що не потрапляють у поле зору вітчизняних та зарубіжних правоохоронних органів. Одним із таких викликів є розміщення в системі блокчейн забороненого контенту, який практично неможливо буде прибрати через особливості функціонування платформи. Як інструмент для демонстрації такого контенту можна згадати проєкт cryptograffiti.info, який допомагає завантажувати із системи блокчейн наявні там зображення. Будь-хто при цьому під час формування транзакцій може завантажити свій контент, як приватні фотознімки (cryptograffiti.info/cache/4e45e78eabc567e004f71cf36f23c7ab814cc96c, cryptograffiti.info/cache/53f3c728dbe12490ccd0a7c8c4b18f26f1dd75e7), так і більш сумнівні дані (cryptograffiti.info/cache/d9fd30e79bbf33adedd0edd4b5133d7f96c

2bd00). На прикладі іншого подібного проєкту (github.com/zyk11) мальтійські вчені свого часу досить переконливо обґрунтували існування загрози розміщення подібним чином у системі блокчейн дитячої порнографії [10].

Ураховуючи викладене, можна сформулювати низку головних завдань для правоохоронних органів на нинішньому етапі розвитку криптовалют. Це передусім ідентифікація осіб, причетних до певних операцій із криптовалютами. Така ідентифікація має ефективно відбуватися у процесі попередження та розслідування злочинів. Інструменти для ідентифікації повинні бути доступними широкому колу правоохоронців, тому що ринок криптовалют постійно розширюється. Для кращого розуміння процесів у системі блокчейн інструменти для відповідного аналізу повинні містити належні засоби візуалізації та якомога повніші актуальні банки даних для правильної побудови асоціативних зв'язків із конкретними фізичними та юридичними особами. Крім наведеного, потрібно своєчасно проводити оцінку ризиків, пов'язаних із функціонуванням криптовалютних систем та їх обігом. У випадку виявлення відповідних загроз їх потрібно вчасно нейтралізувати з використанням інструментів технічного та юридичного характеру.

Список бібліографічних посилань

1. Kethineni S., Cao Y. The Rise in Popularity of Cryptocurrency and Associated Criminal Activity. *International Criminal Justice Review*. 2020. Vol. 30. Pp. 325–344. DOI: <https://doi.org/10.1177/1057567719827051>.
2. Nolasco Braaten C., Vaughn M. S. Convenience Theory of Cryptocurrency Crime: A Content Analysis of U.S. Federal Court Decisions. *Deviant Behavior*. 2019. URL: <https://www.tandfonline.com/doi/full/10.1080/01639625.2019.1706706> (дата звернення: 13.12.2020).
3. Reddy E. Analysing the Investigation and Prosecution of Cryptocurrency Crime as Provided for by the South African Cybercrimes Bill. *Statute Law Review*. 2020. Vol. 41, Iss. 2. Pp. 226–239. DOI: <https://doi.org/10.1093/slr/hmz001>.
4. Teichmann F. M. J., Falker M.-C. Cryptocurrencies and financial crime: solutions from Liechtenstein. *Journal of Money Laundering Control*. 2020. URL: <https://www.emerald.com/insight/content/doi/10.1108/JMLC-05-2020-0060> (дата звернення: 13.12.2020).
5. Kethineni S. Cybercrime in India: Laws, Regulations, and Enforcement Mechanisms // *The Palgrave Handbook of International Cybercrime and Cyberdeviance* / eds. T. Holt, A. M. Bossler. Statesboro : Palgrave Macmillan, 2020. Pp. 305–326. DOI: <https://doi.org/10.1007/978-3-319-78440-3>.
6. Jiang J. K. Regulating Blockchain? A Retrospective Assessment of China's Blockchain Policies and Regulations. *Tsinghua China Law Review*. 2020. Vol. 12. Pp. 313–364. URL: https://papers.ssrn.com/sol3/papers.cfm?abstract_id=3654439 (дата звернення: 13.12.2020).
7. Albrecht C., Duffin K. M., Hawkins S., Morales Rocha V. M. The use of cryptocurrencies in the money laundering process. *Journal of Money Laundering Control*. 2019. Vol. 22, No. 2. Pp. 210–216. DOI: <https://doi.org/10.1108/JMLC-12-2017-0074>.
8. Kuzuno H., Karam C. Blockchain explorer: An analytical process and investigation environment for bitcoin // *APWG Symposium on Electronic Crime Research (eCrime) (25–27 April 2017)*. 2017. Pp. 9–16. DOI: <https://doi.org/10.1109/ECRIME.2017.7945049>.
9. Balaskas A., Franqueira V. N. L. Analytical Tools for Blockchain: Review, Taxonomy and Open Challenges // *International Conference on Cyber Security and Protection of Digital Services (Cyber Security) (11–12 June 2018)*. DOI: <https://doi.org/10.1109/CyberSecPODS.2018.8560672>.
10. Cremona K., Tabone D., De Raffaele C. Cremona. Cybersecurity and the Blockchain: Preventing the Insertion of Child Pornography Images // *International Conference on Cyber-Enabled Distributed*

Computing and Knowledge Discovery (CyberC) (17–19 October 2019). 2019. Pp. 197–204. DOI: <https://doi.org/10.1109/cyberc.2019.00042>.

Надійшла до редколегії 17.12.2020

НОСОВ В. В., МАНЖАЙ И. А. ОТДЕЛЬНЫЕ АСПЕКТЫ АНАЛИЗА КРИПТОВАЛЮТНЫХ ТРАНСАКЦИЙ ВО ВРЕМЯ ПРЕДУПРЕЖДЕНИЯ И РАССЛЕДОВАНИЯ ПРЕСТУПЛЕНИЙ

Проведен анализ отдельных инструментов для визуализации движения криптовалютных ценностей, а также идентификации пользователей, совершивших соответствующие транзакции. Изучено преимущества и недостатки криптовалют с точки зрения правонарушителей и правоохранительных органов. Определены основные направления использования криптовалют в преступной среде. Проанализированы текущее состояние и перспективы нормативно-правового регулирования криптовалют в Украине. Изучены теоретические основы функционирования криптовалют. Раскрыты возможности отдельных сервисов, предназначенных для анализа криптовалютных транзакций. На примере работы сервиса «Crystal Expert» продемонстрирован процесс оценки рисков и построения визуальных цепочек криптовалютных транзакций. На основании проведенного анализа определены основные задачи для правоохранительных органов на современном этапе развития криптовалют.

Ключевые слова: криптовалюта, анализ транзакций, визуализация, правоохранительные органы, противодействие преступности.

NOSOV V. V., MANZHAI I. A. CERTAIN ASPECTS OF THE ANALYSIS OF CRYPTOCURRENCY TRANSACTIONS DURING THE PREVENTION AND INVESTIGATION OF CRIMES

The analysis of separate tools for the visualization of movement of cryptocurrency values, and also identification of users who carried out the corresponding transactions has been carried out. The advantages and disadvantages of cryptocurrency from the point of view of offenders and law enforcement agencies have been studied. The main directions of using cryptocurrency in a criminal environment have been determined. The current state and perspectives of normative and legal regulation of cryptocurrency in Ukraine have been analyzed. Theoretical principles of cryptocurrency functioning have been studied. The basic concepts used in this area have been revealed. The properties of cryptocurrency have been described. The mechanism of its issuance of guaranteeing pseudo-anonymity while working with cryptocurrency has been outlined. Some features of blockchain technology and formation of cryptocurrency addresses have been revealed. It has been noted that one of the first and most well-known cryptocurrency is bitcoin. The format of bitcoin address presentation has been described. It has been emphasized that bitcoin wallet software can operate with any number of addresses or each address can be served by a separate wallet. The technology of mixing transactions and the method of increasing the anonymity of CoinJoin have been described. The authors have revealed the possibilities of separate services intended for the analysis of cryptocurrency transactions (Maltego, Bitconview, Bitiodine, OpReturnTool, Blockchain.info, Anyblockanalytics.com, Chainalysis, Elliptic, Ciphertrace, Blockchain Inspector). The process of risk assessment and construction of visual chains of cryptocurrency transactions has been demonstrated on the example of the “Crystal Expert” service. Different types of bitcoin addresses’ holders and risk levels have been described. The main and additional investigation tools used on the “Crystal Expert” platform have been revealed. Based on the conducted analysis, the authors have defined the main tasks for law enforcement agencies at the current stage of development of cryptocurrency. The basic requirements for tools designed for cryptocurrency analysis have been outlined. The authors have suggested some measures of law enforcement agencies’ respond to threats related to cryptocurrency.

Key words: cryptocurrency, analysis of transactions, visualization, law enforcement agencies, crime prevention.

UDC 343.98

DOI: <https://doi.org/10.32631/pb.2021.1.14>

RUSLAN LEONTHIOVYCH STEPANIUK,

*Doctor of Law, Professor,
Kharkiv National University of Internal Affairs;*
 <https://orcid.org/0000-0002-8201-4013>,
e-mail: stepanuk2@ukr.net;

VASYL VASYLOVYCH KIKINCHUK,

*Candidate of Law,
Kharkiv National University of Internal Affairs;*
 <https://orcid.org/0000-0003-2241-6384>,
e-mail: vasili41900@gmail.com;

MIKHAILO HRYHOROVYCH SHCHERBAKOVSKYI,

*Doctor of Law, Professor,
Kharkiv National University of Internal Affairs;*
 <https://orcid.org/0000-0002-8413-9311>,
e-mail: shcherbakovskiy@gmail.com

**PROVING CORRUPTION IN THE INVESTIGATIVE AND JUDICIAL PRACTICE
OF UKRAINE: PROBLEMS AND SOLUTIONS**

The work is based on the analysis of the scientific literature, criminal and criminal procedural legislation of Ukraine, which regulates public relations associated with the identification, detection, investigation and judicial review of cases of illegal benefit by officials, on the precedents of the European Court of Human Rights on this issue, as well as the study and summarizing the materials of 200 criminal cases on illegal benefits considered by the courts of Ukraine in 2015-2019. It has been established that proof of corruption offences in criminal proceedings is the activity of the subjects of criminal proceedings, which consists of collecting, assessing and verifying factual data in order to establish circumstances relevant to the investigation. At the same time, procedural and tactical mistakes, as well as abuses on the part of prosecution agents, which lead to deficiencies in the process of proving the guilt of officials who commit corruption offences, are very common in the practice of the Ukrainian law enforcement agencies in this area.

Key words: *investigation of corruption offences, proof of corruption, fight against corruption, criminal investigation, illegal benefit.*

Original article

Introduction

The fight against corruption is currently one of the most important tasks for law enforcement agencies of Ukraine. The future of the state largely depends on success in this struggle. Corruption is a global threat to the sustainable development of modern societies [1]. According to the Transparency International movement, Ukraine ranks 126th out of 180 countries in terms of corruption perception index in 2019¹. It should be noted that offences such as obtaining illegal benefits from officials are sufficiently complex to be identified and investigated. It is due to a number of reasons,

such as the circular interest of all participants in concealing the events, the high social status of the offenders, their corrupt relations with other authorities, etc. In addition, a special feature of Ukraine is that large-scale reforms have been recently carried out in many areas of public life, including criminal procedural legislation and the organization of the work of law enforcement agencies. Together with the positive aspects, these changes led to a decrease in the efficiency of the detection and investigation of corruption crimes due to gaps in the legislation and lack of experience of investigators and prosecutors in new conditions. After the entry into force of the new Criminal Procedural Code of Ukraine in 2012, a certain experience has been accumulated in the investigation and consideration of criminal cases in courts on obtaining illegal benefits.

¹ CPI 2019 Global Highlights // Transparency International. URL: <https://www.transparency.org/cpi2019?/news/feature/cpi-2019> (Accessed 6 March 2021).

However, there has been no detailed scientific analysis of the evidentiary problems in this category of cases since then and until now. Such an analysis has to develop suggestions aimed at formulating recommendations to address existing legislative gaps, as well as difficulties related to the organization of pre-trial investigations and the holding of public prosecutions in court.

Theoretical framework

The issues of evidence in criminal cases involving corruption offences are not sufficiently studied in Ukraine. In the modern period, the main attention was paid to the development of the content of the subject matter of evidence in criminal proceedings on corruption offenses [2], the improvement of the criminalistic methods of their investigation [3], the problems of organizing the initial stage of the investigation of obtaining illegal benefits by officials [4; 5]. Thus, it was possible to formulate recommendations on general issues of conducting a pre-trial investigation of corruption crimes, in particular, to systematize the circumstances to be proved, to reveal the lists of initial and subsequent investigative actions and tactical features of their conduction. However, the procedural and tactical irregularities and mistakes that, in the modern period, have occurred in the evidence of this category of cases and have made it impossible to solve the tasks of criminal proceedings have not been identified. Their reasons have not been established. Nevertheless, when prosecuting individuals for criminal corruption due to the severity of the possible punishment, it is especially important not to allow unfounded accusations, to excessively use coercive measures, to resort to provocations and falsifications. The success of the evidence in court also depends on the strict observance by the prosecution of the procedural rules at the pre-trial investigation stage.

The purpose of the article is to identify and reveal the problems of collecting, verifying and evaluating evidence in criminal proceedings on obtaining of illegal benefits by officials and to identify the ways to solve them.

Methodology

We have studied the scientific literature on the problems of proving corruption, analyzed the criminal and criminal procedural legislation of Ukraine that regulates public relations associated with the identification, disclosure, investigation and judicial review of cases of obtaining illegal benefits by officials, as well as the precedents of the European Court of Human Rights on this issue. We also examined the materials of 200 criminal

cases heard by the courts of Ukraine in 2015–2019, where officials authorized to fulfill the functions of the state or local government were held liable for obtaining illegal benefits. The study of the materials of criminal proceedings was carried out in order to clarify the current state of affairs in the field of proving the guilt of the defendants, typical difficulties and mistakes made by the prosecution during the pre-trial investigation and the presentation of evidence in court.

Having studied the materials of criminal proceedings in cases of obtaining illegal benefit, we divided them into two groups of 100 cases: 1) cases where the accused pleaded guilty, the evidence was not investigated in court and/or an agreement between the prosecutor and the accused was approved; 2) cases where the accused did not plead guilty and the trial was conducted. At the same time, it was logical for the court to convict for the first category of cases. Then, as in 25 % of the cases of the second group, the sentence was acquittal. It is those cases, where the problems related to the shortcomings in the legal regulation of criminal and criminal procedural legislation, mistakes in law enforcement, organizational difficulties leading to a decrease in the effectiveness of the fight against corruption crimes were most clearly manifested.

Results and discussion

A corruption crime in Ukraine is the accept of a promise, offer or receipt of illegal benefit by an official that entails liability under the Art. 368 of the Criminal Code of Ukraine. In accordance with the Council of Europe Criminal Law Convention on Corruption, these actions are interpreted as «active bribery of domestic public officials»¹. Pre-trial investigation authorities during 2015–2019 initiated 3,475 criminal proceedings under this Article, where only 1,156 (33 %) were sent to the courts with indictments. In addition, it should be noted that a large number of such crimes remains undetected. According to criminologists, corruption crimes are characterized by the highest level of latency [6].

According to the Art. 91 of the Criminal Procedural Code of Ukraine, it is necessary to prove the time, place, method of obtaining illegal benefits in the course of an investigation of corruption crimes, to prove circumstances that confirm that money, valuables and other property were obtained as a result of a criminal offense and/or

¹ Criminal Law Convention on Corruption. Strasbourg, 27.I.1999 // Council of Europe. URL: <https://rm.coe.int/168007f3f5> (Accessed 6 March 2021).

were income from such property. The most important task is to establish that money, valuables and other property are obtained as a result of a corruption offense. Property according to the United Nations Convention may be tangible or intangible, movable or immovable, expressed in things or in rights, as well as legal documents or assets confirming ownership or interest in such assets¹.

Proving in corruption-related cases is difficult because both parties to the transaction do not often want the crime to be detected. Thus, in the course of the investigation, the main objective of proving is to establish the objective factual circumstances of the crime². The most frequently used and effective means of proving corruption crimes, such as accepting an offer, promise or obtaining illegal benefit by an official, are investigative (search) actions, which can be open or covert. They are carried out both separately and in combination (in the form of tactical operations). The comprehensive conduct of investigative actions is the most effective at the initial stage of the investigation, when the tasks of recording the circumstances of a criminal event and the involvement of certain individuals are solved. Moreover, it is necessary to highlight the monitoring of a person, thing or place, audio-video surveillance of a person or place, taking information from transport telecommunication networks, electronic information systems and monitoring the commission of a crime in the form of a special investigative experiment among the tacit investigative (search) actions. Besides, such open investigative actions like interrogation, crime scene search, examination of documents, examination, simultaneous interrogation of two or more already interrogated persons, person's identification, presentation of things for identification, investigative experiment, conducting forensic examinations are carried out as in this category of cases.

The procedure of proving includes a number of sequential stages: collecting (searching, detecting, recording), verifying and evaluating (relevance, admissibility, reliability) evidence in order to establish the circumstances of the crime.

¹ United Nations Convention against Corruption : General Assembly Resolution 58/4 of 31 October 2003 // United Nations. URL: https://www.unodc.org/documents/brussels/UN_Convention_Against_Corruption.pdf (Accessed 6 March 2021).

² Corruption. A Glossary of International Criminal Standards // OECD. URL: <http://www.oecd.org/corruption/anti-bribery/39532693.pdf> (Accessed 6 March 2021).

A search at the first stage is carried out in the manner prescribed by law for evidence that characterizes the event of a corruption offense. The necessary information is contained, first of all, in the traces of a criminal event. Ideal traces are preserved in the memory of witnesses, suspects (accused) as representations of the circumstances of the commission of a corruption crime. Material traces include objects discovered during an investigative action, for example, money that is the object of illegal benefit, clothing or other items that were in the possession or use of the suspect and containing chemical substances that marked the object of illegal benefit.

The search for evidence is carried out by conducting investigative (search) and covert investigative (search) actions, demanding and obtaining things, documents, information, expert opinions, audit reports and acts of inspections, other procedural actions from government agencies, local authorities, enterprises, institutions and organizations, officials and individuals³. In particular, it is possible to establish the location of tangible objects during the interrogation of witnesses, which may be physical evidence; to identify persons who are aware of the circumstances of the commission of a corruption crime, etc. In addition, the use of information obtained through confidential cooperation is an important mean of finding evidence. Such cooperation may involve, for example, a person who is an employee of an institution, where officials systematically commit corruption offenses. Thereafter, such a person, having knowledge of the circumstances, when the relevant offences were committed, in particular the persons who committed them (who commit them), the extent of the illegal benefit, etc., shall make it available to the pre-trial investigation authorities, which the latter use to locate and record evidence.

The result of a search is the discovery of evidence that is relevant to the circumstances of a corruption offence. Facts confirming the commission of a corruption crime, namely the subject of illegal benefit, witnesses, documents certifying the powers of an official (for example, orders of local and central executive authorities; charters of enterprises, institutions or organizations; employment contracts; orders for the appointment and determination of service duties; job descriptions, etc.), as well as reflecting the actions of an

³ Кримінальний процесуальний кодекс України : Закон України від 13.04.2012 № 4651-VI // База даних «Законодавство України» / Верховна Рада України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/4651-17> (Accessed 6 March 2021).

official, performed in the interests of other persons for a fee.

The final form of collecting evidence in criminal proceedings on corruption offenses is the recording of evidence in the procedural form prescribed by law. It should be noted that in cases of this category it is extremely important to properly record the fact of the commission of a corruption act (receipt, provision of illegal benefit, agreement of the participants on the subject of illegal benefit, its amount, etc.). It is possible through the use of technical means of video recording, since it is impossible to reflect all the actual circumstances of the commission of a corruption crime in the minutes of investigative and covert investigative (search) actions (for example, nodding to an official who thus accepts an offer or a promise of illegal benefit).

The recording of factual circumstances in criminal cases of corruption crimes has features. Prior to transferring the item of illegal benefit to the official, the item is inspected, its individual characteristics are recorded in the minutes (for example, the money indicates the series, banknote number, nominal value), a photo image of the item is attached to the inspection report. During this investigative action, funds are marked with a chemical substance, a sample of which is attached to the materials of criminal proceedings for the purpose of further expert research. It is also important to properly equip the subject who will transfer the money with the technical means of covert audio and video recordings, with the help of which it will be possible to record all the circumstances of the commission of a corruption crime. The noted recording is usually carried out by the applicant, that is, by a person who does not have special skills in its implementation. Therefore, an important point is to instruct the applicant about the minimum and maximum distance that he must be at the time of documenting the receipt of illegal benefits, the necessary illumination of the room, blocking noise interference in order to completely record the conversation, record additional information by which you can determine the time and place of the corruption crime, etc. Recording should be carried out in such a way that subsequently it is easy to identify participants. Properly carrying out these measures will establish the circumstances of the commission of a corruption crime and bring the perpetrators to justice.

Evaluation of obtained evidence includes the establishment of their relevance (information refers to the crime), admissibility (evidence obtained by legal means) and reliability (information is true), which are closely interrelated.

However, the relevance and admissibility of evidence does not predetermine its reliability, since in some cases the evidence may be unreliable due to the presence of certain facts or circumstances, for example, the interest of witnesses, accused persons, and other persons in the results of criminal proceedings (a witness who was in hostile relations with the suspect, testified that he had seen the latter receiving the object of illegal benefit), incompetence, dishonesty of the investigator (during the examination the investigator could use improper packing of money, did not record the series and numbers of banknotes), etc.

Relative, admissible and reliable evidence from the sufficiency of evidence, which characterizes a certain set of them. Accordingly, each evidence should be objectively related to other evidence, since all of them are the result of a criminal offense, and their various circumstances are reflected in them. So, if there is only one testimony of a witness in criminal proceedings, who saw the fact of transferring funds, or a victim who claims that there was a fact of extortion of illegal benefit in relation to him, then this information without corroborating with other evidence, holding the officer criminally liable cannot be sufficiently substantiated. The guilt of a suspect (accused) can be proved only if there is a body of evidence confirming the commission of a corruption crime: the victim's testimony of extortion by an official; testimony of witnesses about the existence of an object of illegal benefit, videos recording the circumstances of the transfer of the object of illegal benefit; material evidence – the subject of illegal benefit, the clothes of the suspect, where the chemical substance marking the money is contained; the conclusion of the examination of audio and video materials confirming that the voice belongs to the suspect and excluding the editing of the recording; conclusion of the examination of special chemicals on the same chemical composition of the substance in cash (illegal benefit), clothes of the suspect (accused), rinses from his hands and a sample of the substance left in advance, etc.

One of the common forms of verification of evidence in most corruption crimes is the interrogation of witnesses who were present at the discovery and examination of the subject of illegal benefit. The testimonies of these persons verify the conformity of the minutes of the investigative (search) action, during which they were present as witnesses, to the actual circumstances of its conduct. Also, in order to verify the circumstances of the commission of a corruption crime and eliminate disagreements in the testimony, to obtain truthful testimonies and to find out the reasons for the disagreements, two or more already

interrogated persons are simultaneously interrogated and an investigation experiment.

As a result of studying the materials of criminal proceedings on illegal benefit, we can highlight the most common mistakes made by the prosecution. Typical examples of procedural mistakes are:

- conducting investigative (search) actions before entering information into the Unified Register of Pre-trial Investigations (violation of the Art. 214 of the Criminal Procedural Code of Ukraine);
- the adoption of a deliberately false report of a corruption crime and the inclusion of false information in the Unified Register of Pre-trial Investigations;
- violation of the rules for detaining a suspect and improper explanation of the rights of a detainee (the Art. 208 of the Criminal Procedural Code of Ukraine);
- providing materials (minutes with attachments of audio and video records, copies of documents, etc.) as evidence, where there is no evidence related to the evidence (violation of the Art. 84 of the Criminal Procedural Code of Ukraine);
- the use of materials, where there are contradictions between the information recorded in the minutes and audio and video recordings (violation of the Articles 104, 105 of the Criminal Procedural Code of Ukraine);
- inclusion of the minutes of interrogation of a witness in the list of evidence who was later recognized as a suspect (violation of the Art. 87 of the Criminal Procedural Code of Ukraine);
- inconsistencies in the dates and place of preparation of the procedural documents (the Art. 104 of the Criminal Procedural Code of Ukraine);
- lack of appendices to the minutes of covert investigative (search) actions (the Art. 252 of the Criminal Procedural Code of Ukraine);
- conducting an inspection of the scene of the incident instead of a search, or unreasonably conducting a search without determining an investigating judge (violation of the Articles 234, 237 of the Criminal Procedural Code of Ukraine);
- violation of the rules of jurisdiction (the Art. 216 of the Criminal Procedural Code of Ukraine).

The noted significant procedural violations entail the restriction of the rights of the suspect, enable the defense to deny the fact of a corruption offense or the guilt of the suspect, and the court to reject the materials collected at the pre-trial investigation as unacceptable evidence.

Tactical and organizational mistakes of investigative (search) actions include:

- the lack of a detailed description of the subject of illegal benefit in the inspection and search minutes, which does not allow to precisely establish this subject by individual characteristics;
- the use of low-quality equipment or the presence of significant interference with audio and video recordings at the time of monitoring the commission of a crime, which does not allow the use of records to identify participants in the transaction;
- untimely or poor-quality preparation for inspection or search, which does not allow to quickly detect material traces of a crime.

These shortcomings do not make it possible to reliably establish certain circumstances of a corruption crime.

In addition to the above, a number of procedural mistakes of proving require more detailed explanations due to their widespread use, the need to eliminate, develop a clear and unambiguous position aimed at the formation of unified approaches in law enforcement practice.

1. Violation by the prosecution party of the procedure established by the criminal procedural law for initiating pre-trial investigation materials to the defense party¹. This mistake is very common, and currently the courts of Ukraine have issued many sentences, where the materials of covert investigative (search) actions were recognized as unacceptable evidence due to the refusal of investigators and prosecutors to provide access to them to the defense before sending the criminal case to court. The refusal of the prosecution to declassify not only directly the minutes of covert investigative (search) actions, but also the documents that served as the basis for their conduction, is interpreted as a significant violation of the suspect's rights to defense and a fair trial [7]. It is justified in the decisions of domestic courts, taking into account the practice of the European Court of Human Rights².

¹ Там само.

² Case of Edwards and Lewis v. the United Kingdom (Applications nos. 39647/98 and 40461/98) // HUDOS. URL: <http://hudoc.echr.coe.int/fre?i=001-67226> (Accessed 6 March 2021); Case of Jasper v. the United Kingdom (Application no. 27052/95) // HUDOS. URL: <http://hudoc.echr.coe.int/eng?i=001-58495> (Accessed 6 March 2021); Case of Ramanauskas v. Lithuania (Application no. 74420/01) // HUDOS. URL: <http://hudoc.echr.coe.int/eng?i=001-84935> (Accessed 6 March 2021); Case of Bannikova v. Russia (Application no. 18757/06) // HUDOS. URL: <http://hudoc.echr.coe.int/eng?i=001-101589> (Accessed 6 March 2021).

2. Violation by the prosecution of the procedure for obtaining permission to conduct covert investigative (search) actions. In accordance with Part 2 of the Art. 246 of the Criminal Procedural Code of Ukraine, the majority of covert investigative (search) actions can be carried out only in cases of serious or especially serious crimes. The receipt of illegal benefits without qualified features is a moderate offense¹. However, in investigative practice, there are often cases when law enforcement agencies in order to record the circumstances of a crime unreasonably begin an investigation on the grounds of a more serious crime and carry out covert investigative (search) actions. Subsequently, the courts recognize the obtained evidence as unacceptable.

3. Violation of the requirements of the procedural legislation and organizational mistakes made by the prosecution when monitoring the commission of a crime (the Art. 271 of the Criminal Procedural Code of Ukraine), audio, video control of a person (the Art. 260 of the Criminal Procedural Code of Ukraine) or place (the Art. 270 of the Criminal Procedural Code of Ukraine). These covert investigative (search) actions are most important for proving illegal benefit. However, among the reasons for the failure of the prosecution in criminal cases, there are examples of carrying out these actions without legal grounds (without the consent of the investigator with the prosecutor or the permission of the investigating judge), the facts of the lack of minutes or gross procedural mistakes in compiling them.

The above investigative mistakes are unlawful or unreasonable acts that do not contain features of a criminal offense [8]. It is necessary to distinguish the abuses of operative officers, investigators and prosecutors from investigative mistakes, which are deliberate offenses that occur during the investigation of corruption crimes. These actions are manifested in obtaining evidence of illegal benefit by incitement by law en-

forcement officials and/or their secret agents. These actions are the provocation [9] and entail criminal liability in accordance with the Art. 370 of the Criminal Code of Ukraine, and the evidence obtained under such conditions is recognized by the court as unacceptable evidence. Such court decisions meet the criteria developed in the practice of the European Court of Human Rights².

Conclusions

Based on the study, it should be concluded that evidence in criminal proceedings about corruption offenses is the activity of the subjects of the criminal process, which consists of collecting (searching, identifying and recording), assessment (relevance, admissibility, reliability of an evidence and sufficiency of its totality) and verification (obtaining new information to verify already obtained evidence) of evidence to establish circumstances relevant to the pre-trial investigation and the court hearing of this category of cases.

Procedural and tactical mistakes, as well as abuses by representatives of the prosecution (operative officers, investigators, prosecutors), which lead to gaps in the process of proving the guilt of officials committing corruption crimes are very common in the practice of Ukrainian law enforcement agencies in this area. Most of these violations are associated with the organization and conduction of covert investigative (search) actions. The reasons for these mistakes are lack of knowledge or misunderstanding by investigators and prosecutors of the requirements of criminal procedural legislation, the lack of their experience in applying new material and procedural rules, insufficient tactical recommendations for conducting tacit investigative (search) actions and the lack of a single judicial practice on controversial issues. In some cases, there are deliberate violations of the law with the aim to identify corrupt officials through incitement by law enforcement officials and / or their secret agents.

List of References

1. Mukhaev R., Prokopenko E. Corruption¹ as a global² threat to sustainable development: a view from Russia. *Amazonia Investiga*. 2019. No. 9 (25). Pp. 160–175. URL: <https://amazoniainvestiga.info/index.php/amazonia/article/view/1041> (Accessed 6 March 2021).
2. Льозний О. А. Збирання доказів як елемент процесу доказування у кримінальному процесі України. *Науковий вісник публічного та приватного права*. 2017. Вип. 6, т. 4. С. 122–127.

¹ Кримінальний кодекс України : Закон України від 05.04.2001 № 2341-III // БД «Законодавство України» / ВР України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2341-14> (Accessed 6 March 2021).

² Case of Teixeira de Castro v. Portugal (44/1997/828/1034) // HUDOS. URL: <http://hudoc.echr.coe.int/eng?i=001-58193> (Accessed 6 March 2021); Case of Ramanauskas v. Lithuania (Application no. 74420/01) // HUDOS. URL: <http://hudoc.echr.coe.int/eng?i=001-84935> (Accessed 6 March 2021).

3. Кимлик Н. В., Кимлик Р. В. Розслідування злочинів, пов'язаних із корупцією. *Міжнародний юридичний вісник*. 2014. Вип. 1. С. 102–107. URL: http://nbuv.gov.ua/j-pdf/muvnudp_2014_1_18.pdf (Accessed 6 March 2021).
4. Чернявський С. С. Особливості розслідування одержання прийняття пропозиції, обіцянки або одержання неправомірної вигоди службовою особою. *Вісник кримінального судочинства*. 2015. № 1. С. 223–229.
5. Oliynyk S. The initial stage of the investigation is the acceptance of an offer, promise or receipt of an illegal benefit by an official. *Visegrad Journal on Human Rights*. 2015. Vol. 5/1. Pp. 95–100.
6. Шостко О. Ю. Стан і тенденції виявлення кримінальних корупційних правопорушень в Україні. *Проблеми законності*. 2018. № 141. С. 175–184.
7. Shcherbakovskyi M., Stepaniuk R., Kikinchuk V., Oderiy O., Svyrydova L. Evidentiary problems in the investigation of corruption crimes in Ukraine. *Amazonia Investiga*. 2020. No. 9 (32). Pp. 117–124. DOI: <https://doi.org/10.34069/AI/2020.32.08.12>.
8. Назаров А. Д. Следственные ошибки в досудебных стадиях уголовного процесса : учеб. пособие. Красноярск : Красноярск. гос. ун-т, 2000. 256 с.
9. Ashworth A. J. The Doctrine of Provocation. *The Cambridge Law Journal*. 1976. Vol. 35, No. 2. Pp. 292–320.

Came to the Editorial Board 11 March 2021

СТЕПАНЮК Р. Л., КИКИНЧУК В. В., ЩЕРБАКОВСКИЙ М. Г. ДОКАЗЫВАНИЕ КОРРУПЦИИ В СЛЕДСТВЕННОЙ И СУДЕБНОЙ ПРАКТИКЕ УКРАИНЫ: ПРОБЛЕМЫ И ПУТИ РЕШЕНИЯ

Проанализированы научная литература, уголовное и уголовное процессуальное законодательство Украины, регулирующие общественные отношения, связанные с выявлением, раскрытием, расследованием и судебным рассмотрением дел о получении неправомерной выгоды должностными лицами, прецеденты Европейского суда по правам человека, а также изучены и обобщены материалы 200 уголовных дел о получении неправомерной выгоды, рассмотренные судами Украины в 2015–2019 гг. Установлено, что доказывание в уголовных производствах о коррупционных преступлениях является деятельностью субъектов уголовного производства, заключающейся в собирании, оценке и проверке фактических данных для установления обстоятельств, имеющих значение для расследования. При этом в практике правоохранительных органов Украины в этой сфере весьма распространенными являются процессуальные и тактические ошибки, а также злоупотребления со стороны представителей стороны обвинения, которые приводят к пробелам в процессе доказывания вины должностных лиц, совершающих коррупционные преступления.

Ключевые слова: *расследование коррупционных преступлений, доказывание коррупции, борьба с коррупцией, уголовное расследование, неправомерная выгода.*

СТЕПАНЮК Р. Л., КИКИНЧУК В. В., ЩЕРБАКОВСЬКИЙ М. Г. ДОКАЗУВАННЯ КОРУПЦІЇ У СЛІДЧІЙ І СУДОВІЙ ПРАКТИЦІ УКРАЇНИ: ПРОБЛЕМИ ТА ШЛЯХИ ВИРІШЕННЯ

В Україні на сьогодні боротьба з корупцією є одним з основних завдань правоохоронних органів, оскільки рівень поширення цього негативного явища залишається настільки високим, що загрожує розвитку держави. При цьому одержання неправомірної вигоди посадовими особами належить до найбільш складних для виявлення та розслідування корупційних злочинів. Крім того, в Україні в останні роки проходять кардинальні реформи в галузі правового регулювання кримінального правосуддя й організації роботи правоохоронних органів. У таких умовах виникли проблеми із проведенням досудового розслідування у справах про корупційні злочини, що обумовлює необхідність виявлення причин цих проблем, їх аналізу й узагальнення з метою напрацювання рекомендацій щодо поліпшення якості роботи слідчих і прокурорів під час збирання, перевірки й оцінки доказів у кримінальному провадженні.

Проаналізовано наукову літературу, кримінальне та кримінальне процесуальне законодавство України, що регулює суспільні відносини, пов'язані з виявленням, розкриттям, розслідуванням і судовим розглядом справ про одержання неправомірної вигоди посадовими особами, прецеденти Європейського суду з прав людини, а також вивчено й узагальнено матеріали 200 кримінальних справ про одержання неправомірної вигоди, розглянутих судами України у 2015–2019 рр.

Встановлено, що доведення у кримінальних провадженнях про корупційні злочини є діяльністю суб'єктів кримінального провадження, яка полягає у збиранні, оцінці та перевірці фактичних даних для встановлення обставин, що мають значення для розслідування. При цьому у практиці правоохоронних органів України в цій сфері досить поширеними є процесуальні і тактичні помилки, а також зловживання з боку представників сторони обвинувачення, які призводять до прогалин у процесі доведення провини посадових осіб, які вчиняють корупційні злочини. Найбільша кількість цих порушень пов'язана з організацією та проведенням негласних слідчих (розшукових) дій. Їх основними причинами є недостатнє знання або неправильне розуміння слідчими і прокурорами вимог кримінального процесуального законодавства, відсутність у них досвіду застосування нових матеріальних і процесуальних норм, недостатність тактичних рекомендацій щодо проведення негласних слідчих (розшукових) дій, відсутність єдиної судової практики щодо спірних питань. У деяких випадках мають місце навмисні порушення закону з метою викриття корупціонерів шляхом підбурювання з боку працівників правоохоронних органів і/або їх негласних агентів.

Ключові слова: розслідування корупційних злочинів, доведення корупції, боротьба з корупцією, кримінальне розслідування, неправомірна вигода.

ЮРИДИЧНА ПСИХОЛОГІЯ

УДК [159.9:351.74](477)

DOI: <https://doi.org/10.32631/pb.2021.1.15>

НАТАЛЯ ЕДУАРДІВНА МІЛОРАДОВА,

*доктор психологічних наук, доцент,
Харківський національний університет внутрішніх справ;*

 <https://orcid.org/0000-0002-0716-9736>,
e-mail: natasham69@ukr.net;

НАТАЛЯ ЄВГЕНІВНА ТВЕРДОХЛЄБОВА,

*Національний технічний університет
«Харківський політехнічний інститут»;*

 <https://orcid.org/0000-0003-3139-4308>,
e-mail: natatv@ukr.net

ЗАСТОСУВАННЯ ПРОФЕСІЙНО-ПСИХОЛОГІЧНОГО КВЕСТУ У ПРОФЕСІЙНІЙ ПІДГОТОВЦІ ПОЛІЦЕЙСЬКИХ

Презентовано результати аналізу зарубіжних і вітчизняних підходів до трактування, функцій та класифікації квест-технологій. Зазначено, що з метою створення належних умов для формування професійної компетентності майбутніх поліцейських, мотиваційної спрямованості на позитивні особистісні зміни та бажання професійного саморозгортання доцільно використовувати можливості інноваційних технологій навчання, зокрема тренінгів і квестів. Виокремлено освітній квест як окрему форму проєктних технологій. Розкрито особливості розробленого професійно-психологічного поліцейського квесту з елементами тренінгу «Особливості діяльності дільничного офіцера поліції (ДОП)», охарактеризовано його послідовні етапи: організаційно-підготовчий, реалізації та заключний.

Ключові слова: квест-технології, освітній квест, професійно-психологічний квест, правоохоронці, дільничні офіцери поліції.

Оригінальна стаття

Постановка проблеми

Підготовка конкурентоспроможних фахівців – одне з головних завдань сучасного закладу вищої освіти. Сучасні виклики і соціально-економічні проблеми сприяють пошуку нових шляхів ефективної, якісної та швидкої підготовки фахівця в межах ЗВО. На перший план виходять орієнтування на його потреби, інтереси, ціннісні орієнтири та спрямованість. Використання лише пасивного (наприклад, лекційні заняття) або активного (бесіда, дискусія, відеолекторій) підходів у навчанні є недостатнім для ефективного засвоєння знань та дотримання активної навчальної мотивації у слухачів. Це зумовлює пошук і застосування інноваційних інтерактивних підходів, орієнтованих на активну взаємодію учасників як з викладачем, так і між собою, сприяючи всебічному обміну знаннями, навичками, досвідом та емоціями. Головна відмінність інтерактивних вправ і завдань полягає у тому, що їх

спрямовано не тільки і не стільки на закріплення вивченого матеріалу, скільки на засвоєння нового.

Тому залучення учасників до процесу навчання є цінним ресурсом у розвитку позитивної освітньої мотивації та інтересу до отримання нових знань. Кожен з учасників цього процесу має унікальний особистий досвід, обмін яким з іншими учасниками сприяє засвоєнню нової інформації, ревізії та змінам в особистих поглядах і думках, створенню та опрацюванню нових шляхів вирішення проблемних ситуацій. Саме технологія квесту належить до тих, які покликано максимально залучити учасників, формуючи у них цікавість до процесу та прагнення дійти до фінішу.

Стан дослідження проблеми

Дослідження проєктних технологій у навчальному процесі проводили зарубіжні вчені Д. Дьюї, У. Кілпатрик, Е. Коллінгс. У 20-х роках

XX ст. методом проєктів зацікавилися радянські педагоги. Його прихильниками були Г. Ващенко, Б. Ігнат'єв, М. Крупеніна, С. Шацький, В. Шульгін та ін.

Саме квестинг (*questing*) зародився в Сполучених Штатах як концепція самостійного відкриття та пізнання навколишнього світу, де особлива увага звертається на власний досвід та особисте залучення. Родоначалниками квестингу вважаються С. Глазер і Д. Кларк. У перекладі з англійської мови слово *quest* – означає «пошук» – тривалий цілеспрямований пошук, який може бути пов'язаний з прикладами або грою [1, с. 119].

У кінці XX ст. професор університету Б. Додж запропонував використовувати в процесі навчання пошукову систему, в якій треба шукати рішення. Саме в цей час квест-технології почали широко застосовуватися в освіті та вихованні дітей.

У своїх дослідженнях І. М. Сокол [2, с. 16–18] ґрунтовно розглянула наявні підходи до сучасного трактування поняття квест:

- особлива комп'ютерна гра; у 70-х роках В. Кроутер розробив програму «Colossal Cave Adventure», де за сюжетом головний герой виконує завдання, переміщуючись у печері, цю програму вважають першим передвісником сучасних квестів;

- сюжет літературного твору, в якому герою необхідно дійти до мети, виконуючи завдання та долаючи перешкоди;

- як сайт в інтернеті, з яким працюють учні, виконуючи різні завдання;

- проблемне завдання (проєкт), завдання з елементами гри, для виконання якого використовують інформаційні ресурси;

- орієнтована на вирішення проблеми діяльність;

- особлива новітня освітня технологія.

Дослідниця зазначає, що розуміння квесту як особливої технології є найбільш коректним, таким, що не суперечить логіці наукового пізнання та дозволяє розкрити його сутнісні ознаки.

Розглядаючи функції квест-технологій, дослідниці О. О. Хващевська та В. С. Хорунжа виокремили серед них такі [3, с. 144]:

- освітню – залучення кожного учасника в активний пізнавальний процес; організація індивідуальної та групової діяльності, виявлення умінь і здібностей працювати самостійно з будь-якої теми;

- розвивальну – розвиток цікавості до предмета, творчих здібностей, уяви; формування навичок дослідницької діяльності, умінь

самостійної роботи з інформацією; розширення кругозору, ерудиції, мотивації;

- виховну – виховання вміння працювати в команді, виховання особистої відповідальності за виконання завдання, виховання позитивної цікавості до досліджуваного предмета.

Водночас, незважаючи на велику кількість досліджень із зазначеної теми, питання впровадження квест-технологій у підготовку працівників Національної поліції України для підвищення ефективності їх професійної діяльності потребує подальшого розгляду.

Мета і завдання дослідження

Метою статті є розкриття доцільності застосування квест-технологій у процесі підготовки дільничних офіцерів поліції України для оптимізації стратегій їх особистісних трансформацій на етапі професійного навчання.

Завданнями, спрямованими на досягнення вказаної мети, є: 1) узагальнення сучасних поглядів науковців щодо сутності освітнього квесту; 2) виокремлення умов, що сприяють підвищенню результативності та ефективності навчального квесту; 3) опис сценарію проведення професійно-психологічного квесту «Особливості діяльності дільничного офіцера поліції (ДОП)» та розкриття особливостей кожного з трьох етапів його проведення.

Наукова новизна дослідження полягає у виокремленні та характеристиці трьох основних етапів професійно-психологічного квесту з елементами тренінгу «Особливості діяльності дільничного офіцера поліції (ДОП)» та аналізі основних умов, що сприяють його результативності й ефективності.

Виклад основного матеріалу

Класифікацію квест-технологій презентовано в роботах І. М. Сокол [4], В. Dodge¹, Т. March². Від інших способів навчання квести відрізняються низкою моментів.

По-перше, квест – це навчальна гра, тобто ця технологія поєднує елементи гри і навчання, що підвищує її успішність, тому що коли

¹ Dodge V. Some Thoughts About WebQuests // San Diego State University : сайт. URL: http://webquest.org/sdsu/about_webquests.html (дата звернення: 06.02.2021).

² March T. Why Web Quests? // Tom March.com : сайт. URL: <https://tommarch.com/writings/why-webquests/> (дата звернення: 06.02.2021).

людина отримує задоволення від процесу діяльності, то її результативність підвищується. Учасники не лише беруть участь у грі, а ще й отримують знання.

По-друге, кожен квест має конкретну тему. Це сприяє більшому зосередженню, ґрунтовному її аналізу та детальному опрацюванню її специфіки.

По-третє, квест – це безпосереднє залучення як творців (викладачів), так і учасників. З одного боку, розроблення завдань, інструкцій і маршрутів потребує уваги викладачів-розробників, а з іншого – в учасників немає можливості «виключитись» із завдання, оскільки це може призвести до помилок. Успішність проходження квесту залежить від чіткості викладення та розуміння інструкції, уваги та кмітливості під час виконання завдання, злагодженості дій учасників. Проходження маршруту може тривати від однієї до декількох годин залежно від завдань.

І останнє: наприкінці квесту обов'язково повинні фіксуватись досягнення. Це може бути якась матеріальна річ, яку треба знайти, використовуючи підказки, отримані в попередніх пунктах, або заповнений бланк із підтверджуючою інформацією. Нерідко у квестах також використовують інформаційно-комунікаційні технології та соціальні мережі: підтвердженням проходження завдання може бути пост у Фейсбуці чи в Інстаграмі, фотографія у навчальному блозі чи заповнення гугл-форми.

Окремою формою квесту є освітній квест. Це спеціальним чином організований вид дослідницької діяльності, для виконання якої учні (слухачі) здійснюють пошук інформації за вказаними адресами, що охоплює пошук цих адрес чи інших об'єктів, людей, завдань тощо [5]. Це абсолютно нова форма навчальної і розважальної діяльності, в яку учасники активно залучаються, здобувають практико-орієнтовані знання та отримують заряд позитивних емоцій. Узагальнення поглядів науковців щодо сутності цієї технології навчання підкреслює, що:

1) освітній квест – інтегрована технологія, яка об'єднує ідеї проєктного методу, проблемного та ігрового навчання, взаємодії в команді і використання ІКТ; поєднує цілеспрямований пошук під час виконання головного проблемного і серії допоміжних завдань з пригодами або грою за певним сюжетом; веб-квест можна розглядати як один із різновидів квест-технології;

2) алгоритм квесту будується за логікою технології проблемного навчання – від постановки проблеми до шляхів її вирішення, пре-

зентування результату і рефлексії, що спрямовано на розвиток особистості як активного суб'єкта життєдіяльності;

3) освітні «продукти», отримані індивідуально або групою в результаті проходження квесту, можуть бути різними: від вирішення поставленої проблеми у вигляді відповіді на запитання до створення мультимедійних презентацій, відеороликів, сайтів, буклетів тощо;

4) інтрига і сюжет, що супроводжують цю технологію, є елементами ігрового навчання – рольової або пригодницької гри, яка, по суті, має командний характер;

5) використання спеціальних комп'ютерних програм, інформаційних можливостей мережі інтернет як у процесі виконання, так і в способах подання результату квесту й обміну думками характеризує цю технологію як інформаційно-комунікаційну.

Освітній квест – це своєрідна трансформація квесту літературного – педагогічна технологія, яка містить у собі набір проблемних завдань з елементами рольової гри, для виконання яких необхідні певні ресурси. Залежно від сюжетної лінії квести можуть бути:

1) лінійними, в яких гру побудовано ланцюгом: виконавши одне завдання, учасники отримують наступне, і так до тих пір, доки не пройдуть увесь шлях;

2) штурмовими, де всі гравці отримують основне завдання та перелік точок із підказками, але при цьому самостійно обирають шляхи виконання завдань;

3) кільцевими, що являють собою той самий «лінійний» квест, але замкнутий у коло; команди стартують із різних точок, які будуть для них фінішем [6, с. 43].

Так, В. С. Кулішов пропонує таку орієнтовну структуру освітнього квесту [7, с. 10]:

а) вступ (в якому визначаються тема та мета, прописується сюжет квесту, розподіляються ролі);

б) завдання (етапи, питання, рольові завдання);

в) порядок виконання (інструкції, бонуси, штрафи);

г) оцінювання (підсумки, призи, результати).

На нашу думку, підвищенню результативності й ефективності навчального квесту сприятимуть:

– цікава та зрозуміла тема, яка має бути сформульована так, щоб захопити своїм змістом та спрямувати сферу пошуку та кроки у напрямку вирішення проблеми;

– об'єднання слухачів у групи, розподіл ролей, надання чітких рольових інструкцій та

створення відповідних умов для змагання та конкуренції;

- спільність дій учасників та взаємодопомога в умовах підвищеної емоційності, що стимулює обмін досвідом і знаннями між учасниками під час вирішення питань та виконання завдань квесту;

- особливості формулювання завдань, виконання яких потребує комплексного та креативного підходу на основі отриманих знань і наявних навичок;

- актуальний та цікавий сюжет, що відповідає навчальній меті;

- відповідність кількості учасників кількості інформації та завданням квесту, кожен повинен брати участь у роботі;

- дотримання регламенту, тобто обсяг завдань повинен відповідати часу, відведеному на їх виконання та на квест у цілому;

- складність завдань повинна відповідати знанням та можливостям учасників.

Доцільність застосування тренінгових технологій з елементами квест-технологій у підготовці працівників Національної поліції України підкреслив директор Департаменту персоналу, організації освітньої та наукової діяльності МВС України Г. О. Доскевич [8, с. 4]. Такі заняття отримали назву «поліцейський квест».

Основою поліцейського квесту є ситуаційний метод (наприклад, рольова чи ділова гра), змістову частину якого спрямовано на опанування курсантами алгоритму дій, пов'язаного з реалізацією поліцією своїх службових завдань.

Метою поліцейського квесту є зміна стереотипів організації занять і напрацювання елементів практичної роботи завдяки імітації майбутньої професійної поліцейської діяльності та моделюванню типової ситуації.

Сценарій квесту складено з урахуванням типових службових ситуацій, що сприяє зростанню позитивної спрямованості здобувачів вищої освіти не лише на навчання, а й на подальшу професійну діяльність. Спільність і динамічність дій підтримує інформаційний обмін між учасниками, позитивний соціально-психологічний клімат та згуртованість колективу. У підґрунтя проведення квесту було покладено ситуаційний метод, змістовну частину якого спрямовано на опанування курсантами алгоритму дій, пов'язаного з реалізацією дільничними офіцерами своїх службових завдань. Професійно-психологічний квест дозволив курсантам проаналізувати зміст службової діяльності й зосередити ува-

гу на реалізації професійних дій, спрямованих на виконання поставленого завдання та ухвалення рішення на підставі аналізу ситуації (напрямків діяльності, особливостей профілактичної діяльності, вчинення домашнього насильства).

Виходячи із напрямків діяльності¹ дільничних офіцерів поліції, ми розробили професійно-психологічний поліцейський квест з елементами тренінгу «Особливості діяльності дільничного офіцера поліції (ДОП)».

Метою квесту є закріплення знань стосовно особливостей професійної діяльності дільничного офіцера поліції на основі використання реальних фабул службових ситуацій для створення можливості розвитку навичок професійного спілкування, командного вирішення проблем, підвищення рівня мотивації та фахової компетентності.

До основних завдань віднесено такі:

- сприяння розвитку та трансформації структурних компонентів професійної діяльності дільничних офіцерів поліції;

- використання отриманих знань для виконання практичних завдань і вирішення проблемних ситуацій;

- розвиток та корекція комунікативних навичок і розуміння особливостей міжособистісних відносин;

- підвищення рівня професійної мотивації та спрямованості особистості дільничного офіцера поліції [9, с. 320];

- формування згуртованості та спрацьованості групи;

- сприяння розумінню учасниками професійно-психологічного квесту власного професійного «Я».

Тривалість усього квесту від початку до фінішу – дві години сорок хвилин. Проведення квесту містить у собі *три послідовні етапи*: організаційно-підготовчий, реалізації та заключний.

У табл. 1 подано детальну характеристику структури професійно-психологічного поліцейського квесту «Особливості діяльності дільничного офіцера поліції (ДОП)» відповідно до зазначених етапів.

¹ Про затвердження Інструкції з організації діяльності дільничних офіцерів поліції : Наказ МВС України від 28.07.2017 № 650 // База даних «Законодавство України» / Верховна Рада України.

Таблиця 1

**Структура професійно-психологічного поліцейського квесту
«Особливості діяльності дільничного офіцера поліції (ДОП)»**

Назва	Зміст	Час
I. Організаційно-підготовчий етап		
Візитівка	Презентація команди	15 хв
Інструктаж		10 хв
Оцінювання очікувань	Вправа «Пісочний годинник»	15 хв
II. Етап реалізації		
Станція 1. Напрямки діяльності ДОП	Завдання 1 (групове)	15 хв
Станція 2. Види та ознаки домашнього насильства	Завдання 2 (групове)	20 хв
Станція 3. Профілактичні заходи	Завдання 3 1 питання (групове) 2 питання (індивідуальне)	20 хв
Станція 4. Ситуації домашнього насильства	Завдання 4 (групове)	25 хв
Станція 5. Професійне спілкування дільничного офіцера поліції	Завдання 5 (групове)	15 хв
III. Етап завершення		
Підбиття підсумків	Оголошення результатів квесту	25 хв

У межах організаційно-підготовчого етапу увагу зосереджено на вступній частині, інструктажі та проведенні підготовчих процедур.

У вступній частині викладачі повідомляють тему, мету й завдання квесту, ознайомлюють учасників із маршрутом, правилами виконання завдань, особливостями проходження станцій, підставами для отримання бонусів та санкцій і критеріями оцінювання індивідуальних та групових завдань на кожній станції. Саме на цьому етапі здійснюється низка процедур, спрямованих на активізацію уваги та творчого потенціалу учасників. Викладач зосереджується на проведенні коман-

доутворюючих вправ та аналізі очікувань учасників квесту.

Так, спочатку викладач організовує об'єднання учасників в 3 команди по 8 чоловік. Об'єднання здійснюється за допомогою кольорових стікерів (на столі розкладаються 3 види стікерів, кожен з присутніх обирає один – конкретного кольору). Потім команди обирають капітанів, назви команд, девіз та презентують по черзі свою «Візитівку».

Наступний крок спрямовано на отримання конкретних інструкцій від викладача щодо особливостей проходження маршруту. Кожна команда отримує маршрутний лист (табл. 2), згідно з яким команда рухатиметься по станціям.

Таблиця 2

Маршрутний лист

Команди	Вступна частина	Старт. Завдання 1	Завдання 2	Завдання 3	Завдання 4	Завдання 5 Фініш	Підбиття підсумків
№ 1	Ауд. № 9.00 40 хв	Ауд. № 15 хв	Ауд. № 20 хв	Ауд. № 20 хв	Ауд. № 25 хв	Ауд. № 15 хв	Ауд. № 11.15 25 хв
Відмітка проходження							

У маршрутному листі надається інформація стосовно початку та закінчення квесту, порядку та часу проходження станцій, місцезнаходження

станцій. У графі «Відмітка проходження» викладач, що перебуває на кожній станції, фіксує проходження командою конкретної станції.

Учасники ознайомлюються з регламентом квесту та місцезоташуванням станцій (надаються номери аудиторій та корпусів).

Однією з умов ефективності проведення квесту є дотримання учасниками та організаторами певних *правил*. До них віднесено такі.

Для викладачів:

- на кожній станції перебувають викладачі;
- викладачі не допомагають виконувати завдання, але можуть пояснювати його сутність;
- викладачі повинні уважно стежити за порушеннями правил та фіксувати їх у журналі;

– викладачі повинні чітко та конкретно надавати інструкції щодо виконання завдань.

Для учасників:

- чітке дотримання послідовності маршруту згідно з маршрутним листом;
- чітке дотримання правил та часу виконання завдань;
- під час виконання завдань не можна використовувати заборонені джерела інформації (книги, гаджети тощо);
- потрапити до станції та піти зі станції всі учасники команди повинні разом.

Викладач ознайомлює команди з особливостями нарахування балів за виконання індивідуальних та групових завдань (табл. 3).

Таблиця 3

Критерії оцінювання індивідуальних і групових завдань

Завдання	Бали
Візитівка	Максимально 5 балів
Очікування	Максимально 5 балів
Станція 1. Завдання 1 (групове)	Максимально 12 балів
Станція 2. Завдання 2 (групове)	Кожний вид насильства з кількістю ознак (не менше 2) – 10 балів, одна додаткова ознака – 0,5 бала
Станція 3. Завдання 3 1 питання (групове) 2 питання (індивідуальне)	За виконання групового завдання (питання № 1) максимальна оцінка – 10 балів За виконання індивідуального завдання (питання № 2) максимальна оцінка – 5 балів Разом команда може отримати 50 балів
Станція 4. Завдання 4 (групове)	Максимальна оцінка – 10 балів
Станція 5. Завдання 5 (групове)	Максимальна оцінка – 5 балів

Ще одним питанням для розгляду на цьому етапі є особливості нарахування додаткових бонусів та винесення штрафів. Викладач ознайомлює учасників з умовами нарахування бонусів та накладення штрафних санкцій.

Наступний, другий етап квесту – це безпосередньо етап *реалізації*. Саме в межах цього етапу перебуває основний обсяг виконуваних завдань. На проведення цього етапу відведено 1 годину 35 хвилин загального часу. Передбачено виконання здобувачами вищої освіти завдань різних рівнів складності на п'яти станціях. Ці завдання (репродуктивні, репродуктивно-когнітивні, креативні) охоплюють великий обсяг навчального матеріалу з різних тем та напрямків діяльності дільничних офіцерів поліції. На виконання кожного завдання відведено конкретний проміжок часу. Умовою переходу до наступної станції є виконання попереднього завдання.

Завдання на кожній станції акцентують увагу учасників на конкретній темі, що дозволяє у стислий час зануритися у її специфіку. Темі обрано згідно з аналізом структурних компонентів професійної діяльності дільничних офіцерів поліції та основних напрямків їх діяльності.

Серед тем, обраних нами для проведення квесту, зазначено такі:

- напрямки діяльності дільничного офіцера поліції;
- особливості виявлення та реагування на факти домашнього насильства;
- профілактична діяльність дільничного офіцера поліції;
- особливості професійного спілкування дільничного офіцера поліції.

Особливості виконання завдань, обмеженість часу та незвична обстановка сприяють:

- застосуванню творчого креативного підходу до їх виконання;
- згуртованості команди, налагодженню та трансформаціям міжособистісних відносин;
- усвідомленню рівня і перспектив розвитку особистого професійного «Я» та готовності до виконання функціональних обов'язків.

Після проходження п'яти станцій та виконання всіх завдань команди завершують квест та повертаються в аудиторію, де відбувається його обговорення, тобто настає *завешальний* етап.

У межах цього етапу здійснюється обговорення проблемних питань, які виникали під час виконання завдань, підсумовується кількість групових та індивідуальних балів, здійснюється аналіз очікувань учасників та визначається команда-переможець.

Висновки

Отже, варто зазначити, що використання професійно-психологічного поліцейського квесту є активною формою групової роботи і передбачає застосування комплексу дій, спрямованих на підвищення рівня професійної підготовки поліцейських, розвиток та зміну структури міжособистісних відносин, навчальної та професійної мотивації і сприяє самореалізації особистості у професійному просторі.

Метод поліцейського квесту сприяє підвищенню рівня професійної компетенції внаслідок збільшення обсягу навчального часу, виділеного для практичної роботи, самостійного набуття та використання у практичній діяльності нових знань і навичок, ухвалення правильних рішень у межах своєї професійної компетенції, злагодженої роботи в команді.

Вищезазначене дає підстави для використання квест-технологій, а саме розробленого нами професійно-психологічного квесту з елементами тренінгу для оптимізації стратегій особистісних трансформацій правоохоронців на етапі професійного навчання.

Вищезазначене дає підстави для використання квест-технологій, а саме розробленого нами професійно-психологічного квесту з елементами тренінгу для оптимізації стратегій особистісних трансформацій правоохоронців на етапі професійного навчання.

Список бібліографічних посилань

1. Кадемія М. Ю., Козяр М. М., Рак Т. Є. Інформаційно-комунікаційні технології навчання: словник-госарій. Львів : СПОЛОМ, 2011. 327 с.
2. Сокол І. М. Підготовка вчителів до використання квест-технології в системі післядипломної освіти : дис. ... канд. пед. наук : 13.00.04. Запоріжжя, 2016. 284 с.
3. Хващевська О. О., Хорунжа В. С. Характерні особливості квест-технології як ефективного засобу навчання молодших школярів. *Інноваційна педагогіка*. 2019. Спецвип. С. 143–146. URL: <http://www.innovpedagogy.od.ua/archives/2019/specvipusk/33.pdf> (дата звернення: 06.02.2021).
4. Сокол І. М. Класифікація квестів. *Педагогіка формування творчої особистості у вищій і загальноосвітній школах*. 2014. Вип. 36 (89). С. 369–375.
5. Игумнова Е. А., Радецкая И. В., Сорока И. Ю. Опыт применения квест-технологии в профильном лагере экологической направленности. *Учёные записки Забайкальского государственного университета. Серия: Педагогические науки*. 2016. Т. 11, № 5. С. 17–27.
6. Осяк С. А. Образовательный квест – современная интерактивная технология. *Современные проблемы науки и образования*. 2015. № 1, ч. 2. URL: <https://www.science-education.ru/ru/article/view?id=20247> (дата звернення: 06.02.2021).
7. Кулішов В. С. Застосування квест-технології у професійно-теоретичній підготовці учнів закладів професійної (професійно-технічної) освіти : навч.-метод. посіб. Біла Церква : БІНПО УМО НАПН України, 2018. 86 с.
8. Доскевич Г. О. Методичні рекомендації з проведення практичних занять у формі поліцейського квесту в закладах вищої освіти, які здійснюють підготовку кадрів для Міністерства внутрішніх справ України та Національної поліції. Київ, 2018. 5 с.
9. Твердохлебова Н. Є. Мотиватори організаційної поведінки правоохоронців на етапі професійної підготовки. *Науковий вісник Херсонського державного університету. Серія: Психологічні науки*. 2019. № 1. С. 316–321.

Надійшла до редколегії 09.02.2021

МИЛорадова Н. Э., ТвЕрдохлебова Н. Е. ПРИМЕНЕНИЕ ПРОФЕССИОНАЛЬНО-ПСИХОЛОГИЧЕСКОГО КВЕСТА В ПРОФЕССИОНАЛЬНОЙ ПОДГОТОВКЕ ПОЛИЦЕЙСКИХ

Приведены результаты анализа зарубежных и отечественных подходов к трактовке, пониманию функций и классификации квест-технологий. Отмечено, что с целью создания надлежащих условий для формирования профессиональной компетентности будущих полицейских, мотивационной направленности на положительные личностные изменения и желание профессионального саморазвертывания целесообразно использовать

возможности инновационных технологий обучения, в частности тренингов и квестов. Выделен образовательный квест как отдельная форма проектных технологий. Раскрыты особенности разработанного профессионально-психологического полицейского квеста с элементами тренинга «Особенности деятельности участкового офицера полиции (УОП)», охарактеризованы его последовательные этапы: организационно-подготовительный, реализации и заключительный.

Ключевые слова: квест-технологии, образовательный квест, профессионально-психологический квест, правоохранители, участковые офицеры полиции.

MILORADOVA N. E., TVERDOKHLIEBOVA N. E. APPLICATION OF THE PROFESSIONAL PSYCHOLOGICAL QUEST IN THE PROFESSIONAL TRAINING OF POLICE OFFICERS

The results of the analysis of foreign and domestic approaches to the interpretation and understanding of quest technologies are presented. It is noted that in order to create the proper conditions for the formation of future police officers professional competence, motivational focus on positive personal changes and the desire for professional self-development, it is advisable to use the possibilities of innovative teaching technologies, in particular, trainings and quests. During such classes, participants have the opportunity to learn how to quickly make the right decisions within the limits of their professional competence, applying the obtained theoretical knowledge, as well as to master and consolidate the necessary skills. The educational quest is highlighted as a separate form of design technologies. The features of the developed professional-psychological police quest with elements of the training "Features of the district police officer's activities" are revealed, its consistent stages are characterized: organizational and preparatory, implementation and final. It is noted that the basis of the police quest is the situational method, the content of which is aimed at mastering the algorithm of actions by the cadets associated with the implementation of the service tasks of the police. It has been revealed that the use of a professional-psychological police quest is an active form of group work and provides the use of set measures aimed at increasing the level of professional training of police officers, developing and changing the structure of interpersonal relations, educational and professional motivation, and contributes to the self-realization of the individual within the professional space. The authors emphasize the advisability of using a police quest, which contributes to the increase of professional competence level due to the increase of the study time amount allocated for practical work, the independent acquisition and use of new knowledge and skills in practice, making the right decisions within the framework of their professional competence, and well-coordinated teamwork.

Key words: quest technologies, educational quest, professional psychological quest, law enforcement officers, district police officers.

РЕФОРМУВАННЯ ЗАКОНОДАВСТВА

УДК 349.42

DOI: <https://doi.org/10.32631/pb.2021.1.16>

ІВАН ВАСИЛЬОВИЧ БРИГАДИР,

кандидат юридичних наук, доцент,
Харківський національний університет внутрішніх справ;

 <https://orcid.org/0000-0003-3181-3410>,
e-mail: iv_b@ukr.net;

ІРИНА ВІКТОРІВНА ПАНОВА,

кандидат юридичних наук, доцент,
Харківський національний університет внутрішніх справ;

 <https://orcid.org/0000-0003-4325-5428>,
e-mail: iv_p@ukr.net

ПРОБЛЕМНІ ПИТАННЯ ОБЧИСЛЕННЯ РОЗМІРУ ШКОДИ ВІД ВИКОРИСТАННЯ ЗЕМЕЛЬНИХ ДІЛЯНОК НЕ ЗА ЦІЛЬОВИМ ПРИЗНАЧЕННЯМ У ПРАКТИЦІ ПРАВООХОРОННИХ ОРГАНІВ

Досліджено законодавство та практику його застосування щодо обчислення розміру шкоди від використання земельних ділянок не за цільовим призначенням. Запропоновано зміни до земельного законодавства щодо методики розрахунку збитків державі й територіальним громадам у разі тривалого порушення вимог земельного законодавства або неможливості відновлення стану земельної ділянки, який дозволить використовувати її за цільовим призначенням.

Ключові слова: землекористування, право землекористування, цільове призначення земельної ділянки, відповідальність за нецільове використання земель, компенсація шкоди довкіллю.

Оригінальна стаття

Постановка проблеми

У практиці правозастосування досить часто виникає питання визначення (обчислення) розміру шкоди, яку завдано державі чи територіальній громаді в разі використання земельної ділянки не за цільовим призначенням. Такі питання пов'язуються з необхідністю компенсації цієї шкоди, а також є необхідною умовою правильної кваліфікації кримінального чи адміністративного правопорушення.

Незважаючи на те, що проблему обчислення шкоди від нецільового використання земельної ділянки певною мірою врегульовано законодавством, наразі всі затверджені методики розраховано на можливість повернення земельної ділянки у стан, який передував порушенню. У практиці правозастосування постають окремі питання застосування відповідного земельного законодавства за умови неможливості відновлення попереднього стану земельної ділянки.

Стан дослідження проблеми

Проблемні питання правового регулювання відшкодування шкоди, завданої зем-

лям, висвітлювалися у роботах багатьох учених-правознавців. Т. І. Титова, досліджуючи землю як об'єкт правового регулювання, вказувала на складність визначення земельних збитків, серед іншого у зв'язку з тривалістю періоду від заподіяння шкоди до її прояву, однак методики розрахунку земельних збитків не досліджувала [1, с. 13]. Х. А. Джавадов у дисертаційному дослідженні вивчав загальні правові засади відшкодування шкоди за земельні правопорушення, не розглядаючи самого механізму її обчислення [2, с. 164–177]. Т. О. Оверковська розглядала відшкодування шкоди, завданої земельним ділянкам, як механізм охорони земель, не торкаючись порядку обчислення такої шкоди [3, с. 148–170]. У роботах закордонних учених шкода, завдана землям, найчастіше розглядається як шкода довкіллю в цілому [4]. Більш того, посібники щодо управління землями не розглядають нецільове використання земель як підставу для компенсації шкоди [5], адже в розвинених країнах Західної Європи практично не розглядається можливість нецільового використання земель, особливо враховуючи сталість

такого користування та права приватної власності на землі впродовж тривалого часу.

Тому, враховуючи специфіку правозастосування в Україні внаслідок змін законодавства, системи правоохоронних органів та практики їх діяльності, питання відшкодування шкоди, завданої державі та територіальній громаді від нецільового використання земельних ділянок за умови неможливості їх повернення у стан, який передував порушенню вимог щодо цільового використання, сьогодні не знайшли достатнього наукового опрацювання.

Мета і завдання дослідження

Мета статті полягає в удосконаленні методики обчислення розміру шкоди від використання земельної ділянки не за цільовим призначенням.

Завданнями роботи є: дослідити законодавчі вимоги до обчислення розміру шкоди від використання земельної ділянки не за цільовим призначенням, виявити проблемні питання в практиці стягнення такої шкоди, здійснити наукове обґрунтування необхідних змін до законодавства для підвищення рівня законності у сфері використання земель.

Наукова новизна дослідження полягає в обґрунтуванні пропозицій щодо змін до Постанови Кабінету Міністрів України «Про затвердження Методики визначення розміру шкоди, заподіяної внаслідок самовільного зайняття земельних ділянок, використання земельних ділянок не за цільовим призначенням, зняття ґрунтового покриву (родючого шару ґрунту) без спеціального дозволу» від 25 липня 2007 р. № 963 шляхом урахування коефіцієнту тривалості порушення земельного законодавства під час обчислення шкоди, а також розроблення самостійної нової формули обчислення розміру шкоди від використання земельної ділянки не за цільовим призначенням, у разі якщо повернути земельну ділянку в попередній стан неможливо.

Виклад основного матеріалу

В Україні дедалі частіше висвітлюються приклади нецільового використання земельних ділянок, які зачіпають інтереси не лише держави чи територіальної громади як суб'єктів права власності на земельну ділянку або органів управління, – порушуються права необмеженого кола осіб у разі порушення вимог до забудови територій, які мали б використовуватися людьми для рекреаційних потреб, оздоровлення тощо. Непоодинокими є приклади забудови або обмежень доступу до

берегових ліній або лісопаркових зон. Крім випадків прямої неправомірної поведінки порушників, таким порушенням інколи передують рішення органів влади чи місцевого самоврядування щодо передання в користування земельних ділянок з метою, яка суперечить вимогами правового режиму певної категорії земель. Такі незаконні рішення узаконюють правопорушення та значно ускладнюють відновлення прав громадян або роблять таке відновлення фактично неможливим, серед іншого шляхом протиставлення різних прав громадян одне одному. Наприклад, на підставі незаконного рішення про передання земельної ділянки рекреаційного призначення для будівництва житла після спорудження житлового комплексу відновити право людей на відпочинок неможливо без знесення житла, а це порушує інше конституційне право – право на житло громадян – добросовісних його набувачів.

Такі ситуації виникають у практиці¹ і створюють значну проблему щодо визначення розміру шкоди, завданої державі та/або територіальній громаді ухваленням посадовими особами неправомірного рішення щодо передання в користування або погодження використання земель усупереч вимогам щодо дотримання їх цільового призначення.

З огляду на необхідність кваліфікації правопорушення та обов'язок доведення розміру шкоди саме стороною обвинувачення, вбачається доцільнішим застосувати мінімальний, але законодавчо встановлений розмір шкоди від нецільового використання земельної ділянки. Стаття 221 Земельного кодексу України передбачає таке: «1. Громадяни та юридичні особи несуть цивільну, адміністративну або кримінальну відповідальність відповідно до законодавства за такі порушення: ... г) невиконання вимог щодо використання земель за цільовим призначенням»². На реалізацію цього положення в Україні була ухвалена та діє Методика визначення розміру шкоди, заподіяної внаслідок самовільного зайняття земельних ділянок, використання земельних ділянок не за цільовим призначенням, зняття ґрунтового покриву (родючого шару ґрунту)

¹ Лист Національного антикорупційного бюро України від 02.10.2020 № 02-012/34504 // Поточний документообіг Харківського національного університету внутрішніх справ. Спр. 1–14. С. 49.

² Земельний кодекс України : Закон України від 25.10.2001 № 2768-III // База даних (БД) «Законодавство України» / Верховна Рада (ВР) України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2768-14> (дата звернення: 10.01.2021).

без спеціального дозволу, затверджена Постановою Кабінету Міністрів України від 25 липня 2007 р. № 963 (у редакції від 9 вересня 2020 р.)¹.

У тексті вказаної Методики прямо вказано таке: «1. Ця Методика спрямована на визначення розміру шкоди, заподіяної державі, територіальним громадам, юридичним та фізичним особам, на всіх категоріях земель внаслідок самовільного зайняття земельних ділянок, використання земельних ділянок не за цільовим призначенням, зняття ґрунтового покриву (родючого шару ґрунту) без спеціального дозволу (далі – розмір шкоди)».

Відповідно до пункту 5 Методики розмір шкоди, заподіяної внаслідок використання земельної ділянки не за цільовим призначенням, визначається так. Для всіх категорій земель (крім земель житлової та громадської забудови) – за такою формулою:

$$\text{Шц} = \text{Пн} \times 0,33 \times (\text{Нп} + \text{Нф} \times \text{Кр}) \times \text{Ко} \times \text{Кі},$$

де **Шц** – розмір шкоди, заподіяної внаслідок використання земельної ділянки не за цільовим призначенням, гривень; **Пн** – площа земельної ділянки, яка використовується не за цільовим призначенням, гектарів; **0,33** – коефіцієнт для врахування частки середньорічного доходу, що перерозподіляється через державний та місцеві бюджети; **Нп** – середньорічний дохід, який можна отримати від використання земель за цільовим призначенням, визначений у додатку 1, з урахуванням переліків, наведених у додатках 2 і 3; **Кі** – коефіцієнт індексації нормативної грошової оцінки земель, який дорівнює добутку коефіцієнтів індексації нормативної грошової оцінки земель за 2020 та наступні роки, що розраховуються Держгеокадастром відповідно до статті 289 Податкового кодексу України²; **Нф** – середньорічний додатковий дохід, отриманий внаслідок

фактичного використання земельної ділянки не за цільовим призначенням, визначений у додатку 8; **Кр** – коефіцієнт, що застосовується для врахування регіональної відмінності формування середньорічного доходу, отриманого від фактичного використання земельної ділянки не за цільовим призначенням, визначений у додатку 9; **Ко** – коефіцієнт, що застосовується для врахування природоохоронної цінності, наявності обмежень (обтяжень), які зумовлюють особливий режим використання земельної ділянки, визначений у додатку 10.

Не вдаючись у детальний опис розрахунків, слід указати для прикладу розмір шкоди за умови використання для житлової забудови земель рекреаційного призначення в Київській області площею 1 га та нормативною грошовою оцінкою (умовно) 50 тис. грн без обставин чи критеріїв природоохоронної цінності, наявності обмежень (обтяжень), які зумовлюють особливий режим використання земельних ділянок, що становить на 20 вересня 2020 р. 50 904,55 грн. Застосування вказаної методики дозволяє використовувати законодавчо встановлений мінімум розміру шкоди, який не підлягає оцінюванню судовою експертизою у зв'язку з правовим характером самого обчислення. Усі інші видатки є додатковими (як-то на проведення рекультиваци порушених земель, знесення будинків тощо) і можуть додатково бути використані під час кваліфікації правопорушення та обчислення збитків від таких дій.

В умовах сьогодення 50 тис. грн, наприклад у вартості житла біля обласних центрів України, – це явно незначна сума як для кваліфікації правопорушення, так і для створення умов загальної превенції таких правопорушень, адже розташування житлового комплексу в рекреаційній зоні значно підвищує ринкову вартість об'єктів нерухомості, і, по суті, різницею у вартості однієї квартири потенційні ризики оплати нецільового використання земельної ділянки покриваються зі значним запасом. Більш того, названою вище Методикою прямо передбачається таке: «3. Розмір шкоди не включає витрати на:

– знесення будинків, будівель і споруд, які самочинно збудовані чи будуються на самовільно зайнятих земельних ділянках чи на земельних ділянках, не відведених в установленому порядку на цю мету;

– приведення земельних ділянок у стан, придатний для їх подальшого використання за цільовим призначенням;

– проведення рекультиваци порушених земель».

¹ Про затвердження Методики визначення розміру шкоди, заподіяної внаслідок самовільного зайняття земельних ділянок, використання земельних ділянок не за цільовим призначенням, зняття ґрунтового покриву (родючого шару ґрунту) без спеціального дозволу: Постанова Кабінету Міністрів України від 25.07.2007 № 963 // БД «Законодавство України» / ВР України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/963-2007-p> (дата звернення: 10.01.2021).

² Податковий кодекс України: Закон України від 02.12.2010 № 2755-VI // БД «Законодавство України» / ВР України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2755-17> (дата звернення: 10.01.2021).

Тобто вбачається, що поряд із компенсацією шкоди від самого факту нецільового використання земельної ділянки законодавець передбачає необхідність знесення будівель, приведення земельних ділянок у стан, придатний для їх подальшого використання за цільовим призначенням та рекультивациі земель. Однак на практиці такого не відбувається, і це положення не може бути застосовано, що визнається самими правоохоронними органами¹. Тому існують намагання якимось чином застосувати інші підходи до обчислення розміру шкоди від таких порушень.

Зокрема, розглядається можливість вважати шкодою різницю у вартості земель житлової забудови та рекреаційного призначення як втрати держави від нецільового використання земель без можливості відновлення (повернення до належної категорії земель)². Проте обчислення шкоди від правопорушення в кінцевому підсумку розглядається саме з погляду цивільного чи господарського законодавства. Під час вирішення таких спорів суди мають оцінити чотири основні критерія задоволення вимог про відшкодування (обчислення) шкоди: 1) чи має право подати позов позивач; 2) чи є порушення права; 3) чи передбачено такий спосіб захисту порушеного права, який просить застосувати позивач; 4) чи є співмірним способом захисту вимога позивача. І якщо перший критерій не підлягає сумніву, то досить сумнівними в доведенні будуть наступні три у разі обчислення розміру шкоди від корупційного правопорушення, що призвело до нецільового використання земельної ділянки. А саме в разі використання підходу з оцінюванням різниці у ринковій вартості земельної ділянки постає питання про те, чи зможуть довести на рівні судової експертизи різницю у вартості та чи вона буде на користь держави.

Справа в тому, що практично немає адекватної ринкової вартості для земель рекреаційного чи оздоровчого призначення, відведених для організованого та неорганізованого відпочинку населення. Причина полягає саме в тому, що такі землі не перебувають у постійному вільному обігові. Проте ринок земель житлової забудови є досить розвиненим. За таких умов експерт може проводити оціню-

вання для земель житлової забудови на підставі ринкових цін, а для земель рекреаційного призначення – на основі нормативної грошової оцінки та потенційних рентних платежів від її використання за цільовим призначенням. В Україні сьогодні нормативна грошова оцінка майже всіх земель буде нижчою за ринкову вартість земель житлової забудови в певному регіоні.

Тому в разі застосування такого підходу в судовому порядку може бути доведено, що держава та/або територіальна громада внаслідок правопорушення отримала актив з більшою вартістю, ніж було до правопорушення, що аж ніяк не сприятиме доведенню складу корупційного правопорушення в діях посадових осіб, які допустили порушення цільового призначення земельної ділянки.

Пропонувалося застосувати і інший підхід – обчислення шкоди через втрати на відновлення стану земельної ділянки у стан, який передував порушенню. Однак такі втрати мають бути обчислені, але не зазначені у зв'язку з відмовою фізичного знесення, наприклад житлового комплексу. З погляду законодавства, знесення будівель і відновлення ділянки є більш правильним, однак, як справедливо зазначають самі правоохоронні органи³, не може бути пропорційним, а суд не розглядатиме його як співмірне, справедливе та розумне. Причиною неможливості застосування цього підходу є компенсаційна природа таких втрат – за умов компенсації втрат на відновлення попереднього стану земельної ділянки відшкодуванню підлягають саме фактичні витрати заявника (потерпілої сторони). Тобто такі витрати мають бути зазначені фактично – якщо житловий комплекс знесено, а земельну ділянку рекультивовано. У разі, якщо таких дій не вжито, увесь спір переводиться в розріз проектно-кошторисної документації, розроблення якої є досить коштовним і тривалим у часі. І за умови протидії з боку порушника строки проведення відповідної експертизи можуть значно перевищувати строки кримінального провадження або часу, відведеного для розгляду адміністративного правопорушення.

Законодавство передбачає додаткові механізми захисту земель від використання не за цільовим призначенням. Так, відповідно до ст. 21 Земельного кодексу України може бути застосовано визнання недійсними угод щодо земельних ділянок. Також може бути застосовано і право на розірвання договорів оренди земельних ділянок за умови саме оренди

¹ Лист Національного антикорупційного бюро України від 02.10.2020 № 02-012/34504 // Поточний документообіг Харківського національного університету внутрішніх справ. Спр. 1–14. С. 49.

² Там само.

³ Там само.

земель для будівництва. Однак за умови спорудження та здачі в експлуатацію житлових комплексів чи інших будівель такі дії не дадуть жодного практичного результату, адже не мають наслідком припинення права власності на будівлю. Більш того, з практики застосування податкового законодавства в Україні розірвання договору оренди земель державної чи комунальної власності призведе тільки до економії коштів власника об'єкта нерухомості та зменшення надходжень від земельної ділянки до бюджету, адже в разі відсутності документів на землю (договору оренди) землекористувач має сплачувати земельний податок, який зазвичай є значно меншим, ніж орендна плата.

Як убачається з вищевказаного, будь-які спроби ринкового оцінювання втрат від використання не за цільовим призначенням земельних ділянок не узгоджуються з природним значенням землі як територіального базису інших природних об'єктів та місця задоволення життєво необхідних потреб. Економічна оцінка використання земель із порушенням цільового призначення не дає змоги компенсувати всю реальну шкоду від зміни в режимі використання земель. Так, наприклад, досить важко оцінити збитки необмеженого кола осіб у вигляді позбавлення права використовувати берег водойми для відпочинку. Більш того, навіть за умови компенсації шкоди згідно з названою вище Методикою громадяни не отримають жодних форм компенсацій – втрачено природний об'єкт, який надавав можливість здійснювати спільне природокористування. Головна проблема полягає в тому, що в результаті використання земельної ділянки не за цільовим призначенням погіршуються її первинні якості як природного об'єкта, що забезпечує певну життєдіяльність людини. У такому разі неважливо, якої вартості набуває природний об'єкт, – він втрачається саме як такий, чим він мав би бути. Виходячи з формул, закладених у Методиці, оцінювання шкоди від використання земель не за цільовим призначенням є одноразовим економічним оцінюванням, адже, незважаючи на застосування у формулах та додатку 8 поняття «середньорічний додатковий дохід...», кількість років такого користування не враховується. Тому така шкода мала б нараховуватися щорічно, а це не передбачено Методикою і дещо суперечить принципу застосування лише одного виду відповідальності за одне правопорушення. І навіть незважаючи на триваючий характер правопорушення, в судовому порядку практично неможливо стягнути шкоду щорічно.

Основи механізму фінансової компенсації постійних екологічних втрат від використання земель не за цільовим призначенням існували до ухвалення Податкового кодексу України, а саме в Законі України «Про охорону навколишнього природного середовища»¹ містилася ст. 45 «Збір за погіршення якості природних ресурсів», яка мала б регламентувати на основі нормативів оплату за погіршення якості природних ресурсів (зниження родючості ґрунтів, продуктивності лісів, рибопродуктивності водойм тощо) в результаті володіння і користування. Однак за весь час її існування підзаконні нормативні акти на її виконання, зокрема нормативи обчислення, так і не були ухвалені. Указана стаття в 2010 р. була виключена з тексту Закону, а відповідний збір так і не було запроваджено. Сьогодні останній можна було б запровадити як вид екологічного податку для створення умов загальної превенції у сфері використання земель. Проте зміни податкового законодавства в напрямку збільшення навантаження завжди є непопулярним кроком. У таких умовах більш доцільно внести зміни до Методики визначення розміру шкоди, чітко встановивши у формулах розрахунку додатковий коефіцієнт, який урахував би тривалість користування не за цільовим призначенням. Це дозволило б стягувати шкоду за весь період такого користування. Крім того, слід передбачити непоширення строків давності на обчислення розміру шкоди, яка стягується за триваюче землекористування в порушення вимог щодо цільового призначення земельної ділянки.

Окремо в Методиці необхідно передбачити самостійну формулу визначення розміру шкоди в разі неможливості повернення земельної ділянки в стан, який передував порушенню та дозволяє використовувати земельну ділянку за її призначенням. Такий механізм компенсації безповоротної втрати земель для їх основного цільового призначення існує для сільськогосподарських та лісгосподарських угідь за умови правомірної зміни категорії. Відповідні методики відсутні на випадок неправомірної поведінки щодо використання не за цільовим призначенням без можливості повернути попередній стан земель. Така ситуація складається у разі спорудження об'єкта нерухомості, а тому має враховуватися саме

¹ Про охорону навколишнього природного середовища : Закон України від 25.06.1991 № 1264-XII // БД «Законодавство України» / ВР України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1264-12> (дата звернення: 10.01.2021).

термін експлуатації відповідних споруд згідно з Державними будівельними нормами. Так, відповідно до таблиці № 2 ДБН В.1.2-14-2009¹ передбачено орієнтовне значення встановленого терміну експлуатації будівель та споруд. Наприклад, для житлових та громадських будівель термін експлуатації становить 100 років. Відповідно такі показники і мають встановлюватися як коефіцієнти у формулі обрахунку розміру шкоди, а відповідну таблицю ДБН В.1.2-14-2009 слід використати для формування додатку 11 до Методики.

Основою такої формули має стати п. 5 Методики, однак коефіцієнтів зменшення, як-то 0,33, не має бути. Тому ця формула повинна мати такий вигляд:

$$\text{Шц} = \text{Пн} \times (\text{Те} \times \text{Нп} + \text{Нф} \times \text{Кр}) \times \text{Ко} \times \text{Кі},$$

де **Шц** – розмір шкоди, заподіяної внаслідок використання земельної ділянки не за цільовим призначенням, гривень; **Пн** – площа земельної ділянки, яка використовується не за цільовим призначенням, гектарів; **Те** – коефіцієнт врахування терміну експлуатації земельної ділянки за нецільовим призначенням у зв'язку з унеможливленням повернення земельної ділянки в стан, який передував порушенню, визначений у додатку 11; **Нп** – середньорічний дохід, який можна отримати від використання земель за цільовим призначенням, визначений у додатку 1, з урахуванням переліків, наведених у додатках 2 і 3; **Кі** – коефіцієнт індексації нормативної грошової оцінки земель, який дорівнює добутку коефіцієнтів індексації нормативної грошової оцінки земель за 2020 та наступні роки, що розраховуються Держгеокадастром відповідно до статті 289 Податкового кодексу України;

Список бібліографічних посилань

1. Титова Н. І. Землі¹ як об'єкт правового регулювання. *Право України*. 1998. № 4. С. 10–15.
2. Джавадов Х. А. Гражданско-правовая ответственность за нарушение земельного законодательства (на примере Украины, Азербайджана и России) : дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.06. Киев, 2008. 209 с.
3. Оверковська Т. К. Правові засади охорони земель від забруднення та псування в Україні : дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.06. Київ, 2008. 213 с.
4. Environmental compensation. Key conditions for increased and cost effective application. / A. Enetjärn, S. Cole, M. Kniivilä et al. Nordic Council of Ministers, 2015. 147 p. DOI: <http://doi.org/10.6027/TN2015-572>.
5. Land Use Planning: Concept, Tools and Applications // Land portal : сайт. URL: <https://landportal.org/file/9781/download> (дата звернення: 10.01.2021).

Надійшла до редколегії 12.01.2021

¹ ДБН В.1.2-14-2009. Загальні принципи забезпечення надійності та конструктивної безпеки будівель, споруд, будівельних конструкцій та основ // Державні будівельні норми України : сайт. URL: https://dbn.co.ua/load/normativy/dbn/dbn_v12_14_2009/1-1-0-327 (дата звернення: 10.01.2021).

БРИГАДИР И. В., ПАНОВА И. В. ПРОБЛЕМНЫЕ ВОПРОСЫ РАСЧЕТА РАЗМЕРА УЩЕРБА ОТ ИСПОЛЬЗОВАНИЯ ЗЕМЕЛЬНЫХ УЧАСТКОВ НЕ ПО ЦЕЛЕВОМУ НАЗНАЧЕНИЮ В ПРАКТИКЕ ПРАВООХРАНИТЕЛЬНЫХ ОРГАНОВ

Исследованы законодательство и практика его применения для расчета размера ущерба от использования земельных участков не по целевому назначению. Предложены изменения в земельное законодательство относительно методики расчета ущерба государству и территориальным громадам в случае длительного нарушения требований земельного законодательства или невозможности восстановления состояния земельного участка, которое позволит использовать земельный участок по целевому назначению.

Ключевые слова: *землепользование, право землепользования, целевое назначение земельного участка, ответственность за нецелевое использование земель, компенсация ущерба окружающей среде.*

BRYHADYR I. V., PANOVA I. V. PROBLEMATIC ISSUES OF CALCULATING THE SIZE OF DAMAGE FROM THE USE OF LAND PLOTS FOR OTHER PURPOSES WITHIN THE PRACTICE OF LAW ENFORCEMENT AGENCIES

The authors have studied the land legislation and the practice of its application in regard to the calculation of the amount of damage from the use of land plots for other purposes. The method of calculating the amount of damage from the specified use of land plots has been improved.

The foundations of the research methodology constitute: comparative and legal method, which assisted to study the requirements of EU and Ukrainian legislative acts; the method of systematic analysis, which allowed to reveal the legal mechanisms for calculating the amount of damage caused to the state and territorial communities from the use of land plots for other purposes; method of mathematical modeling, which allowed to form propositions for improving the formula of calculating the damage caused by the misuse of land plots.

The result of the study was the justification for making changes to the Methodology of determining the amount of damage caused by unauthorized occupation of land plots, misuse of land plots, removal of soil cover (fertile soil layer) without special permission. It has been offered to include a coefficient that takes into account the term of land use for other purposes in the direction of increasing the multiple of the number of years of land use into the formulas № 3 and № 4 of the Methodology. The authors have proved the necessity of introducing a separate formula for calculating the amount of damage caused by the use of land plot for other purposes, in case of impossibility to return the land plot to a condition suitable for further use for its intended purpose, or failure to accomplish such a return for other reasons.

The results of the research can be used in law-enforcement practice to determine the amount of damage caused by unauthorized occupation of land plots, the use of land plots for other purposes, as well as in law-making activity to improve legal mechanisms to prevent misuse of land plots.

Key words: *land use, land use law, allowable use of a land plot, liability for misuse of land plots, compensation for environmental damage.*

ВАЛЕНТИН СЕМЕНОВИЧ ВЕНЕДІКТОВ,

доктор юридичних наук, професор,
Сумський національний аграрний університет;

КОСТЯНТИН ЮРІЙОВИЧ МЕЛЬНИК,

доктор юридичних наук, професор,
Харківський національний університет внутрішніх справ;

 <https://orcid.org/0000-0002-8960-0234>,
e-mail: melnik_k.u@ukr.net

ДО ПРОБЛЕМИ ЗАКОНОДАВЧОГО ВИЗНАЧЕННЯ СФЕРИ ДІЇ ЗАКОНОДАВСТВА ПРО ПРАЦЮ, ПОНЯТТЯ ТА ОЗНАК ТРУДОВИХ ВІДНОСИН

Розглянуто норми проекту Закону України «Про внесення змін до Кодексу законів про працю України щодо визначення поняття трудових відносин та ознак їх наявності» від 9 лютого 2021 р. № 5054. Досліджено погляди науковців стосовно сфери дії законодавства про працю, поняття та ознак трудових відносин. Визначено доцільність запровадження норм, пропонує Проектом до включення у Кодекс законів про працю України, стосовно сфери дії законодавства про працю, поняття та ознак трудових відносин. Сформульовано рекомендації щодо вирішення виявлених проблем.

Ключові слова: трудові відносини, трудовий договір, працівник, роботодавець, робота, сфера дії, правоохоронні органи.

Оригінальна стаття

Постановка проблеми

Реформування національного законодавства про працю з моменту отримання Україною незалежності здійснювалося переважно шляхом унесення змін і доповнень до Кодексу законів про працю України (далі – КЗпП України), ухваленого ще за часів колишнього Радянського Союзу. За роки незалежності було підготовлено та подано на розгляд Верховної Ради України низку проектів Трудового кодексу України, шлях яких припинявся у законодавчому органі максимум після першого читання.

У грудні 2019 р. Кабінет Міністрів України подав до Верховної Ради України проект комплексного нормативно-правового акта у сфері праці – Закону України «Про працю», який через два місяці було відкликано з огляду на значний резонанс у суспільстві, викликаний деякими його нормами. Після цього реформування національного законодавства про працю продовжилось шляхом унесення точкових змін до КЗпП України відповідними законопроектами. Одним із таких законопроектів, який нині перебуває на розгляді у Верховній Раді України, є внесений Кабінетом Міністрів України проект Закону України «Про внесення змін до Кодексу законів про працю України щодо визначення поняття трудових відносин та ознак їх наявності» від 9 лютого 2021 р. № 5054 (далі – Проект).

Проект змінює назву та зміст статей 3, 21, 25-1 КЗпП України, доповнює КЗпП України статтями 21-1, 21-2, 36-1 і вносить зміни у статті 24, 36, 42-1 КЗпП України. У зазначених статтях пропонується закріпити визначення понять «трудова відносина», «працівник», «роботодавець», «трудова угода» і « правонаступництво у трудових відносинах», передбачити перелік ознак трудових відносин, окреслити сферу дії законодавства про працю за колом осіб. Також у Проекті пропонується замінити у тексті КЗпП України термін «власник або уповноважений ним орган» та інші похідні терміни в усіх відмінках і формах числа терміном «роботодавець» у відповідних відмінках і числі.

Стан дослідження проблеми

Виходячи з назви та змісту, Проект передусім присвячено закріпленню у КЗпП України поняття та ознак трудових відносин. Як відомо, трудові відносини є однією із центральних категорій трудового права, що обумовлено їх місцем у предметі вказаної галузі права. У юридичній літературі категорію «трудова відносина» детально опрацювали відомі вчені, серед яких М. Г. Александров, Л. Я. Гінцбург, В. В. Жернаков, С. О. Іванов, М. І. Іншин, М. П. Карпушин, Р. З. Лівшиць, А. Р. Мацюк, Ю. П. Орловський, П. Д. Пилипенко, В. І. Прокопенко, О. І. Процевський,

Г. І. Чанишева й О. М. Ярошенко. З огляду на це незрозумілою є сьогоднішня відсутність в основному комплексному нормативно-правовому акті у сфері праці – КЗпП України – глави або навіть статті, присвяченої цій категорії, а також відсутність законодавчого визначення терміна «трудові відносини».

Мета і завдання дослідження

Метою дослідження є вироблення наукових пропозицій з удосконалення норм національного законодавства у сфері праці стосовно сфери дії законодавства про працю, поняття та ознак трудових відносин. *Завданнями* дослідження є: вивчення пропонованих Проектом норм стосовно сфери дії законодавства про працю, поняття та ознак трудових відносин; дослідження поглядів науковців стосовно сфери дії законодавства про працю, поняття та ознак трудових відносин; оцінювання доцільності запровадження норм, пропонованих Проектом до включення у КЗпП України, стосовно сфери дії законодавства про працю, поняття та ознак трудових відносин.

Наукова новизна дослідження

Уперше проведено комплексне дослідження норм Проекту стосовно сфери дії законодавства про працю, поняття та ознак трудових відносин, удосконалено норми Проекту щодо сфери дії законодавства про працю, поняття та ознак трудових відносин.

Виклад основного матеріалу

Проект пропонує змінити назву статті 3 КЗпП України з «Регулювання трудових відносин» на «Відносини, що регулюються законодавством про працю». У зв'язку з цим слід висловити деякі зауваження. По-перше, наявна назва ст. 3 КЗпП України – «Регулювання трудових відносин» – більше відповідає назві Проекту, в якій йдеться саме про трудові відносини. По-друге, законодавство про працю, крім трудових відносин, регулює ще і відносини, пов'язані з трудовими. У змісті ж пропонованої Проектом ст. 3 КЗпП України взагалі не йдеться про регулювання відносин, пов'язаних із трудовими (з працевлаштування, з професійного навчання, перепідготовки та підвищення кваліфікації працівників безпосередньо у роботодавця, з вирішення трудових спорів тощо).

Зміст пропонованої Проектом ст. 3 КЗпП України свідчить про те, що у частинах 2–5 цієї статті передбачається, що правове регулювання здійснюється стосовно такої категорії, як «робота». Наприклад, ч. 4 ст. 3 КЗпП України передбачає таку норму: «Робота членів фе-

рмерських господарств, священнослужителів, церковнослужителів та осіб, які обіймають виборні посади в релігійних організаціях, регулюється законодавством про працю в частині, передбаченій їх статутом, іншими установчими документами»¹.

Загальноновизнаним у теорії права є те, що правовому регулюванню піддаються суспільні відносини. Так, правове регулювання може бути охарактеризоване як здійснюваний за допомогою юридичних засобів процес упорядкування суспільних відносин з метою забезпечення певної сукупності соціальних інтересів, які вимагають правового гарантування [1, с. 207–208]. До того ж і в назві пропонованої Проектом ст. 3 КЗпП України застосовується термін «відносини». З огляду на це варто у вищезазначених нормах Проекту використовувати термін «відносини».

Норми пропонованої Проектом ст. 3 КЗпП України намагаються окреслити сферу дії законодавства про працю за колом осіб. Зокрема, у частинах 2 та 3 вказаної статті пропонується поширити дію законодавства про працю на роботу осіб, узятих під варту, осіб, які відбувають кримінальне покарання у вигляді виправних робіт, обмеження або позбавлення волі, осіб, на яких накладено адміністративне стягнення у вигляді виправних і суспільно корисних робіт, а також осіб, зайнятих військовою службою та альтернативною (невійськовою) службою.

Слід зазначити, що сьогодні в науці трудового права існує думка, що відносини щодо проходження строкової військової служби та альтернативної (невійськової) служби, а також відносини, пов'язані з працею осіб, які відбувають кримінальне або адміністративне покарання, не входять до сфери дії трудового права [2, с. 57–58; 3, с. 13–14]. Це обумовлюється тим, що однією з головних ознак найманої праці, що лежить у підґрунті відносин, які регулює трудове право, є те, що суб'єктом такої праці є юридично вільна людина, яка самостійно розпоряджається своєю здатністю до праці та керується при цьому переважно особистими інтересами. У підґрунті ж відносин щодо проходження строкової військової

¹ Проект Закону про внесення змін до Кодексу законів про працю України щодо визначення поняття трудових відносин та ознак їх наявності : від 09.02.2021 № 5054 / ініціатор Д. А. Шмигаль // База даних «Законодавство України» / Верховна Рада України. URL: http://w1.c1.rada.gov.ua/pls/zweb2/webproc4_1?pf3511=71071 (дата звернення: 11.03.2021).

служби та альтернативної (невійськової) служби лежить виконання громадянами чоловічої статі військового обов'язку, а у підґрунті відносин щодо праці осіб, які відбувають кримінальне або адміністративне покарання, – примус до праці з метою їх виправлення і перевиховання у дусі сумлінного ставлення до праці. Разом із тим, на наш погляд, окремі норми законодавства про працю (тривалість робочого часу, порядок оплати праці, правила охорони праці, техніки безпеки і виробничої санітарії) доцільно застосовувати до вищевказаних категорій населення.

Частина 5 пропонованої Проектом ст. 3 КЗпП України має таку редакцію: «Робота (служба) осіб, пов'язана з діяльністю у державних колегіальних органах, професійною діяльністю суддів, прокурорів, військовою службою, альтернативною (невійськовою) службою, державною службою, патронатною службою в державних органах, службою в органах влади Автономної Республіки Крим, органах місцевого самоврядування регулюється законодавством про працю в частині, передбаченій спеціальними законами»¹.

Вивчення змісту вищевказаної норми, як і змісту всієї статті, свідчить про відсутність у ній такої категорії працюючих, як працівники правоохоронних органів, зокрема поліцейських. Зазначимо, що службі у правоохоронних органах притаманні всі ознаки найманої праці, які виділяються в юридичній літературі [4, с. 6–8; 5, с. 15]. По-перше, вступ на службу до таких органів є результатом вільного використання громадянами права на працю. По-друге, громадяни України під час прийняття на службу до певних правоохоронних органів (наприклад до Національної поліції України) укладають контракт, який є особливим видом трудового договору. Також прийняття на службу до правоохоронних органів здійснюється на підставі акта призначення на посаду, якому передуює згода громадянина, якою він виражає своє позитивне ставлення до такого призначення. По-третє, службі у правоохоронних органах притаманний несамотійний характер, оскільки вступ на службу має своїм наслідком підпорядкування службовця владі роботодавця та правилам внутрішнього трудового розпорядку правоохоронного органу. По-четверте, роботодавець забезпечує службовця робочим місцем, обладнанням тощо. По-п'яте, службовець під час служби виконує вказівки та розпорядження роботодавця. Роботодавець забезпечує належні, безпечні та здорові умови

служби. По-шосте, проходження служби у правоохоронних органах відбувається у відповідних службових колективах. Отже, відносини, що виникають між службовцями, з одного боку, і правоохоронними органами як роботодавцями – з іншого, щодо проходження служби, є трудовими відносинами.

З огляду на вищезазначене пропонуємо таку редакцію ст. 3 КЗпП України:

«Стаття 3. Відносини, що регулюються законодавством про працю

Законодавство про працю регулює трудові відносини між працівником та роботодавцем, а також відносини, пов'язані з трудовими:

- 1) відносини з працевлаштування;
- 2) відносини з організації та управління працею;
- 3) відносини з професійного навчання, перепідготовки та підвищення кваліфікації працівників безпосередньо у роботодавця;
- 4) відносини соціального діалогу;
- 5) відносини з вирішення трудових спорів;
- 6) відносини з нагляду і контролю за додержанням трудового законодавства.

Відносини з приводу роботи (проходження служби) у державних органах, у тому числі правоохоронного та військового спрямування, органах влади Автономної Республіки Крим, та органах місцевого самоврядування регулюються законодавством про працю в частині, передбаченій спеціальними законами.

Відносини з приводу роботи членів фермерських господарств, священнослужителів, церковнослужителів та осіб, які обіймають виборні посади в релігійних організаціях, регулюються законодавством про працю в частині, передбаченій їх статутом та іншими установчими документами.

Відносини з приводу роботи осіб, узятих під варту, осіб, які відбувають кримінальне покарання у вигляді виправних робіт, обмеження або позбавлення волі, осіб, на яких накладено адміністративне стягнення у вигляді виправних і суспільно корисних робіт, регулюються законодавством про працю в частині, передбаченій спеціальними законами».

Проектом пропонується змінити назву глави III КЗпП України «Трудовий договір» на «Трудові відносини і трудовий договір». У межах цієї глави передбачається зміна назви ст. 21 КЗпП України «Трудовий договір» на «Трудові відносини» та зміна її змісту, а також унесення нових статей – 21-1 «Трудовий договір» і 21-2 «Ознаки наявності трудових відносин».

Категорію «трудові відносини» Проект визначає в ч. 1 ст. 21 КЗпП України таким

¹ Там само.

чином: «Трудові відносини – відносини між працівником і роботодавцем, що передбачають виконання за дорученням, під керівництвом і контролем роботодавця особисто працівником за винагороду визначеної роботодавцем роботи»¹.

Аналіз вищеподаного визначення свідчить про те, що поняття «трудові відносини» визначається через одну з його складових – «відносини», що створює ефект замкнутого кола та не сприяє чіткому розумінню відповідної правової категорії.

Ознаки трудових відносин Проектом передбачено у ст. 21-2 КЗпП України. Це:

- особисте виконання особою роботи за конкретною кваліфікацією, професією, посадою за дорученням та під контролем особи, в інтересах якої виконується робота;

- здійснення регулювання процесу праці, що носить постійний характер та, як правило, не передбачає встановлення особі конкретно визначеного результату (обсягу) робіт за певний період часу;

- виконання роботи на визначеному або погодженому з особою, в інтересах якої виконується робота, робочому місці з дотриманням установлених нею правил внутрішнього трудового розпорядку;

- організація умов праці, зокрема надання засобів виробництва (обладнання, інструментів, матеріалів, сировини, робочого місця), забезпечується особою, в інтересах якої виконується робота;

- систематична виплата особі, яка виконує роботу, винагороди у грошовій та/або натуральній формі;

- встановлення особою, в інтересах якої виконується робота, тривалості робочого часу та часу відпочинку;

- відшкодування поїздок та інших фінансових витрат, пов'язаних з виконанням роботи, особою, в інтересах якої виконується робота².

Крім цього, Проект у ст. 21-2 КЗпП України передбачає такі правила стосовно вищезазначених ознак трудових відносин. По-перше, робота може бути визнана такою, що виконується в межах трудових відносин, незалежно від назви та виду договірних відносин між сторонами, якщо є три і більше зазначених ознак наявності трудових відносин (ч. 1). По-друге, під час встановлення наявності трудових відносин, крім вищезазначених ознак, можуть бути наявні інші ознаки з урахуванням специфіки діяльності фізичних та юриди-

чних осіб, на користь (в інтересах) яких виконується робота (ч. 2).

З огляду на зазначене у попередньому абзаці виходить, що наявність трудових відносин може бути не пов'язана з такими ознаками, як «особисте виконання особою роботи за конкретною кваліфікацією, професією, посадою» та/або «систематична виплата особі, яка виконує роботу, винагороди у грошовій та/або натуральній формі». Однак це суперечить навіть пропонованому Проектом у ч. 1 ст. 21 КЗпП України визначенню терміна «трудові відносини», в якому зазначені ознаки є обов'язковими. Більш того, у теорії трудового права особисте виконання працівником роботи за конкретною кваліфікацією, професією чи посадою, як і оплатний характер праці, традиційно вважаються основними ознаками трудових відносин [6, с. 121–125; 7, с. 52; 8, с. 71–89; 9, с. 128; 10, с. 121].

Також зазначимо, що одні ознаки, які передбачаються Проектом у ч. 1 ст. 21-2 КЗпП України, ввійшли до визначення терміна «трудові відносини», що міститься в ч. 1 ст. 21 КЗпП України, інші ж ні. Правильно було б внести всі ознаки трудових відносин у визначення відповідного терміна. Однак це, без сумніву, призведе до громіздкості терміна та складності його розуміння. Тому вважаємо за необхідне поділити пропоновані ознаки трудових відносин на основні та додаткові. Основні ознаки слід обов'язково відобразити у понятті «трудові відносини» (ч. 1 ст. 21 КЗпП України), а також там має міститися норма у ст. 21-2 КЗпП України такого змісту: «Робота може бути визнана такою, що виконується в межах трудових відносин, якщо є основні ознаки трудових відносин».

Наприкінці слід звернути увагу на застосування різних термінів для позначення сторін трудових відносин у передбачених Проектом нормах ч. 1 ст. 21 та ч. 1 ст. 21-2 КЗпП України. У першому випадку застосовуються терміни «працівник» і «роботодавець», у другому – «особа, яка виконує роботу» й «особа, в інтересах якої виконується робота». Разом з тим пропонована Проектом ч. 2 ст. 21 КЗпП України визнає сторонами трудових відносин працівника і роботодавця, при тому що визначення терміна «працівник», яке міститься у ч. 3 ст. 21 КЗпП України, дає чітке розуміння, що працівником є особа, яка виконує роботу, а роботодавцем є особа, в інтересах якої виконується робота. Тому вважаємо за необхідне застосувати у ч. 1 ст. 21-2 КЗпП України терміни «працівник» і «роботодавець» замість «особа, яка виконує роботу» й «особа, в інтересах якої виконується робота».

¹ Там само.

² Там само.

Висновок

Основними ознаками трудових відносин слід уважати такі: 1) особистий характер – особисте виконання працівником роботи за конкретною кваліфікацією, професією, посадою; 2) оплатний характер – систематична виплата роботодавцем працівникові заробітної плати за виконану роботу; 3) характер підпорядкованості роботодавцю – виконання

роботи працівником здійснюється за дорученням, під керівництвом і контролем роботодавця.

Трудові відносини – це вольовий двосторонній зв'язок працівника та роботодавця, що передбачає особисте виконання працівником визначеної та оплачуваної роботодавцем роботи під його керівництвом і контролем.

Список бібліографічних посилань

1. Загальна теорія держави і права / за ред. М. В. Цвіка, О. В. Петришина. Харків : Право, 2009. 584 с.
2. Болотіна Н. Б. Трудове право України : підручник. 2-ге вид., стер. Київ : Вікар, 2004. 725 с.
3. Трудове право України : навч. посіб. / П. Д. Пилипенко, В. Я. Бурак, В. Я. Козак та ін. ; за ред. П. Д. Пилипенка. Київ : Ін Юре, 2003. 536 с.
4. Трудовое право : учебник / С. П. Маврин, М. В. Филиппова, Е. Б. Хохлов. СПб. : Юрид. ф-т Санкт-Петербург. гос. ун-та, 2005. 448 с.
5. Мельник К. Ю. Трудове право України : підручник. Харків : Діса плюс, 2014. 480 с.
6. Александров Н. Г. Трудовое правоотношение. М. : Юрид. изд-во М-ва юстиции СССР, 1948. 336 с.
7. Карпушин М. П. Социалистическое трудовое правоотношение. М. : Гос. изд-во юрид. лит., 1958. 174 с.
8. Гинцбург Л. Я. Социалистическое трудовое правоотношение. М. : Наука, 1977. 311 с.
9. Пилипенко П. Д. Проблеми теорії трудового права : монографія. Львів : Львів. нац. ун-т ім. Івана Франка, 1999. 214 с.
10. Мельник К. Ю. Проблеми правового регулювання трудових відносин службовців правоохоронних органів : монографія. Харків : Харків. нац. ун-т внутр. справ, 2009. 360 с.

Надійшла до редколегії 14.03.2021

ВЕНЕДИКТОВ В. С., МЕЛЬНИК К. Ю. К ПРОБЛЕМЕ ЗАКОНОДАТЕЛЬНОГО ОПРЕДЕЛЕНИЯ СФЕРЫ ДЕЙСТВИЯ ЗАКОНОДАТЕЛЬСТВА О ТРУДЕ, ПОНЯТИЯ И ПРИЗНАКОВ ТРУДОВЫХ ОТНОШЕНИЙ

Рассмотрены нормы проекта Закона Украины «О внесении изменений в Кодекс законов о труде Украины относительно определения понятия трудовых отношений и признаков их наличия» от 9 февраля 2021 г. № 5054. Исследованы точки зрения ученых относительно сферы действия законодательства о труде, понятия и признаков трудовых отношений. Определена целесообразность введения норм, предлагаемых Проектом к включению в Кодекс законов о труде Украины, относительно сферы действия законодательства о труде, понятия и признаков трудовых отношений. Сформулированы рекомендации по решению выявленных проблем.

Ключевые слова: *трудовые отношения, трудовой договор, работник, работодатель, работа, сфера действия, правоохранительные органы.*

VENEDIKTOV V. S., MELNYK K. YU. REGARDING THE PROBLEM OF LEGISLATIVE DEFINITION OF LABOR LEGISLATION'S COMPETENCE, THE CONCEPT AND FEATURES OF LABOR RELATIONS

The authors have studied the norms of the draft Law of Ukraine “On Amending the Labor Code of Ukraine to Define the Concept of Labor Relations and Features of Their Existence” dated from February 9, 2021 No. 5054. The scholars’ points of view on understanding the competence of labor legislation, concepts and features of labor relations have been studied. The authors have determined the expediency of introducing the norms suggested by the draft Law for inclusion in the Labor Code of Ukraine in relation to the competence of labor legislation, concepts and features of labor relations. Recommendations for solving the identified problems have been formulated.

It has been offered to reflect the main features of labor relations in the concept of “labor relations” contained in Part 1 of the Art. 21 of the Labor Code of Ukraine provided by the draft Law, as well as to introduce a norm in the Art. 21-2 of the Labor Code of Ukraine of the following wording: “Work may be recognized as being performed within the employment relationship, if there are basic features of the employment relationship”.

The main features of labor relations are as follows: 1) personal nature. Personal performance of work by an employee on a specific qualification, profession, position; 2) paid nature. Systematic payment of the salary for the performed works by an employer to an employee; 3) the nature of subordination to an employer. Work is performed by an employee on behalf of, under the guidance and control of an employer.

The authors have suggested own definition of the term of “labor relations”, which is understood as a voluntary two-way communication between an employee and an employer, which involves personal performance of the work by an employee defined and paid by an employer under his guidance and control.

The authors have developed own edition of the Art. 3 of the Labor Code of Ukraine; and have improved the provisions of the draft Law of Ukraine “On Amending the Labor Code of Ukraine to Define the Concept of Labor Relations and Features of Their Existence”.

Key words: *labor relations, employment contract, an employee, an employer, job, competence, law enforcement agencies.*

УДК 349.2

DOI: <https://doi.org/10.32631/pb.2021.1.18>

ТАРАС ПЕТРОВИЧ ГОЛОПИЧ,

кандидат юридичних наук,
Варшавський університет менеджменту (Польща);
 <https://orcid.org/0000-0002-6885-2176>,
e-mail: taras_1971@wp.pl;

ІННА МИКОЛАЇВНА ГОЛОПИЧ,

кандидат педагогічних наук,
Харківський національний університет внутрішніх справ;
 <https://orcid.org/0000-0002-1831-9752>,
e-mail: golopychinna@ukr.net

ПРАВОВІ АСПЕКТИ СОЦІАЛЬНОГО РЕГУЛЯТОРА ДОГОВІРНИХ ВІДНОСИН У ТРУДОВОМУ ПРАВІ УКРАЇНИ

Розкрито правові аспекти соціального регулятора договірних відносин у трудовому праві України. Розглянуто поняття «соціальне партнерство» та «соціальний діалог» як правовий механізм регулювання колективних відносин. Проаналізовано правове регулювання умов праці на різних рівнях за допомогою угод, які відображають волю та інтереси сторін цих угод. З'ясовано, що договірні відносини потребують нових форм взаємовідносин між державою, роботодавцем і працівником. Такими новими формами є акти соціального партнерства. Визначено, що соціальне партнерство здійснюється шляхом соціального діалогу як комплексу процедур узгодження інтересів об'єднань працівників, роботодавців і держави.

Ключові слова: соціальний регулятор трудових відносин, соціальне партнерство, соціальний діалог, договірні відносини, колективні договірні відносини, правове забезпечення, зарубіжний досвід.

Оглядова стаття

Постановка проблеми

Найважливішими чинниками соціальної держави є розвиток та вдосконалення соціально-трудова відносин, які становлять зміст соціальної спрямованості законодавства, особливо трудового, оскільки воно виступає регулятором реалізації соціального права людини – права на працю. Соціальність права на працю виявляється в тому, що, здійснюючи його, особа має можливість отримати від держави допомогу в працевлаштуванні, а також забезпечити гідний рівень життя для себе та членів своєї сім'ї.

Нині в Україні відбуваються певні процеси, які визначають розвиток демократичних та соціальних чинників у правовому регулюванні трудових відносин. Криза в економіці країни загострила потребу суспільства у досягненні соціального балансу між найманими працівниками, роботодавцями та державою. Це породжує нагальну необхідність пошуку можливостей узгодження соціально-економічних інтересів між указаними суб'єктами, а також між ними й державою, що сприятиме створенню системи суспільних відносин, які в

зарубіжних країнах отримали назву інституту соціального партнерства. Їх діяльність спрямовано на досягнення соціальної злагоди, узгодження соціального партнерства в принципах співробітництва між роботодавцями і найманими працівниками, які реалізуються у формах проведення переговорів, укладення колективних договорів і колективних угод, узгодження проектів нормативно-правових актів, консультацій під час ухвалення рішень соціальними партнерами на всіх рівнях.

Стан дослідження проблеми

Питання становлення й розвитку соціального партнерства в економічно розвинених країнах і його стану в Україні відображено в роботах таких українських і зарубіжних науковців, як-от: В. Алексейчук, С. Бакуменко, Н. Болотіна, У. Волинець, В. Жуков, Г. Задорожній А. Колот, А. Кудряченко, С. Мельник, Г. Мірошніченко, Г. Осовий, В. Руденко, В. Скуратівський, С. Українець тощо. Ці дослідники обґрунтовують необхідність розвитку системи соціального партнерства в Україні й визначають головні напрями її реалізації.

Проблемні питання правових аспектів соціального регулятора договірних відносин у трудовому праві України були предметом пошуків таких учених, як В. Буряк, П. Бущенко, З. Козак, І. Котвіцький, А. Лушникова, М. Лушникова, Л. Макаренко, Л. Негель, З. Симорот, П. Пилипенко та В. Прокопенко.

Однак, незважаючи на актуальність тематики і велику кількість досліджень щодо соціального партнерства та правових аспектів соціального регулятора договірних відносин у трудовому праві України, це питання потребує подальшого розгляду.

Мета і завдання дослідження

Метою статті є розкриття змісту актуальних теоретичних і практичних проблем щодо правових аспектів соціального регулятора та правового забезпечення договірних відносин у сфері праці, визначення шляхів їх розвитку й удосконалення правового регулювання відповідних відносин.

Для досягнення зазначеної мети поставлено та виконано такі *завдання*: 1) розкрити зміст понять «соціальне партнерство» та «соціальний діалог» як правовий механізм регулювання колективних відносин; 2) з'ясувати правові аспекти соціального регулятора договірних відносин у трудовому праві України; 3) розглянути зарубіжний досвід правового регулювання договірних відносин.

Наукова новизна дослідження полягає в тому, що на підставі вивчення й критичного осмислення напрацювань учених різних галузей права розкрито сутність понять «соціальне партнерство» та «соціальний діалог» як правовий механізм регулювання колективних відносин; здійснено розгляд договірних відносин як засобу поєднання індивідуальних і колективних потреб та інтересів на підставі вольових дій учасників цих домовленостей у межах чинного трудового законодавства; запропоновано розглядати колективне договірне регулювання як орієнтир для подальших домовленостей, а колективний договір – як малий трудовий кодекс конкретного підприємства, що забезпечить урахування особливостей правового регулювання процесу праці.

Виклад основного матеріалу

Конституція України у ст. 1 передбачає, що Україна – суверенна і незалежна, демократична, соціальна і правова держава, яка визнає людину найвищою соціальною цінністю, своє призначення вбачає в забезпеченні громадянського миру й злагоди в суспільстві, а також

забезпечує кожному громадянину гідний рівень життя¹. Головними ознаками соціальної держави є дотримання принципів соціальної справедливості, солідарності, людської гідності, автономії суспільних процесів і відносин, субсидіарності й соціальних зобов'язань.

Розвиток і вдосконалення соціально-трудоових відносин є важливими чинниками соціальної держави, які визначають зміст соціальної спрямованості трудового законодавства, оскільки саме воно є регулятором процесу реалізації соціального права людини на працю.

Соціальність полягає також і в тому, що держава встановлює коло соціальних стандартів і державних гарантій у сфері праці, які мають бути дотримані будь-яким роботодавцем і не можуть бути знижені; у законі має бути закріплено обов'язок роботодавця своїми внесками брати участь у соціальному страхуванні працівника на випадок його непрацездатності, безробіття, трудового каліцтва, професійного захворювання, старості тощо; роботодавець повинен виділяти частину прибутку від одержаних доходів і направляти їх на соціальний розвиток працівників – на охорону праці, поліпшення соціальних умов праці, забезпечення соціально-побутових умов і заходів з охорони здоров'я. Нарешті, соціальність також означає, що юридичними засобами має бути встановлено умови щодо досягнення соціальної злагоди між двома найбільш значними групами в суспільстві – найманими працівниками й роботодавцями, від діяльності яких залежить обсяг матеріальних джерел у державі, а отже – забезпечення із загальних податків інших ланок соціальної сфери: освіти, охорони здоров'я, соціальної допомоги непрацездатним тощо [1, с. 33–34].

Тобто йдеться не лише про індивідуальні договірні відносини, а й про колективні договірні відносини, які є важливими чинниками в забезпеченні ефективної реалізації суб'єктивного права на працю. Вони також виступають своєрідним засобом правового регулювання трудових відносин на конкретному підприємстві поряд із централізованим правовим регулюванням.

Свого часу З. Симорот рішуче виступав проти централізованого регулювання трудових відносин. Учений вважав за необхідне переходити до договірного регулювання на

¹ Конституція України : Закон України від 28.06.1996 № 254к/96-ВР // База даних (БД) «Законодавство України» / Верховна Рада (ВР) України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/254к/96-вр> (дата звернення: 06.01.2021).

національному, регіональному й галузевому рівнях, а також на конкретних підприємствах, в установах та організаціях. Власники підприємств, установ та організацій або уповноважені профспілковими органами особи повинні мати набагато більше можливостей самим вирішувати питання організації праці, її нормування, робочого часу та часу відпочинку, оплати праці, виплати різних компенсацій тощо [2, с. 140].

І. Котвіцький пише, що протягом останніх років в Україні спостерігається стійка тенденція щодо посилення ролі соціального впливу у сфері регулювання трудових відносин. Це обумовлено як стрімким розвитком ринкових відносин у нашій державі, так і відсутністю в положеннях чинного законодавства норм, які б регулювали нові, постійні відносини, що виникають у сфері праці. Усі ці фактори зумовлюють необхідність безпосередньої участі суб'єктів трудового права в нормотворчій діяльності, яка здійснюється шляхом укладення колективних договорів та колективних угод [3, с. 159–160]. При цьому зазначена співпраця не завжди є успішною і такою, що забезпечує позитивний результат у вигляді затвердженого локального нормативно-правового акта, це є можливим лише за умови досягнення певного соціального балансу між суб'єктами трудового права. Як зазначає Н. Болотіна, таке узгодження соціально-економічних інтересів між указаними суб'єктами, а також між ними та державою утворює цілу систему суспільних відносин, які отримали в зарубіжних країнах назву інституту соціального партнерства, який пронизує соціально-економічні відносини від національного рівня до конкретного підприємства (роботодавця) [4, с. 573].

На думку М. Лушникової та А. Лушникова, соціальне партнерство слід розглядати як правовий механізм регулювання колективних відносин, який містить у собі регулятивну та охоронну частини. Колективні (соціально-партнерські) відносини за своєю природою є похідними від трудових правовідносин; їх суб'єктами виступають колективні суб'єкти (профспілки, союзи роботодавців, колективи працівників) в особі своїх представників, а також інші учасники (органи соціального партнерства, представники держави, органи з вирішення колективних трудових спорів). Ці колективні (соціально-партнерські) відносини складаються з приводу проведення колективних переговорів й укладення колективних договорів та угод; участі працівників і їх представників в управлінні організацією, профспілкового представництва та захисту працівників, проведення

взаємних консультацій та переговорів із питань регулювання трудових відносин. Це охоплюється регулятивною системою правового механізму соціального партнерства. Колективні трудові спори й порушення колективних трудових прав є підставою виникнення колективних (соціально-партнерських) охоронних правовідносин з вирішення колективного конфлікту. Це становить охоронну частину правового механізму соціального партнерства, яка містить у собі примирливо-посередницькі процедури вирішення колективних трудових спорів, у тому числі право на страйк [5, с. 40].

Світовий досвід показує, що одним із найефективніших чинників у регулюванні соціальних суперечностей є інститут соціального партнерства. Його головною метою є врегулювання й вирішення конфліктів та збалансування соціально-економічних інтересів працівників і роботодавців. У суспільних відносинах, що відбуваються в колективно-договірному регулюванні, формуються різноманітні інтереси, які за своїм змістом можуть не збігатися. Сфера соціального партнерства та колективно-договірного регулювання збігаються в аспектах регулювання колективних відносин у сфері праці. Але, крім вирішення останніх, соціальне партнерство врегульовує відносини, що мають соціальний, економічний, культурний або правовий характер у процесі їх взаємодії щодо пошуку компромісів і вирішення колективних, трудових та соціально-економічних питань. Хоча поняття «соціальне партнерство» може мати різні значення, однак всі вони об'єднуються однією метою – необхідністю вироблення компромісних рішень заради вирішення проблем мирним шляхом й узгодження колективних та особистих інтересів.

Як визначає В. Алексейчук, становлення й розвиток соціального партнерства можуть відбуватися за певних умов, зокрема в разі створення необхідного інституційного та правового середовища. У зв'язку з цим можна в иділити спільні риси, властиві всім національним моделям соціального партнерства: 1) формування й визначення ідеології соціального партнерства на противагу ідеології соціальної конфронтації; 2) мотивація суб'єктів на активну участь у системі національного партнерства; 3) закріплення загальних принципів соціального партнерства; 4) створення й розвиток соціально-економічних і правових інститутів, що забезпечують реалізацію соціально-партнерських відносин [6, с. 22].

У більшості країн Заходу процес законодавчого закріплення колективно-договірної

системи розпочався на початку ХХ століття. У 1907 р. окремі норми колективно-договірної системи було внесено до датського Цивільного кодексу, у 1911 р. – до швейцарського Кодексу зобов'язань. Після того як норми трудового права було виокремлено в окрему галузь права (законодавства), набуло поширення ухвалення спеціальних законодавчих актів із колективно-договірного регулювання трудових відносин. Такі акти були ухвалені в 1915 р. в Норвегії, у 1918 р. в Німеччині й у 1924 р. у Фінляндії [7].

Як визначав В. Прокопенко, світовий досвід виробив ефективний засіб досягнення консолідації та соціального миру в суспільстві – соціальне партнерство на державному, галузевому та виробничому рівнях. Така система передбачає обов'язковий діалог, хоч би яким важким він не був, між профспілками, урядом та підприємцями [8, с. 141].

П. Бущенко також указував, що складовою частиною системи джерел трудового права є угоди, колективні договори та локальні нормативні акти як результат соціально-партнерських відносин у сфері праці. Наявність таких угод, договорів та локальних трудових актів – одна з особливостей форм трудового права, оскільки вони з урахуванням економічних можливостей підприємств, галузі чи регіону містять більш пільгові трудові та соціально-економічні умови для працівників порівняно з нормами та положеннями, встановленими законодавством [9, с. 15].

Аналізуючи досвід зарубіжних країн, учені Одеської юридичної школи зауважують, що соціальне партнерство здійснюється шляхом соціального діалогу, взаємних консультацій та переговорів між соціальними партнерами. Тож, поряд із терміном «соціальне партнерство» у практиці держав використовується термін «соціальний діалог». Він досить широко застосовується МОП і на європейському рівні. З 2005 р. соціальний діалог набув організаційно-правового змісту й в Україні [7].

Досліджуючи діяльність МОП у галузі законодавчого забезпечення соціального партнерства, науковці зазначають, що МОП розуміє під соціальним діалогом переговори, консультації та обмін інформацією між урядом, роботодавцями й працівниками на теми, пов'язані з економічною або соціальною політикою, і такі, що становлять соціальний інтерес. Тому МОП ухвалила низку конвенцій і рекомендацій у сфері соціального діалогу, які становлять основу міжнародного колективно-права на всесвітньому рівні. Так, у 1948 р. Міжнародна організація праці ухвалила Кон-

венцію № 87 (1948 р.) про свободу асоціації і захист права на організацію, Конвенцію № 98 (1949 р.) про застосування приписів права на організацію і ведення колективних переговорів, рекомендації № 91 (1951 р.) про колективні договори, Конвенцію № 94 (1952 р.) про консультації та співробітництво між підприємцями і трудящими на рівні підприємства, Конвенцію № 113 (1960 р.) про консультації та співробітництво між державною владою та організаціями підприємців і трудящих і Конвенцію № 154 (1981 р.) про сприяння колективним переговорам. Україна ратифікувала у різні роки вказані конвенції МОП, таким чином, вони входять до системи національного законодавства і є обов'язковими до виконання [7].

Соціальний діалог (партнерство) доповнює класичну парламентську демократію, не суперечить ринковій економіці, допомагає налагодженню соціальної злагоди та стабільності, вирішує різноманітні соціальні та екологічні проблеми, є універсальним для кожної країни, враховує її традиції та особливості, не є методом нав'язування позиції однієї сторони за рахунок іншої, ґрунтується на значному практичному досвіді реального співробітництва. Тому соціальний діалог законодавець вважає процесом визначення та зближення позицій, досягнення спільних домовленостей та ухвалення рішень його сторонами, які представляють інтереси працівників, роботодавців, органів виконавчої влади й органів місцевого самоврядування з питань формування та реалізації державної соціальної та екологічної політики, регулювання трудових, соціальних та економічних відносин [10, с. 291].

Але найбільш повно соціальне партнерство виявляється у сфері договірної правового регулювання праці. Зокрема, правовідносини соціального партнерства здебільшого виникають на підставі договорів та угод, які укладаються між сторонами – соціальними партнерами. При цьому колективний договір є однією з форм соціально-партнерських відносин на виробничому (локальному) рівні, що здійснюються на двосторонній основі. П. Пилипенко, В. Буряк і З. Козак слушно відзначають, що мета правового регулювання умов праці на різних рівнях за допомогою угод є неоднаковою. Угодою на державному рівні визнаються основні принципи й норми соціально-економічної політики та трудових відносин, угодою не на регіональному рівні регулюються норми соціального захисту найманих працівників у межах адміністративно-територіальної одиниці, при цьому угода нижчого рівня не може погіршувати становище найманих

працівників порівняно з генеральною угодою, її положення є обов'язковим для застосування під час ведення колективних переговорів та угод нижчого рівня як мінімальні гарантії. Угоди нижчого рівня можуть встановлювати вищі порівняно з генеральною угодою соціальні гарантії, компенсації чи пільги [11, с. 131].

Безперечно, укладення колективних договорів та угод свідчить про децентралізацію правового регулювання трудових відносин. Держава на рівні централізованих норм установлює загальну процедуру укладення колективних договорів, але зміст їх визначається сторонами.

На думку І. Кісельова, останніми десятиріччями спостерігається поширення ролі трудового законодавства в англосаксонських країнах і колективних договорів у більшості європейських континентальних країн. У деяких, наприклад у Франції, значення колективних договорів наблизилося до трудового законодавства, а в Данії та Швейцарії роль колективних договорів перевищує роль законодавства про працю [12, с. 17]. Розвиток та вдосконалення колективних договорів у сучасних умовах передбачає опанування передового досвіду колективно-договірної роботи не лише вітчизняних, але й іноземних підприємств, особливо економічно розвинених країн. Колективні договори в країнах із ринковою економікою укладаються між профспілковими об'єднаннями, офіційно визнаними на національному рівні, або профспілками, що в них входять, і спілками (об'єднаннями) підприємців або окремими підприємцями. Тому в багатьох державах Заходу колективні договори визнаються невід'ємними та повноправними елементами трудового законодавства, вони реєструються в урядових державах, що є визнанням їх юридичної сили. Важливою особливістю колективних договорів у цих країнах є те, що сторони декларують тверду рішучість відмовитися від конфронтації і зобов'язуються не застосовувати страйки й локауту, а вирішувати всі розбіжності та конфлікти через переговори, в атмосфері довіри та поваги. При цьому сторони колективного договору в європейських державах усвідомлюють, що його укладення не лише встановлює додаткові матеріальні й соціальні блага для працівників, але і сприяє економічному добробуту підприємства [13, с. 73].

Треба також зазначити, що важливою ознакою колективних договорів у західних державах є внесення до них положень, що виходять за межі вузькопрофесійних інтересів, наприклад колективні договори на французь-

ких підприємствах передбачають можливість працювати неповний робочий тиждень працівникам пенсійного віку; оговорюється виплата компенсацій неповнолітнім, особам, що вступають до армії, тощо. Міжнародна організація праці на перше місце серед основних принципів у сфері праці ставить свободу об'єднання й дієве визнання права на ведення колективних переговорів.

Треба зазначити, що якщо на рівні підприємства співробітництво між соціальними партнерами певною мірою врегульовано, то на регіональному, галузевому та національному рівнях необхідно ще формувати цілком нову для нашої держави правову модель. Україна 14 вересня 2006 р. ратифікувала Європейську соціальну хартію (переглянуто)¹, яка набула чинності 1 лютого 2007 р., чим підтвердила свій європейський вибір і взяла на себе зобов'язання сприяти забезпеченню таких передумов для реалізації прав і свобод громадян у всіх її проявах. На жаль, Україна поки що не приєдналась до основоположного п. 1 ст. 4 Хартії, що проголошує право всіх працівників на справедливу винагороду і забезпечує їм та їхнім родинам достатній рівень життя, хоча ст. 48 Конституції України ще з 1996 р. гарантує таке право кожному громадянину України². Отже, нашій державі невідкладно потрібні новий Трудовий кодекс і кодекс або закон про соціальний захист, які відповідатимуть вимогам Європейської соціальної хартії.

Вектор соціально-економічних реформ у сучасній Україні в цьому розумінні, на жаль, поки що не відповідає загальносвітовим тенденціям. У процесі широкомасштабної приватизації вся повнота влади на виробництві перейшла до вузького кола приватних власників, інтереси яких представляє адміністрація підприємства. Працівники, як і раніше, виявилися відчуженими від власності й управління. А це, безперечно, посилює соціальну нерівність та загострює боротьбу за розподіл майна, що погіршує шанси на досягнення стабільності на виробництві й у суспільстві загалом [14, с. 241].

Досліджуючи зміст Європейської соціальної хартії (переглянутої) від 14 вересня 2006 р.

¹ Європейська соціальна хартія (переглянуто) : від 03.05.1996 // БД «Законодавство України» / ВР України. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/994_062 (дата звернення: 06.01.2021).

² Конституція України : Закон України від 28.06.1996 № 254к/96-ВР // БД «Законодавство України» / ВР України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/254к/96-вр> (дата звернення: 06.01.2021).

№ 137-V¹, Н. Болотіна та Г. Чанишева стверджують, що до колективних прав, передбачених Хартією, належать такі:

- усі працівники й роботодавці та їх організації мають право на захист економічних і соціальних інтересів (ст. 5);
- усі працівники й підприємці мають право на укладення колективних договорів (ст. 6);
- працівники мають право брати участь у визначенні та в поліпшенні умов праці та виробничого середовища на підприємстві (ст. 22);
- представники працівників на підприємстві мають право на захист від дій, що завдають їм шкоду, і їм має бути надано відповідні можливості для здійснювання їх функцій (ст. 28);
- усі працівники мають право на інформацію й консультації протягом здійснення колективних звільнень (ст. 29).

На погляд учених, значення колективних прав виявляється в тому, що Хартією передбачається розгляд не індивідуальних, а саме колективних скарг певних суб'єктів. Очевидно, резюмується, що забезпеченість діяльності колективних суб'єктів у сфері застосування праці, у свою чергу, виступає ефективним засобом захисту індивідуальних прав працівників у державі. Зокрема, такі скарги на відповідну державу можуть подаватися до Європейського комітету із соціальних прав Ради Європи національними організаціями й національними профспілками, а також міжнародними організаціями підприємств і профспілок, які беруть участь у роботі Урядового комітету, тобто Європейською конфедерацією та Міжнародною організацією підприємців. У Європейському Союзі під соціальним партнерством розуміється взаємодія різних складових сил суспільства, передусім праці й капіталу, досягнення ними взаємоприйнятних компромісів під час вирішення проблем, що зачіпають спільні інтереси. Мета соціального партнерства – уникнути конфліктів, використовуючи арсенал різноманітних матеріальних, моральних, політичних та юридичних засобів урегулювання проблем, що виникають [7].

Останніми роками в нормативно-правових актах дедалі частіше почало вживатися словосполучення «соціально-трудові відносини». Оскільки в багатьох джерелах цей термін застосовується в різних значеннях і тісно пов'язується з такими поняттями, як «соціаль-

ний діалог» і «колективно-договірне регулювання праці», то з'ясування змісту й регулювання соціально-трудових відносин набуває не лише теоретичного, а і практичного значення. Як зазначають автори монографії «Договір як універсальна правова конструкція» про те, що зростання договірного регулювання обумовлено відмовою від адміністративних засобів управління всіма сферами суспільного буття, відхід держави від опіки над усіма та пошук нових засобів вирішення соціально-економічних проблем, пов'язаних із працею, повернули до життя нові відносини між традиційними суб'єктами трудового права, що настають у цьому процесі в новій якості. Колективно-договірне регулювання й соціальне партнерство, суб'єктами якого зараз є не заорганізовані трудові колективи та необмежені володарі й керівники, а загартовані в соціальному протистоянні та більш толерантні, ніж раніше, роботодавці, спрямовуються на пошук резервів для підтримки як економіки в цілому, так і забезпечення існування для людей праці в нинішніх суворих умовах. У цих відносинах зростає питома вага соціальних проблем – забезпечення зайнятості, виплата заробітної плати, створення нових робочих місць для регіонів з масовим вивільненням працівників, забезпечення мінімальних соціальних стандартів тощо [15, с. 113]. Але такі відносини суто трудовими назвати не можна. Навпаки, трудові відносини як відносини, безпосередньо пов'язані з виконанням трудової функції, входять як складова частина до соціально-трудових відносин.

Не варто ототожнювати соціально-трудові відносини з терміном «суспільні трудові відносини». Свого часу цей термін запровадив М. Александров для того, щоб підкреслити суспільний характер праці й наявність суспільного зв'язку виробника з іншими людьми на відміну від одноосібних форм праці [16, с. 298]. Тому суспільні трудові відносини стосуються, так би мовити, «внутрішньої» сторони праці, коли процес праці задля того, щоб стати предметом правового регулювання, набуває соціальної форми. Разом із цим у праці існує «зовнішня» форма, яка може виступати колективним і «надколективним» засобом регулювання трудових і тісно пов'язаних із ними відносин у разі, якщо вони виходять за межі відносин працівників і роботодавців, які були засновані на трудовому договорі з відображенням виконаної роботи і стали предметом зацікавленості неіндивідуальних колективних суб'єктів права. Такого типу відносини виникають на рівні трудового колективу або

¹ Європейська соціальна хартія (переглянуто) : від 03.05.1996 // БД «Законодавство України» / ВР України. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/994_062 (дата звернення: 06.01.2021).

регіону, галузі чи держави з питань організації праці, соціально-побутових умов, забезпечення зайнятості й регулювання різних економічних питань між профспілками та роботодавцями за участю органів влади. Вони не можуть регулюватися тільки державою, і тільки централізовано, оскільки створюються з метою реалізації інтересів різних суб'єктів, а самі інтереси можуть мати як приватний, так і публічний характер. Оскільки ці інтереси можуть конфліктувати між собою, то договірне їх урегулювання є найбільш ефективним.

Визначення особливостей договірного регулювання соціально-трудова відносин сприяє більш чіткому уявленню про предмет і метод трудового права як самостійної галузі правової системи України. Це має особливе значення в умовах реформування законодавства про працю, викликаного сучасними соціально-економічними реаліями.

Сьогодні суспільство має прагнути до того, щоб забезпечити кожній людині економічну безпеку та гідний заробіток. Для цього, на думку А. Солдунова, є необхідним таке:

- по-перше, створення умов, за яких кожній людині були б забезпечені гідний заробіток та економічна безпека; це передбачає наявність у громадянина реальної можливості знайти роботу, що дозволяє забезпечити існування його самого та членів його сім'ї, мати гарантію від безробіття, соціальний захист по досягненню пенсійного віку чи в разі настання непрацевдатності;

- по-друге, посилення мотивації працівника до високопродуктивної праці; гуманізм прагне виявити все краще в людині – тим, щоб усі люди могли максимально реалізувати себе й сподіватись на кращу долю в цьому житті, і цей напрям є найважливішим моментом концепції гуманізації з погляду підприємств;

- по-третє, участь працівників в управлінні підприємством, у вирішенні виробничих і соціальних питань; її основною формою є соціальне партнерство, що реалізується у формі взаємодії спілок роботодавців і професійних об'єднань, зокрема за участі державних органів;

- по-четверте, створення умов для безпечної і комфортної праці, підвищення задоволеності працівників виконуваними завданнями, розширення демократії у процесі трудової діяльності, задоволення інших нематеріальних потреб і цінностей, таких як розширення сфери відповідальності та свободи, підвищення самосвідомості та самооцінки індивіда, розширення соціальних контактів у процесі праці;

- по-п'яте, вдосконалення трудового законодавства з оптимізації трудових ресурсів [17, с. 8].

Сучасні наукові підходи до здійснення кодифікації трудового законодавства повинні враховувати подальший розвиток договірних відносин для забезпечення правовим регулюванням соціально-трудова відносин, історичний розвиток трудового права та економіки країни, менталітет українського народу, територіальне розташування України, міжнародні еталони й стандарти, глобалізацію та інтеграцію суспільних відносин, а також інші чинники, які впливають на розбудову соціальної і правової держави та демократичного суспільства.

Висновки

Реформування трудового права та систематизація трудового законодавства зумовлюють необхідність переосмислити усталені правові позиції із питань виникнення та регулювання трудових правовідносин, переміщення їх на якісно новий та ефективний рівень.

Водночас треба пам'ятати, що самотність національного трудового права визначається значною мірою соціальною спрямованістю його норм, яку слід розцінювати як надбання нашої правової культури, як фактор ментальності нашого суспільства, як основу його подальшого розвитку та вдосконалення. В умовах ринкової економіки в підґрунтя договірно-правового регулювання трудових відносин треба покласти важливе істотне право людини – право розпоряджатися собою та своєю здатністю до праці, яку вона може використовувати на власний розсуд, незважаючи на громадські та колективні інтереси.

Особистий характер праці, визначення конкретної трудової функції, тривалість робочого часу, винагорода за працю тощо проявляються у договірних відносинах, які потребують нових форм взаємовідносин між державою, роботодавцем і працівником. Такими новими формами є акти соціального партнерства, які представляють інтереси працівників, роботодавців та держави в цілому. Особливе місце в цьому процесі відводиться колективному договору, в якому узгоджуються інтереси трудового колективу та роботодавця. Значення колективного договору посилюється в умовах ринкової трансформації економіки і розвитку нових форм господарювання.

Зарубіжний досвід переконливо доводить, що проблеми економічного й суспільного життя можуть вирішуватися оптимально за умови реалізації орієнтації, спрямованої не на

конфронтацію, а на досягнення соціальної згоди, узгодження соціального партнерства в принципах співробітництва між роботодавцями й найманими працівниками, які реалізуються у формах проведення переговорів, укладення колективних договорів і колективних угод, узгодження проєктів нормативно-правових актів та консультацій під час ухвалення рішень соціальними партнерами на всіх рівнях.

Соціальне партнерство здійснюється шляхом соціального діалогу як комплексу проце-

дур узгодження інтересів об'єднань працівників, роботодавців і держави. Соціальний діалог допомагає забезпечити соціальну згоду та стабільність у суспільстві, вирішувати різні соціальні й економічні проблеми; він є універсальним засобом виникнення колективних відносин для кожної країни, враховує її традиції та особливості та ґрунтується на значному практичному досвіді реального співробітництва.

Список бібліографічних посилань

1. Болотіна Н. Б. Трудове право України : підручник. 5-те вид., перероб. і допов. Київ : Знання, 2008. 860 с.
2. Симорот З. К. Проект Кодексу України про працю: загальні вимоги // Вдосконалення законодавства України в сучасних умовах. Київ : Наук. думка, 1996. С. 140.
3. Котвицький І. О. Колективний договір в нових умовах господарювання : монографія. Київ : Ніка-Центр, 2015. 312 с.
4. Болотіна Н. Б. Трудове право України : підручник. Київ : Вікар, 2003. 725 с.
5. Лушников А. М., Лушникова М. В. Курс трудового права : учебник : в 2 т. М. : Статут, 2009. Т. 2. Коллективное трудовое право. Индивидуальное трудовое право. Процессуальное трудовое право. 1151 с.
6. Алексейчук В. В. Теоретичні підходи до обґрунтування сутності поняття соціального партнерства. *Держава та регіони*. 2009. № 1. С. 22–25.
7. Болотіна Н. Б., Чанишева Г. І., Додіна Т. М. Трудове право України : підручник. Київ : Знання, 2001. 564 с.
8. Прокопенко В. І. Трудове право України : підручник. Харків : Консум, 1998. 480 с.
9. Бущенко П. А. До питання про нові джерела трудового права в світі реформування трудового законодавства // Актуальні проблеми науки трудового права в сучасних умовах ринкової економіки : матеріали наук.-практ. конф. (м. Харків, 19–20 травня 2003 р.) / Нац. ун-т внутр. справ. Харків, 2003. С. 14–16.
10. Кодифікація трудового законодавства України : монографія / за ред. Н. М. Хуторян, М. І. Іншина, С. М. Прилипка, О. М. Ярошенка. Харків : Фінн, 2009. 432 с.
11. Трудове право України: академічний курс : підручник / П. Д. Пилипенко, В. Я. Буряк, З. Я. Козак та ін. ; за ред. П. Д. Пилипенка. Київ : Ін Юре, 2004. 536 с.
12. Киселев И. Я. Зарубежное трудовое право : учебник. М. : НОРМА, 1998. 263 с.
13. Венедиктов В. С. Трудовое право Украины (общая часть) : учеб. пособие. Симферополь : Доля, 2004. 164 с.
14. Процевський В. О. Приватно-правове та публічно-правове регулювання соціально-трудоких відносин : монографія. Харків : ХНАДУ, 2012. 332 с.
15. Договір як універсальна правова конструкція : монографія / А. П. Гетьман, В. І. Борисова, О. П. Євсєєв та ін. ; за ред. А. П. Гетьмана, В. І. Борисової. Харків : Право, 2012. 432 с.
16. Александров Н. Г. Трудовое правоотношение : монографія. М. : Юрид. изд-во М-ва юстиции СССР, 1948. 337 с.
17. Солдунов А. В. Философско-антропологическое обоснование трудового права России : автореф. дис. ... канд. философ. наук : 09.00.13. Саратов, 2005. 17 с.

Надійшла до редколегії 08.01.2021

ГОЛОПИЧ Т. П., ГОЛОПИЧ И. Н. ПРАВОВЫЕ АСПЕКТЫ СОЦИАЛЬНОГО РЕГУЛЯТОРА ДОГОВОРНЫХ ОТНОШЕНИЙ В ТРУДОВОМ ПРАВЕ УКРАИНЫ

Раскрыты правовые аспекты социального регулятора договорных отношений в трудовом праве Украины. Рассмотрены понятия «социальное партнерство» и «социальный диалог» как правовой механизм регулирования коллективных отношений. Проанализировано правовое регулирование условий труда на различных уровнях с помощью соглашений, которые отражают волю и интересы сторон этих соглашений. Выяснено, что договорные отношения требуют новых форм взаимоотношений между государством, работодателем и работником. Такими новыми формами являются акты социального партнерства. Определено, что социальное партнерство осуществляется путем социального

диалога как комплекса процедур согласования интересов объединений работников, работодателей и государства.

Ключевые слова: социальный регулятор трудовых отношений, социальное партнерство, социальный диалог, договорные отношения, коллективные договорные отношения, правовое обеспечение, зарубежный опыт.

GOLOPYCH T. P., GOLOPYCH I. M. LEGAL ASPECTS OF THE SOCIAL REGULATOR OF CONTRACTUAL RELATIONS IN LABOR LAW OF UKRAINE

Legal aspects of the social regulator of contractual relations in labor law of Ukraine have been revealed. The concept of social partnership and social dialogue as a legal regulatory mechanism of collective relations has been studied. Legal regulation of labor conditions at different levels, through agreements, reflecting the will and interests of the parties to the agreement, has been analyzed.

It has been found out that the personal nature of work, the definition of the specific labor function, duration of working time, remuneration of labor, etc., shall be reflected in a contractual relationship, which requires new forms of relationship between a state, an employer and an employee. Such new forms are acts of social partnership representing the interests of employees, employers, and the state in general. Special attention in this process has been paid to the collective agreement, wherein the interests of the labor collective and the employer are reconciled. The significance of the collective agreement is enhanced in the context of the market economy transformation and the development of new forms of management.

Based on international experience it has been proved that problems of economic and public life are addressed optimally, if the orientation is implemented not towards the confrontation, but towards the achievement of social compliance, adjustment of social partnership on the principles of cooperation between employers and employees, which are realized in forms of negotiations, the conclusion of collective agreements and collective arrangements, coordination of draft regulatory and legislative acts and consultation in decision-making by social partners at all levels.

It has been defined that social partnership is implemented by means of social dialogue, as a set of coordination procedures of interests of association of employees, employers and the state. Social dialogue helps to provide social harmony and stability in the society, it addresses diverse social and economic problems; it is the universal mean of collective relations for each country, it takes into account its traditions and particularities, and it is based on the significant practical experience of real cooperation.

Key words: *social regulator of contractual relations, social partnership, social dialogue, contractual relations, collective contractual relations, legal enforcement, international experience.*

УДК 347.44

DOI: <https://doi.org/10.32631/pb.2021.1.19>

ОЛЕКСІЙ ЛЕОНІДОВИЧ ЗАЙЦЕВ,

кандидат юридичних наук, доцент,
Харківський національний університет внутрішніх справ;

 <https://orcid.org/0000-0001-9530-3941>,
e-mail: zal2007zal@ukr.net;

СВІТЛАНА ВАДИМІВНА ЯСЕЧКО,

кандидат юридичних наук, доцент,
Харківський національний університет внутрішніх справ;

 <https://orcid.org/0000-0003-4058-9959>,
e-mail: iasechko.sv@gmail.com

ДОГОВІР ПРО ПУБЛІЧНІ ЗАКУПІВЛІ З ПОГЛЯДУ ПРИВАТНОГО ПРАВА

Указано на шлях виникнення та закріплення в українському праві процедури публічних закупівель. Узагальнено наукові роботи, присвячені розгляду питань державних закупівель із різних галузей права України. Установлено й охарактеризовано основні концептуальні суперечності між договором про закупівлю та цивільно-правовим договором. Запропоновано основні (незмінні) умови проведення публічних закупівель за весь час існування незалежної правової системи України. Сформульовано узагальнене поняття договору про закупівлю. Здійснено критичний аналіз договору про закупівлю з погляду розуміння та істотних умов загальноцивільного договору.

Ключові слова: тендер, публічні закупівлі, договір, договір про закупівлю, істотні умови договору про закупівлю, форма договору.

Оригінальна стаття

Постановка проблеми

У національне законодавство незалежної України публічні закупівлі було введено шляхом ухвалення Розпорядження Кабінету Міністрів України «Про заходи щодо підготовки і проведення Міжнародного тендеру з вирішення проблеми перетворення об'єкта “Укриття” Чорнобильської АЕС в екологічно безпечну систему» від 12 серпня 1993 р. № 604-р. Метою цього акта індивідуальної дії було уповноваження Міністра у справах захисту населення від наслідків аварії на Чорнобильській АЕС, а також його заступника (заступників) представляти перед міжнародними організаціями уряд України. Основним предметом виступали заходи з підготовки та проведення першого в Україні тендеру. Додатковим предметом було здійснити під час міжнародних переговорів пошук необхідних та достатніх джерел фінансування зазначених робіт. За результатами цього розпорядження Європейська комісія оголосила тендер на розроблення ТЕО стабілізації наявного «Укриття» та спорудження «Укриття-2» у межах програми «Tacis». 12 вересня 1994 р. консорціум «Alliance» (на чолі з французькою компанією «Camrepon Bernard SGE»), що виграв тендер, у межах договору розпочав роботи над техніко-економічним обґрунтуванням.

Наступним кроком законодавчого закріплення тендерів виступило Положення щодо порядку організації та проведення міжнародних торгів (тендерів) в Україні від 21 жовтня 1993 р. № 871, відповідно до якого визначався порядок організації та проведення в Україні виключно міжнародних торгів (тендерів) для іноземних, а також українських підприємств, установ та організацій, що гарантувало замовникові виконання у межах узгодженої вартості необхідних поставок товарів, обсягів робіт і послуг.

І вже остаточно з 1997 р. процедура закупівель була запроваджена на внутрішньому ринку України відповідно до Постанови Кабінету Міністрів України «Про організацію та проведення торгів (тендерів) у сфері державних закупівель товарів (робіт, послуг)» від 28 червня 1997 р. № 694¹. Ухвалений 19 вересня 2019 р. Закон України «Про внесення змін до Закону України “Про публічні закупівлі” та деяких інших законодавчих актів України що-

¹ Див.: Зайцев О. Л. Вплив інтеграційних тенденцій на розвиток тендерного права // Вплив інтеграційних тенденцій на розвиток вітчизняного права : матеріали всеукр. наук.-практ. інтернет-конф. (м. Одеса, 24 лют. 2017 р.) / редкол.: В. П. Маковій та ін. Одеса : ОДУВС, 2017. С. 72–74.

до вдосконалення публічних закупівель» № 114-IX¹ містить у собі квінтесенцію 23 років роботи законодавця над постійним і часто необґрунтованим ускладненням процедури закупівлі. Тобто стартувавши з першого (і єдиного) тендера, викликаного глобальною техногенною катастрофою, ми опинилися в ситуації, коли державні установи абсолютно всі свої закупівлі здійснюють виключно публічно, а починаючи з 50 тисяч гривень, – шляхом оголошення відкритих торгів.

Стан дослідження проблеми

Окрім практиків-консультантів, активно здійснювали наукові дослідження у сфері державних закупівель науковці різних галузей права. Результатом наукового пошуку стали дисертаційні дослідження О. Л. Юдіцького «Правове регулювання закупівель товарів, робіт і послуг за державні кошти» [1], Я. В. Петруненка «Господарсько-правові основи державних закупівель в Україні» [2], А. О. Олефіра «Господарське-правове забезпечення державних закупівель у сфері охорони здоров'я» [3], М. С. Письменної «Методологія та організація аналізу і контролю закупівель за державні кошти» [4] й А. О. Сошникова «Теоретичні засади здійснення публічних закупівель» [5], у яких започатковано вирішення проблем державних закупівель. Але завдання, що в них виконуються, перебувають поза межами цивільного права, а саме на перехресті економічної науки з державним управлінням, господарським та адміністративним правом. Зазначеним вище обумовлюється спроба вирішення практичних проблем договору про закупівлю крізь призму цивільно-правового аналізу.

Мета і завдання дослідження

Метою статті є критичний аналіз договору про закупівлю за допомогою цивільно-правового інструментарію та розроблення критеріїв виявлення в нормах про публічні закупівлі алогізмів, які прямо суперечать нормам цивільного законодавства про договір. *Завданням* статті – узагальнити основні концептуальні суперечності між договором про закупівлю та цивільно-правовим договором.

¹ Про внесення змін до Закону України «Про публічні закупівлі» та деяких інших законодавчих актів України щодо вдосконалення публічних закупівель : Закон України від 19.09.2019 № 114-IX // База даних «Законодавство України» / Верховна Рада України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/114-20> (дата звернення: 14.12.2020).

Наукова новизна дослідження має похідний характер, оскільки є подальшим розвитком ідей автора, який на підставі комплексного вивчення, але з погляду цивілістичної науки, аналізує проблематику цивільно-правового здійснення публічних закупівель та розробляє нові наукові положення та пропозиції щодо вдосконалення законодавства у сфері публічних закупівель.

Виклад основного матеріалу

З моменту появи у праві України державних закупівель законодавець неодноразово змінював їх форму, наповнення та процедуру, але незмінними залишалися дві основні умови торгів.

По-перше, переказування грошових коштів з державного бюджету на оплату відплатних правочинів (договорів, контрактів), укладених з переможцями торгів (тендерів) – постачальниками, підрядниками та/або послугонадавачами, здійснюється лише через Головне управління та територіальні органи Державного казначейства або уповноважені банки. Підставою оплати виступає звіт про результати проведення публічних закупівель під час закупівлі товарів, робіт або послуг. Банківські установи зобов'язані під час оплати за договорами про закупівлю самостійно перевіряти наявність звіту про результати проведення закупівлі. Це здійснюється шляхом перегляду його наявності в загальнодоступній системі електронних закупівель PROZORRO (<https://prozorro.gov.ua>). У разі відсутності саме в системі PROZORRO звіту про результати проведення процедури закупівлі *платіжне доручення вважається оформленим неналежним чином та нікчемним*.

По-друге, вартість закупівель повинна була дорівнювати або перевищувати суму, еквівалентну 100 000 доларів США. На початку сторіччя курс НБУ становив 189,6000 гривень за 100 доларів, тобто виходила сума приблизно 200 000 гривень. Але, нехтуючи первинною логікою законодавця та фактичним рівнем інфляції гривні в Україні з того часу, ця вимога продовжує застосовуватися до всіх замовників. Тому процедура публічної закупівлі товарів та послуг *узагальнено застосовується*, якщо вартість закупівлі не є меншою, ніж 200 000, а робіт – 1 500 000 гривень [6].

Визначившись із передумовами укладення договору про закупівлю, наведемо його легальне визначення. Відповідно до пункту 5 ст. 1 Закону України «Про публічні закупівлі» (далі – Закон) договір про публічну закупівлю – це домовленість, що досягається між замовником

та учасником за наслідками проведених під час процедури закупівлі дій та передбачає набуття права власності на майно, надання послуг чи виконання робіт (виключно майнових прав). Також пункт 1 ст. 36 Закону закріплює, що договір про публічну закупівлю укладається відповідно до приписів Цивільного кодексу України (ЦК України) та Господарського кодексу України з урахуванням особливостей, визначених саме цим Законом. Цивільно-правове поняття договору, яке міститься в пункті 1 ст. 626 ЦК України, визначає договір як домовленість двох або більшої кількості сторін, спрямовану на виникнення, перехід або припинення суб'єктивних цивільних прав та юридичних обов'язків. Господарський кодекс України не містить визначення договору, тому, механічно об'єднавши два визначення, отримуємо третє, в якому *договір про закупівлю – домовленість між замовником та учасником (більшою кількістю сторін), спрямована на встановлення, перехід або припинення майнових прав та обов'язків, що укладається за результатами проведення процедури закупівлі та передбачає набуття права власності на майно, надання послуг або виконання робіт*. Недосконалість такого підходу законодавця є очевидною і полягає в такому.

Концепція домовленості між сторонами (як підстава виникнення договірних зобов'язань), на якій ґрунтується все приватне право, підмінюється результатами проведення процедури закупівлі (звітом про результати проведення закупівлі шляхом його автоматичної генерації в електронній системі закупівель), тобто договір про закупівлю укладається не на підставі домовленості, а на підставі звіту в електронній системі закупівель.

Домовленість двох або більше сторін у вищезазначеному понятті обмежується визначеним та поіменованим статусом *замовника та учасника*, тобто сторони перестають бути юридично рівними. Тобто *замовниками* можуть бути лише дві групи суб'єктів. Перша – органи державної влади, місцевого самоврядування та соціального страхування, які були створені відповідно до закону. Друга – юридичні особи публічного права (їх об'єднання), які повинні забезпечувати функції держави або територіальних громад, за винятком промислової чи комерційної діяльності. У свою чергу, *учасник процедури публічної закупівлі* – фізична особа, фізична особа-підприємець або юридична особа (вони можуть як бути резидентами, так і ні), яка подала пропозицію для участі в тендері або вступила у переговори із замовником у випадку застосування перего-

ворної процедури закупівлі. Зрозуміло, що здебільшого статуси замовника та учасника є актуальними на стадії «до визначення переможця». І хоча ст. 627 ЦК України передбачає, що сторони майбутнього договору є вільними щодо обрання форми домовленості, можуть вибирати контрагента та на свій розсуд визначати умови договірної правовідносини, але їх очевидна нерівноправність чітко прослідковується у ст. 32 Закону у контексті надання замовникові можливості на власний розсуд відмінити закупівлю в разі:

1) відсутності подальшої потреби у замовника в закупівлі;

2) неможливості усунення порушень законодавства з питань публічних закупівель, що були в діях, як правило, замовника;

3) скорочення видатків замовника під час здійснення закупівлі товарів, робіт або послуг.

Отже, замовники в порушення цивільно-правового принципу рівності сторін завжди матимуть переваги у становищі перед учасниками публічної закупівлі у разі розірвання або зміни умов договору.

Закон із незрозумілих підстав обмежує встановлення, зміну або припинення цивільних прав та обов'язків лише до таких цивільно-правових об'єктів: набуття прав власності на майно (товари), надання послуг (включно з комунальними) або виконанням робіт (включно з капітальним будівництвом). У свою чергу, ЦК України у розділі III «Окремі види зобов'язань» містить 26 глав, у яких закріплено окремі види договірних зобов'язань (від купівлі-продажу до спільної діяльності) [7]. Навіть такий розповсюджений цивільно-правовий договір, як оренда, не може бути віднесений до набуття права власності на товари, надання послуг або виконання робіт.

Але такі концептуальні суперечності між договором про закупівлю та цивільно-правовим договором, закладені вже у визначенні, продовжують прирошуватися у спеціальних відмінностях.

Припустимо, що, за логікою законодавця, сторони договору про закупівлю досягають згоди шляхом проведення процедури закупівлі. Тобто коли замовник включив умови у проєкт договору, ґрунтуючись на нормах абзацу 1 ч. 1 ст. 638 ЦК України, такі умови і є обов'язковим умовами, щодо яких за позицією замовника повинен надати згоду учасник. Отже, подаючи тендерну пропозицію, учасник погоджується з проєктом договору про закупівлю, й у випадку визнання переможцем процедури закупівлі він може підписати вже узгоджений договір, зміст і текст якого не повинні

суперечити та відрізнятись від включеного до оголошення та тендерної документації проекту договору про закупівлю. Водночас із цього правила є виняток: це особливий порядок переговорної процедури закупівлі, в якій укладаються договори за результатами застосування попередньої домовленості, предмет якої прямо передбачено законодавством. Однак ст. 35 Закону не містить чіткої вимоги щодо обов'язку замовника погоджувати з учасниками під час попередніх переговорів проект майбутнього договору. Відповідно до ч. 3 ст. 631 ЦК України сторони можуть передбачити, що умови договору застосовуються до відносин, які виникли до його укладення між ними. Прямо протилежна норма міститься в господарському праві, оскільки на зобов'язання, що виникли у сторін до укладення ними договору, не поширюються умови укладеного господарського договору, якщо текстом договору не передбачено інше (ч. 7 ст. 180 ГК України). Однак застосувати цю норму можна лише тоді, коли сторони договору вступили в правовідносини ще до моменту (календарної дати) його укладення (підписання).

Наступна відмінність полягає у визначенні ціни договору. Ціна договору про закупівлю – це вартість товарів, робіт чи послуг, зазначена у тендерній пропозиції учасника-переможця процедури закупівлі (ураховуючи результати електронного аукціону). Цінова умова договору про закупівлю не може відрізнятись від змісту тендерної пропозиції за результатами аукціону (серед іншого ціни за одиницю товарів, робіт чи послуг) переможця процедури публічної закупівлі або ціни (цін за лот) пропозиції учасника у разі застосування переговорної процедури навіть у бік її зменшення. Інші істотні умови договору про закупівлю (предмет, строк і тощо) теж за загальним правилом не можуть змінюватись після його укладення і до стадії повного виконання сторонами зобов'язань, крім випадків, передбачених законом. Однак це положення прямо суперечить ст. 651 ЦК України, яка лише допускає, що зміна або розірвання договору можуть відбуватись за домовленістю сторін, якщо інше не встановлено договором або законом. Зрозуміло, що жоден замовник не може укласти дого-

вір на суму більшу, ніж результат переможця в аукціоні, але автор не поділяє позицію законодавця, яка прямо забороняє сторонам відповідно до їх згоди укласти договір на суму меншу, ніж результат аукціону.

Наступну відмінність пов'язано з формою договору. Відповідно до абз. 1 ч. 1 ст. 638 ЦК України договір вважається укладеним, якщо майбутні сторони в передбаченій формі досягли згоди стосовно усіх істотних умов договору. Стаття 205 ЦК передбачає, що правочини (договори) можуть вчинятись усно (вербально) або в письмовій (документальній), серед іншого електронній, формі. Сторони мають право вільно обирати форму майбутнього договору, якщо інше не встановлено законом. Як бачимо, дотримуючись норм ЦК, який передбачає можливість укладення договорів в електронній формі, замовник і переможець торгів можуть укласти договори про закупівлю в електронній формі, якщо мають для цього відповідні технічні й організаційно-правові передумови. Оскільки Закон не містить прямої вказівки на форму договору про закупівлю, можемо припустити, що договір про закупівлю може укладатись в електронній формі. Але повідомлення про намір укласти договір про закупівлю обов'язково оприлюднюється протягом одного дня з дня ухвалення рішення про визначення переможця процедури закупівлі, а договір про закупівлю – протягом двох днів із дня його укладення. Договір про закупівлю укладається відповідно до норм Цивільного та Господарського кодексів України з урахуванням особливостей, визначених законом.

Висновки

1. Поняття «договір про закупівлю» не відповідає концепції цивільно-правового договору.
2. Порядок укладення договору про закупівлю не відповідає порядку укладення цивільно-правового договору.
3. Форма договору про закупівлю відповідає формі укладення цивільно-правового договору частково.
4. Момент виникнення правовідносин за договором про закупівлю не відповідає порядку виникнення правовідносин цивільно-правового договору.

Список бібліографічних посилань

1. Юдіцький О. Л. Правове регулювання закупівель товарів, робіт і послуг за державні кошти : автореф. дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.04. Київ, 2013. 18 с.
2. Петруненко Я. В. Господарсько-правові основи державних закупівель в Україні : автореф. дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.04. Одеса, 2013. 20 с.
3. Олефір А. О. Господарсько-правове забезпечення державних закупівель в сфері охорони здоров'я : автореф. дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.04. Харків, 2014. 27 с.

4. Письменна М. С. Методологія та організація аналізу і контролю закупівель за державні кошти : автореф. дис. ... д-ра економ. наук : 08.00.09. Одеса, 2018. 43 с.
5. Сошникова А. О. Теоретичні засади здійснення публічних закупівель. *Часопис Київського університету права*. 2015. № 3. С. 221–226.
6. Зайцев О. Л. Розвиток договору закупівель товарів, робіт і послуг за державні кошти // Проблеми цивільного права та процесу : тези доп. учасників наук.-практ. конф., присвяч. світлій пам'яті О. А. Пушкіна (м. Харків, 25 трав. 2018 р.) / МВС України, Харків. нац. ун-т внутр. справ, Всеукр. громад. орг. «Асоціація цивілістів України». Харків : ХНУВС, 2018. С. 148–151.
7. Цивільне право України : навч. посіб. : у 2 ч. / за заг. ред. В. А. Кройтора, О. Є. Кухарева, М. О. Ткалича. Запоріжжя : Гельветика, 2016. Ч. 2. 352 с.

Надійшла до редколегії 17.12.2020

ЗАЙЦЕВ А. Л., ЯСЕЧКО С. В. ДОГОВОР О ПУБЛИЧНЫХ ЗАКУПКАХ С ТОЧКИ ЗРЕНИЯ ЧАСТНОГО ПРАВА

Указан путь возникновения и закрепления в украинском праве процедуры публичных закупок. Обобщены научные работы, посвященные рассмотрению вопросов государственных закупок по различным отраслям права Украины. Установлены и охарактеризованы основные концептуальные противоречия между договором о закупке и гражданско-правовым договором. Предложены основные (постоянные) условия проведения публичных закупок за все время существования независимой правовой системы Украины. Сформулировано обобщенное понятие договора о закупке. Сделан критической анализ договора о закупке с позиции понимания и существенных условий общецивилистического договора.

Ключевые слова: тендер, публичные закупки, договор, договор о закупке, существенные условия договора о закупке, форма договора.

ZAITSEV O. L., YASECHKO S. V. CONTRACT FOR PUBLIC PROCUREMENT IN TERMS OF PRIVATE LAW

The authors have analyzed the way of the origin and consolidation of the public procurement procedure in the Ukrainian national law from 1993 till the present day. That allowed us to determine the main conditions of public procurement, which have not changed during the whole period of existence of the independent legal system of Ukraine, and to critically evaluate them. Namely, the basis for payment is a report on the results of public procurement during the procurement of goods, works or services, and the cost of procurement should have been equal to or have exceeded the amount of UAH 200,000.

The main scientific works focused on the consideration of public procurement issues in various branches of Ukrainian law have been summarized. The concept of the contract for procurement has been generalized and its features have been listed: the contract for procurement is an agreement between the customer and the participant (most of the parties), aimed at establishing, transferring or terminating property rights and obligations, which is concluded as a result of the procurement procedure and which provides the acquisition of freehold interest in the property, provision of services or performance of works. The main conceptual contradictions between the contract for procurement, the civil contract and the commercial agreement have been established and characterized. Based on the analysis of tender, civil and commercial legislation, the authors have carried out a critical analysis of the contract for procurement in terms of understanding and essential terms of the general civil contract, namely: violation of the concept of free agreement between the parties, non-compliance with equality of the rights, unreasonable narrowing of the contract for procurement up to the provision of services, performance of works or acquisition of ownership for goods, which contradicts the draft contract included in the tender documentation, the impossibility of reducing the contract price in the direction of reduction as agreed by the parties, the lack of electronic form of the contract for procurement provided by the tender legislation.

Key words: tender procedure, public procurement, a contract, contract for procurement, essence of contract for procurement, form of contract.

АНАСТАСІЯ ЛЕОНІДІВНА КЛИМЕНКО,

кандидат юридичних наук, доцент,

Харківський національний університет внутрішніх справ;

 <https://orcid.org/0000-0001-9587-5827>,

e-mail: a.klymenko21@gmail.com

**ОБНОВЛЕННЯ ТРУДОВОГО ЗАКОНОДАВСТВА В КОНТЕКСТІ
ЗАПРОВАДЖЕННЯ САМОСТІЙНИХ ФОРМ РОБОТИ:
ДИСТАНЦІЙНОЇ ТА НАДОМНОЇ**

Досліджено передумови та напрямки вдосконалення правового регулювання дистанційної роботи. Уточнено сутність і зміст двох самостійних видів (форм) роботи – дистанційної та надомної – в контексті змін вітчизняного трудового законодавства (законопроект № 4051: статті 60-1 та 60-2). Розкрито інституційну природу понять «remote work», «teleworking», «telecommuting», «work from home» з позиції міжнародного досвіду. Охарактеризовано механізм організації дистанційної та надомної роботи, зокрема розкрито характерні ознаки, адаптаційний механізм, зобов'язання та обов'язки сторін, особливості вимірювання продуктивності праці працівників. Обґрунтовано раціональні підходи, з огляду на поточний стан справ на ринку праці та в економіці України, до найбільш коректного трактування цих норм обома сторонами – працівниками та роботодавцем – задля мінімізації будь-яких непорозумінь і ризиків.

Ключові слова: трудове законодавство, трудові відносини, нетипові форми зайнятості, дистанційна робота, надомна робота, робоче місце.

Оригінальна стаття

Постановка проблеми

Поширеність надомної та дистанційної роботи зростає за останні десятиліття завдяки вдосконаленню інформаційно-комунікаційних технологій, розширенню міжкультурних та дипломатичних зв'язків між країнами. Можливість працювати вдома хоча б кілька днів на тиждень мали працівники третини компаній світу. Пропонуючи прийнятні умови праці, компанії мали можливість залучати й утримувати висококваліфікованих і працьовитих співробітників.

Інсорсинг та аутсорсинг (InSourcing and OutSourcing), інстафінг та аутстафінг (InStaffing and OutStaffing) поєднували клієнтів та виконавців різного масштабу, від найбільших компаній до стартапів. Були опробовані та розроблені різні моделі роботи у форматі часу і матеріалів, коли оплата не за результат, а за години праці.

Усього за кілька місяців пандемія коронавірусу COVID-19 мала руйнівні економічні наслідки, в тому числі і негативний соціальний вплив на суспільство. Багато зарубіжних та українських компаній уперше зробили ставку на «роботу вдома». При цьому деякі з них зараз виходять на високий економічний рівень, тоді як інші компанії тільки намагаються адаптуватися до цих нововведень.

Відповідно до рекомендацій ВОЗ у всьому світі розроблено та впроваджено чималу кількість заходів для запобігання поширенню вірусів. У сучасну зарубіжну трудову практику включено такі поняття, як «remote work», «teleworking», «telecommuting», «work from home». До того ж терміни «teleworking», «telecommuting» досить часто використовуються як синоніми на позначення технологічно нових можливостей роботи поза приміщенням або робочими місцями.

Відповідно до нового законопроекту «Про внесення змін до деяких законодавчих актів щодо удосконалення правового регулювання дистанційної роботи» від 4 вересня 2020 р. № 4051 національне трудове законодавство обмежилося такими поняттями, як «надомна робота» і «дистанційна робота»¹, тим самим запроваджуючи два самостійні види (форми)

¹ Проект Закону про внесення змін до деяких законодавчих актів щодо удосконалення правового регулювання дистанційної роботи : від 04.09.2020 № 4051 / ініціатори Г. М. Третякова, Ю. М. Гришина, О. В. Санченко та ін. // База даних (БД) «Законодавство України» / Верховна Рада (ВР) України. URL: https://w1.c1.rada.gov.ua/pls/zweb2/webproc4_1?pf3511=69838 (дата звернення: 05.02.2021).

роботи – дистанційну та надомну. З огляду на «свіжіть матеріалу», потребують уточнення та роз'яснення деякі принципи положення, викладені у статтях 60-1 «Надомна робота» та 60-2 «Дистанційна робота», зважаючи на міжнародні норми та поточні події у світі та в Україні.

Стан дослідження проблеми

Проблематика правового регулювання оновлення трудового законодавства України в умовах різних викликів та можливостей адаптації до законодавства Європейського Союзу була предметом вивчення багатьох науковців, серед яких Д. С. Овсянко [1], С. В. Рибалко [2]. Указані науковці пропонували власний алгоритм упровадження у правозастосовну діяльність адаптованого трудового законодавства низки країн, з огляду на підхід до можливостей різних форм організації праці та практичного, гнучкого підходу до імплантації деяких положень та норм у вітчизняну практику.

Проблемні аспекти правового регулювання дистанційної роботи як нетипової форми зайнятості та шляхи їх вирішення були предметом дослідження також чималої кількості науковців, серед яких Н. М. Силенко [3] та Л. Є. Красноручька [4]. Зазначені науковці вивчали інституційне та нормативно-правове забезпечення нетипових форм зайнятості, при цьому вказуючи на способи максимізації ефекту від упровадження таких форм зайнятості.

Саме необхідність поглибленого наукового переосмислення роботи вдома та дистанційної роботи змушує розставити акценти та виділити слабкі місця, які, з огляду на українську ментальність і фінансові можливості вітчизняних компаній, мають бути розглянуті та згруповані для подальшого вивчення.

Мета і завдання дослідження

Метою наукової роботи є аналіз законопроекту № 4051 стосовно запровадження двох самостійних видів (форм) роботи – дистанційної та надомної (статті 60-1 та 60-2). Для досягнення указаної мети поставлено такі завдання: на підставі виокремлення сильних та слабких місць розглянути рішення в питаннях забезпечення трудових прав працівників, а також і неутиснення прав роботодавця; знайти альтернативні рішення та виокремити проблемні питання, які знаходяться у площині соціальної відповідальності роботодавця в питаннях захисту трудових прав працівника та недопущення будь-якої дискримінації.

Наукова новизна дослідження

Шляхом аналізу статей 60-1 та 60-2 законопроекту № 4051 виявлено специфіку право-

вої природи дистанційної та надомної роботи; надано рекомендації, з огляду на міжнародні норми та поточні події у світі та в Україні, міжнародну практику, в питаннях коректного трактування цих норм обома сторонами – працівниками та роботодавцем.

Виклад основного матеріалу

Зменшення особистого контакту – важлива дія для пом'якшення впливу негативних явищ на безпеку життя і здоров'я людини, адже пандемія COVID-19 продовжує серйозно впливати на здоров'я населення і викликати безпрецедентні потрясіння в економіці України, зокрема на ринку праці. Уряд вжив заходів, починаючи від фізичного дистанціювання, обмежень на свободу пересування та закриття другорядних компаній і підприємств до блокування цілих робітничих павільйонів у різних регіонах країни. Зміни в національному трудовому законодавстві торкнулися деталізації ключових моментів, які стосувалися надомної та дистанційної роботи: визначення, характерних ознак, адаптаційних механізмів, зобов'язань та обов'язків сторін, вимірювання продуктивності праці працівників.

Згідно із законопроектом № 4051 надомна робота – це форма організації праці (із фіксованим робочим місцем), тоді як дистанційна робота – це форма організації трудових відносин (із вибором робочого місця на власний розсуд)¹. Між цими поняттями існують певні відмінності. Наприклад, деякі можуть мати на увазі тимчасову домовленість, тоді як інші – довгострокову угоду. Надомна робота (англ. еквівалент *work from home*) вважається більш сталим поняттям, водночас дистанційна робота (англ. еквіваленти *remote work*, *teleworking*, *telecommuting*) є віддаленою роботою з будь-якого місця, із гнучким графіком, або, як ще називають, мобільною роботою. Адже працівнику не доводиться витратити час на те, щоб дістатися до офісної будівлі, складу чи магазину.

Серед характерних рис надомної роботи слід назвати такі, як наявність закріпленої ергономічної робочої зони; чітка регламентація робочого часу та відпочинку; забезпечення сучасними інформаційними технічними засобами, у тому числі будь-якими навчальними напрацюваннями, дослідженнями, тренінгами, семінарами тощо, за рахунок роботодавця; автономне конструювання результативності праці за допомогою мотиваційних та заохочувальних програм роботодавця, зокрема як перевага виключення будь-яких крадіжок

¹ Там само.

інтелектуальної праці серед працівників одного відділу тощо.

Серед характерних рис дистанційної роботи варто вказати такі, як: власне робоче місце; відсутність чіткої регламентації робочого часу та часу на відпочинок (водночас роботодавцем має гарантуватися зафіксований «період відключення» за умов роботи «за графіком»); самомотивація та налаштування на продуктивну працю; долучення до потрібних навчальних бібліотек та потрібних для роботи інноваційних матеріалів власним коштом (або коштом власника згідно з трудовим договором про дистанційну роботу); персональна відповідальність за забезпечення безпечних та нешкідливих умов праці; можливість на умовах «дистанційності» виконувати різну роботу для різних компаній (за умов, приміром, неповного трудового дня або гнучкого графіку «2/2» або «1/3») тощо. Як видно, за умов дистанційної форми організації трудових відносин маємо широкі можливості.

Типова форма трудового договору, згідно із законопроектом № 4051 про надомну чи дистанційну роботу затверджується центральним органом виконавчої влади¹. Разом із тим роботодавець вправі вносити певну деталізацію в договір згідно з корпоративною політикою компанії. Доцільно зазначити, що тимчасові заходи з надомної роботи не вимагають постійного коригування умов працевлаштування. Домовленості можуть змінюватися у відповідь на оновлені директиви та зміни потреб компанії. Роботодавці повинні розглянути можливість зміни або розроблення політики компанії чи керівних принципів, щоб надати чіткі вказівки щодо впровадження механізмів надомної роботи. Про будь-які зміни керівники мають повідомляти працівників якомога раніше.

Відповідальність за організацію надомної роботи покладається на обидві сторони. Як працівники, так і роботодавці повинні бути практичними, гнучкими та розуміти ситуацію один одного під час реалізації домовленостей про таку форму організації праці. Перш ніж впроваджувати механізми надомної роботи, роботодавці повинні оцінити, чи можливо і практично це, зокрема: визначити робочі функції та завдання, які можна виконувати за межами компанії, чи може це включати інновації і творчість; оцінити механізми підключення, такі як регулярні відеоконференції, а також інфраструктуру, засоби й інструменти; оцінити юридичне врегулювання щодо вимог,

зобов'язань, потенційну відповідальність, зважаючи на матеріальне становище працівника; визначити рівень безпеки працівника, з точки зору здоров'я в його домашньому оточенні, наявність обов'язків по догляду за дитиною або утриманцем, рівень напруги в стосунках або домашнє насильство, або інвалідність, або взагалі проблеми з психічним здоров'ям, або можливі проблеми в майбутньому, які можуть виникнути в результаті роботи вдома.

У ситуації наявності основного робочого місця на території роботодавця за умов виявлення ознак дискримінації або наявності малолітньої дитини віком до 3-х років працівник вправі вимагати переходу на дистанційну роботу (строком до 2-х місяців – у ситуації з дискримінацією; у випадку наявності дитини – строком до досягнення дитиною 6-річного віку). Разом із тим законодавець указує, що це можливо за умов наявності в роботодавця ресурсів та відповідних засобів для переведення на дистанційну роботу, що, з юридичної точки зору, вже вказує на те, що із боку роботодавця можлива вмотивована відмова, адже це не зобов'язує роботодавця забезпечувати збереження робочого місця навіть на дистанційній основі. Звісно, це викликає певні дискусії, зважаючи на кількість жінок в Україні, які вимушені, з огляду на певні життєві обставини особистого характеру, виховувати дитину та фінансово її забезпечувати самостійно. Не кажучи про те, яка кількість людей віком навіть 40–45 років не змогла зберегти своє робоче місце і залишилася без роботи.

Окремо слід зупинитися на такому важливому аспекті, як зобов'язання та обов'язки сторін, захист корпоративної інформації. Відповідальність працівників компанії за віддалені дії має життєво важливе значення. Із цієї причини важливо, щоб у роботодавців була чітка політика щодо виробничих травм. Хоча такі травми можуть статися у будинку працівника, роботодавець може бути притягнутий до відповідальності за травми, а також за матеріальну шкоду, заподіяну під час віддаленої роботи співробітника, навіть якщо працівник виявив недбалість. Ось чому наявність чітко визначеної політики, спрямованої на забезпечення безпеки працівників у випадку роботи вдома, має важливе значення. Доцільно акцентувати увагу на тому, що в політиці безпеки компанії слід відмовитися від відповідальності роботодавця перед третіми сторонами і чітко вказати, за що роботодавець несе персональну відповідальність.

Звісно, коли працівник виконує свою працю дистанційно, він приймає всі можливі

¹ Там само.

ризика та персонально відповідає за свою безпеку та безпеку домашців. Тут варто розглянути відповідні пакети програм страхування.

Відповідно до ст. 19 (а) Конвенції 1981 р. про безпеку та гігієну праці № 155 працівники згідно із законом зобов'язані співпрацювати з роботодавцем для забезпечення безпечного і здорового середовища на підтримку відповідних законодавчих положень, колективних договорів або політики компанії¹. Працівники також несуть відповідальність за своє здоров'я і безпеку, а також за безпеку інших. Крім того, відповідно до п. 16 Рекомендацій з безпеки та гігієни праці і виробничого середовища 1981 р. № 164 працівники повинні повідомляти про будь-яку небезпеку або проблеми якомога швидше². Важливо чітко розуміти, що обов'язки і відповідальність працівників стосуються навіть роботи в неформальній обстановці.

У будь-якій ситуації роботодавці повинні підтримувати регулярний контакт зі своїми працівниками і тримати їх у курсі справ. Наприклад, це може бути допомога з надання співробітникам безкоштовних програм, що забезпечують конфіденційні консультації та довідкові послуги. Це стосується також дистанційної роботи.

Варто звернути увагу на те, що співробітники, які працюють удома, повинні мати безпечний доступ до інформації компанії. Проте обладнання домашнього офісу та електронні пристрої повинні використовуватися тільки у службових, а не в особистих цілях. Це повинно бути чітко зазначено в політиці компанії та трудовому договорі. Безпека повинна включати шифрування, паролі й брандмауери. Обмеження використання особистих пристроїв для офісної роботи значно підвищує інформаційну безпеку компанії. Віддалене адміністрування, кібербезпека, захист даних, зашифровані канали зв'язку (SSL VPN, IPSec VPN), як ніколи раніше, стали актуальними під час організації робочого місця вдома. До того ж компанії потурбувалися про призначення мінімально необхідних прав і привілеїв користувачам під час домашньої роботи.

¹ Конвенція 1981 року про безпеку й гігієну праці та виробниче середовище № 155 : від 22.06.1981 // БД «Законодавство України» / ВР України. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/993_050 (дата звернення: 05.02.2021).

² Working Conditions Decree (Netherlands) from 15.01.1997 // International Labour Organization : сайт. URL: https://www.ilo.org/dyn/natlex/natlex4.detail?p_isn=68806&p_lang=en (дата звернення: 05.02.2021).

Доцільно звернути увагу на положення статей 3, 16, 18, 19 та 21 Конвенції № 155³. Таке поняття, як «здоров'я» по відношенню до роботи означає не просто відсутність хвороб або недуг. Це поняття ширше, ніж здається на перший погляд, адже включає не тільки фізичні (фізіологічні), але і психічні (психологічні) елементи, що впливають на здоров'я, які безпосередньо пов'язані з безпекою і гігієною праці. З огляду на це, роботодавці несуть відповідальність за те, щоб усі практично здійснені профілактичні та захисні заходи вживалися повною мірою для мінімізації професійних ризиків під час здійснення домашньої роботи. Зокрема, це: проведення відповідного навчання з охорони праці; консультування працівників щодо аспектів охорони праці⁴, пов'язаних з їх роботою; забезпечення працівників необхідним обладнанням та інструментарієм для безпечної роботи вдома, в тому числі надання захисного або запобіжного обладнання; надання працівникам з обмеженими можливостями відповідних пристосувань для виконання ними роботи; вжиття заходів для фізичного і психічного благополуччя співробітників. Отже, підходить до організації нетипових форм зайнятості потребують більш ретельної уваги [4].

Варто додати, що роботодавець не має бути осторонь таких процесів, як аналіз психосоціальних ризиків домашників, включаючи потенційне зростання професійного стресу, моніторинг ситуації з метою виключення ймовірності здійснення домашнього насилля у міру виникнення певних труднощів, пов'язаних із вимушеною організацією робочого простору вдома.

Ще раз варто звернути увагу на те, що відповідно до міжнародних трудових норм, національних законів та постанов за фактом домашнє робоче місце є не чим іншим, як «розширенням» або «надбудовою» робочого простору роботодавця під час організації домашньої роботи. Навіть якщо будь-який інцидент стався у робочий час і поряд знаходилися члени сім'ї, відвідувачі або просто гості, – роботодавцям доцільно переглянути поточне страхування відповідальності, тобто впевнитися, що воно

³ Конвенція 1981 року про безпеку й гігієну праці та виробниче середовище № 155 : від 22.06.1981 // БД «Законодавство України» / ВР України. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/993_050 (дата звернення: 05.02.2021).

⁴ Рекомендація щодо безпеки та гігієни праці і виробничого середовища № 164 : від 22.06.1981 // БД «Законодавство України» / ВР України. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/993_075 (дата звернення: 05.02.2021).

покриває наслідки непередбачуваних інцидентів надомної роботи.

Щодо того, яким чином необхідно вимірювати продуктивність праці під час надомної та дистанційної роботи, то, як свідчить практика, добре організовані «надомні» чи «дистанційні» команди можуть бути більш продуктивними, ніж фізично керовані працівники. Варто звернути увагу на те, що ефективність працівників найкраще визначається результатами, орієнтирами та цілями. Як і будь-яка мета, продуктивність праці не може бути досягнута, якщо ніхто не знає, в чому її зміст. Ключ до успішної роботи з віддаленими співробітниками – у чіткому і конкретному відображенні очікувань. Тому слід враховувати, скільки часу буде потрібно, щоб дізнатися, наскільки продуктивною є праця окремо взятого працівника чи він просто марнує час. Результати, які піддаються вимірюванню, звісно, мають сенс, але чим частіше проводяться вимірювання, тим більш сприйнятливий до будь-яких корегувань персонал. Однак занадто рідке вимірювання продуктивності означає, що роботодавець не може бути в курсі проблем, які необхідно вирішити. Формула вимірювання тут досить проста: переміщення метрики із «витрачений час» на «виконані завдання».

Раціональним зерном для забезпечення ефективної роботи «надомників» і «дистанційників» має бути все ж таки розгляд можливостей створення в компанії окремої служби з організації, підтримки, супроводження, оцінювання результативності та розвитку такої категорії працівників. Особливо коли мова йде про надомну роботу.

У контексті пандемії COVID-19 поняття «надомна робота» в законодавстві низки зарубіжних країн застосовується для позначення виключно дистанційної роботи вдома як тимчасового альтернативного робочого місця. Усе це дозволяє забезпечувати неперервність бізнесу та зайнятість населення. З огляду на поточні події у багатьох країнах світу, розпочато законодавче регулювання аспектів організації такої дистанційної роботи, умов праці, прав та обов'язків роботодавців та робітників. Водночас у деяких країнах достатньо давно питання дистанційної роботи були законодавчо врегульовані. Зараз відбувається оптимізація та удосконалення деяких положень [1; 2].

Наприклад, у Нідерландах Указ про умови праці (Working Conditions Decree, 15 January 1997)¹ стосується оплачуваної роботи, що ви-

конується в житловому приміщенні працівника або в іншому місці, вибраному працівником поза приміщеннями роботодавця. Він включає обов'язок роботодавця щодо догляду за працівником та забезпечення виконання законних зобов'язань згідно з Указом. У Польщі положення Трудового кодексу (Labour Code, 26 June 1974)², що стосується дистанційної роботи, наголошує, що місце роботи знаходиться далеко від приміщень роботодавця і базується на послугах, що надаються електронними засобами, тоді як в Австрії дистанційна робота регулюється законодавством про час (Hours of Work, Weekly Rest and Paid Leave, 11 December 1969)³, а не як окреме питання. Незважаючи на те, що деякі країни вже запровадили закони, які регулюють роботу вдома, законодавство про працю США наразі не передбачає права працювати вдома. Закону про домашній офіс як такого у США не існує. Інакше кажучи, роботодавець на власний розсуд може дозволити дистанційну роботу або роботу вдома.

Важливо зауважити, що хоча досягнення у сфері ІТ дозволяють здійснювати найбільш повноцінно надомну роботу в повному обсязі із регламентованими робочими функціями і завданнями, ця форма організації праці може бути застосована не для всіх.

Є компанії, професії та завдання, де надомну роботу недоцільно або неможливо здійснювати, або не може бути розгорнуто в короткі строки. Саме тому роботодавцям необхідно вивчити і реалізувати альтернативний план для посадових функцій і завдань, які не можуть виконуватися віддалено, або для працівників з відповідними обмеженнями. Зокрема йдеться про такі неочікувані події, як епідемії, пандемії, карантинні заходи тощо.

Відповідно до положень національних законів і постанов, ухвал уряду або політики компанії роботодавці можуть розглянути питання про те, щоби порадити працівникам узяти щорічну оплачувану відпустку з накопиченням

tion : сайт. URL: https://www.ilo.org/dyn/natlex/natlex4.detail?p_isn=68806&p_lang=en (дата звернення: 05.02.2021).

² Labour Code of Poland from 26.06.1974 // International Labour Organization : сайт. URL: https://www.ilo.org/dyn/natlex/natlex4.detail?p_isn=45181&p_lang=en (дата звернення: 05.02.2021).

³ Hours of Work, Weekly Rest and Paid Leave (Austria) from 11.12.1969 // International Labour Organization : сайт. URL: https://www.ilo.org/dyn/natlex/natlex4.detail?p_isn=42248&p_lang=en (дата звернення: 05.02.2021).

¹ Working Conditions Decree (Netherlands) from 15.01.1997 // International Labour Organiza-

або авансом, подовжену відпустку з половиною оплатою, неоплачувану або будь-яку іншу придатну відпустку, яка може бути використана в ситуаціях із зацікавленими працівниками. Вбачається доцільним звернути увагу законодавця на такий важливий момент, як соціальна відповідальність роботодавців у період пандемії COVID-19, перестраховання від масових конфліктів на цьому підґрунті, можливі судові тяжби та й узагалі псування корпоративної репутації.

Висновки

Сьогоднішня криза не змінює вітчизняне чинне законодавство про працю. З огляду на вказане, працівники не отримують автоматично права працювати вдома, навіть зважаючи на події, спричинені пандемією. Законопроект № 4051 чітко вказує на те, що надомна робота – це форма організації праці; дистанційна робота – форма організації трудових відносин, надаючи роз'яснення щодо змісту, характерних ознак, адаптаційного механізму, зобов'язань та обов'язків сторін, інструментів вимірювання продуктивності праці працівників.

Задля уникнення будь-яких непорозумінь роботодавцям рекомендується укладати трудовий договір у письмовій формі із прив'язкою до мобільного робочого місця працівника

чи фіксованого робочого місця вдома. У свою чергу, вітчизняні компанії, які мають у своєму штаті іноземних працівників, мають зважати на особливості розуміння таких понять, як «remote work», «teleworking», «telecommuting», «work from home». Деякі з них хоча і є синонімами, але у вітчизняній трудовій практиці це ще порівняно нові моделі роботи з принциповою різницею щодо організації трудового процесу.

Роботодавці мають обов'язково посилалися на міжнародні трудові норми, викладені у відповідних конвенціях і рекомендаціях про організацію праці та трудових відносин із працівниками, які працюють дистанційно або на дому. Вітчизняним компаніям рекомендується розглянути можливості створення окремої служби з організації, підтримки, супроводження, оцінювання результативності та кар'єрного розвитку працівників, які працюють дистанційно або надомно.

Перспективами подальших досліджень вбачається пошук альтернативних рішень з питань, які знаходяться у площині соціальної відповідальності роботодавця, зокрема на випадок неможливості організації роботи вдома працівнику (непрямої відмови) та будь-якої дискримінації (прямої відмови), пов'язаної з прийняттям працівника у «дистанційну команду».

Список бібліографічних посилань

1. Овсянко Д. С. Оптимізація та удосконалення адаптації національного трудового законодавства про відповідальність до законодавства Європейського Союзу. *Науковий вісник Академії муніципального управління. Серія «Право»*. 2015. Вип. 1, ч. 2. С. 206–213.
2. Рибалко С. В., Терела Г. В. Удосконалення механізму нормативно-правового забезпечення адаптації трудового законодавства до законодавства Європейського Союзу. *Збірник наукових статей магістрів Інституту економіки, управління та інформаційних технологій*. 2018. Ч. 2. С. 146–151.
3. Силенко Н. М. Щодо проблемних аспектів правового регулювання дистанційної роботи. *Актуальні проблеми вітчизняної юриспруденції*. 2017. Вип. 6, т. 2. С. 53–56.
4. Красноручька Л. Є. Нетипова форма зайнятості в системі трансформації ринку праці в Україні. *Підприємництво, господарство і право*. 2018. № 12. С. 139–142.

Надійшла до редколегії 08.02.2021

КЛИМЕНКО А. Л. ОБНОВЛЕНИЕ ТРУДОВОГО ЗАКОНОДАТЕЛЬСТВА В КОНТЕКСТЕ ВНЕДРЕНИЯ САМОСТОЯТЕЛЬНЫХ ФОРМ РАБОТЫ: ДИСТАНЦИОННОЙ И НАДОМНОЙ

Исследованы предпосылки и направления совершенствования правового регулирования дистанционной работы. Уточнены сущность и содержание двух самостоятельных видов (форм) работы – удаленной и надомной – в контексте изменений отечественного трудового законодательства (законопроект № 4051: статьи 60-1 и 60-2). Раскрыта институциональная природа понятий «remote work», «teleworking», «telecommuting», «work from home» с позиции международного опыта. Охарактеризован механизм организации дистанционного и надомного труда, в частности раскрыты характерные черты, адаптационный механизм, обязательства и обязанности сторон, особенности измерения производительности труда работников. Обоснованы рациональные подходы с учетом текущего состояния дел в экономике Украины, в частности на рынке труда, к наиболее корректной трактовке данных норм обеими сторонами – работниками и работодателем – для минимизации любых недоразумений и рисков.

Ключевые слова: трудовое законодательство, трудовые отношения, нетипичные формы занятости, удаленная работа, надомная работа, рабочее место.

KLYMENKO A. L. UPDATING LABOR LEGISLATION IN THE CONTEXT OF INTRODUCING INDEPENDENT FORMS OF WORK: TELECOMMUTING AND WORK FROM HOME

The preconditions and directions of improving legal regulation of telecommuting have been studied. The author has found out the specifics of the legal nature of the concepts of “work from home” and “telecommuting” in terms of the approach to the possibilities of various forms of labor organization and labor relations regarding the events related to the pandemic (COVID-19) and consequences for the Ukrainian labor market. Based on the application of general and special methods of scientific cognition, the author has clarified the essence and has expanded the content of two independent types (forms of work): telecommuting and work from home in the context of amendments in domestic labor legislation (draft Law No. 4051: Articles 601 and 602).

The institutional nature of the concepts of “remote work”, “teleworking”, “telecommuting”, “work from home” from the standpoint of international experience has been revealed. It has been concluded that work from home is considered more sustainable concept, while telecommuting is remote work from anywhere, with a flexible schedule. It has been clarified that the term of “work from home” in the context of the pandemic (COVID-19) is used in the legislation of a number of foreign countries to denote only remote work at home as a temporary alternative workplace.

The author has characterized the mechanism of the organization of telecommuting and work from home according to the draft Law No. 4051, in particular, the author has revealed characteristic features, adaptation mechanism, obligations and responsibilities of the parties, features of measuring the productivity of employees. Based on studying the experience of foreign countries in matters of legislative provision of telecommuting (Austria, the Netherlands, Poland, USA) and the practice of domestic companies, it has been concluded that the home workplace is nothing more than an “extension” or “superstructure” of the employer’s workspace within the organization of the work from home.

The author has substantiated the rational approaches based on the current state of affairs at the labor market and in the economy of Ukraine regarding the most correct interpretation of these norms by both parties – employees and the employer to minimize any misunderstandings and risks. Given the risks of the external environment as a possible danger, it has been suggested an in-depth rethinking of approaches to legal support for the work from home and telecommuting, taking into account international practice and recommendations of the International Labor Organization. The emphasis has been placed on the need to find alternative solutions that are in the plane of social responsibility of the employer in matters of protecting labor rights of employees and the prevention of any discrimination.

Key words: labor legislation, labor relations, atypical forms of employment, telecommuting, work from home, workplace.

ВІКТОР ВІКТОРОВИЧ ЛАЗАРЄВ,

кандидат юридичних наук, доцент,
Харківський національний університет внутрішніх справ;
 <https://orcid.org/0000-0001-9468-0497>,
e-mail: judge2101@gmail.com;

ОЛЬГА АНАТОЛІЇВНА ЖИДОВЦЕВА,

кандидат юридичних наук,
Харківський національний університет внутрішніх справ;
e-mail: goa_1606@ukr.net

ЩОДО НАУКОВОЇ ДИСКУСІЇ ПРО ЮРИДИЧНУ ПРИРОДУ ЗЛОВЖИВАННЯ ПРАВОМ

Визначено низку факторів, що впливають на існування явища «зловживання правом». Подано класифікацію зловживання правом залежно від відносин, яким заподіюється шкода. Розкрито сутність таких форм зловживання правом, як протиправні та карані діяння. Наведено ознаки протиправного зловживання правом. Зазначено, що зловживання правом також можна класифікувати і за галузевою ознакою (зловживання майновими правами, зловживання правом у кримінально-правовій сфері, зловживання посадовими повноваженнями у сфері державного управління).

Ключові слова: право, норма права, юридично значуща поведінка, кваліфікація, суб'єктивне право, зловживання, зловживання правом.

Оглядова стаття

Постановка проблеми

Проблема зловживання правом, попри наявність значної кількості спеціальних і монографічних досліджень, залишається однією з найбільш дискусійних у сучасній правовій доктрині, адже невизначеність цього явища у законодавстві та наявність суперечливих поглядів науковців на вказану проблематику вкрай ускладнюють виявлення шляхів попередження та уникнення таких дій у суспільстві. Між тим кількість випадків зловживання правом не зменшується, способи його вчинення стають дедалі «вишуканішими», а простір його вчинення постійно розширюється. Цим зумовлюється необхідність проведення не лише галузевих, а й загальноправових досліджень відповідної проблематики [1, с. 23].

Стан дослідження проблеми

Юридично значуща поведінка постійно привертає увагу дослідників. На підтвердження зазначеної тези маємо зауважити, що це питання розглядається як на теоретичному, так і на галузевому рівні. Зокрема, О. Рогач на монографічному рівні здійснив усебічний аналіз феномену зловживання правом [2]. О. Мілетич дослідила теоретико-прикладний аспект зловживання правом [3, с. 4]. Л. Шапенко спробувала визначити сутність такої категорії, як зловживання правом, її місце у системі правоз-

начущої поведінки [4]. М. Рубашенко та Д. Бакаєв здійснили загальнотеоретичний аналіз категорії «зловживання правом», визначивши її місце у системі юридично значущої поведінки [5; 6]. Н. Максименко дослідила особливості зловживання правом у системі трудових правовідносин [7]. Б. Карнаух розглядає зловживання правом у розрізі цивільного судочинства [8]. О. Кузнець дослідив систему цивільних і виконавчих процесуальних відносин, суб'єкти яких зловживають правами [9, с. 2]. М. Афанасєва дослідила особливості зловживання правом під час здійснення виборчого процесу [10]. Як бачимо, вирішенню проблемних питань і визначенню сутності зловживання правом присвячено чималу кількість наукових доробок, що, на нашу думку, є позитивним напрямком, який має на меті вдосконалення вітчизняної правової системи. Водночас варто зазначити, що, незважаючи на значну кількість наукових публікацій, дослідники оминули увагою проведення класифікації зловживання правом за видами.

Мета і завдання дослідження

Мета статті – провести комплексний аналіз сутності та різновидів зловживання правом, визначити його юридичну природу.

Мета конкретизується в таких *завданнях*:
– визначити підстави, що можуть призвести до зловживання правом;

– визначити підходи до здійснення класифікації зловживання правом.

Наукова новизна дослідження

Здійснено комплексне дослідження сутності такої юридичної категорії, як «зловживання правом». Висловлюється думка, що питання здійснення видового поділу тих або інших суспільних явищ є досить складним. З огляду на це пропонується авторська пропозиція щодо здійснення класифікації видів зловживання правом.

Виклад основного матеріалу

Самостійне і безперешкодне здійснення суб'єктивних прав є одним із базових принципів, що лежить у підґрунті існування правової держави та наповнює гуманістичним змістом правовий режим взаємовідносин людини і держави. Водночас міра свободи, закладена в суб'єктивному праві, не є абсолютною, вона має певні межі, вихід за які призводить до того, що йменується зловживання правом [11]. До того ж відсутність у конкретних правовідносинах спеціальної норми, яка забороняє зловживати суб'єктивним правом у більшості сфер суспільних відносин, робить неможливим юридичну кваліфікацію тих чи інших дій як зловживання правом [12, с. 289].

Звертаючись до фахової літератури, ми знаходимо в ній відсутність єдиного підходу до визначення цієї категорії, тому що вона, на думку низки дослідників, більше тяжіє до конкретної ситуації. Разом із тим існує низка факторів, що впливають на існування явища зловживання правом:

– терміном «зловживання правом» слід позначати лише ті ситуації, що безпосередню стосуються права і правового регулювання; ситуації, що суперечать нормам моралі й іншим соціальним нормам, які діють у суспільстві, не є зловживанням правом;

– однією з причин створення ситуацій зі зловживанням правом виступає ставлення особи до права лише як до інструмента, придатного чи непридатного для досягнення цілей конкретною особою;

– у результаті зловживання правом страждає юридично визнана свобода, надана в однаковому обсязі об'єктивним правом того або іншого державно організованого суспільства кожному з його членів на певному етапі розвитку конкретної держави;

– складність кваліфікації зловживання правом пов'язується саме з тим, що будь-яка ситуація зі зловживанням правом завжди формально відповідає букві закону, а власне

термін «зловживання правом» передає основну суть такого процесу використання особою можливостей, які містяться у правовій нормі, що із зовнішнього або техніко-юридичного боку виглядає так само, як правомірний вчинок («легальна видимість»);

– результат втілення тієї чи іншої «ситуації, що має контури зловживання правом» у життя не залежить від способу здійснення ситуації з «легальною видимістю»;

– незважаючи на те, що в разі зловживання правом не відбувається формального порушення положень конкретних нормативно-правових актів, будь-яке зловживання правом – це завжди протиправна дія, бездіяльність або рішення, оскільки в результаті здійснення ситуації зі «зловживанням правом» завжди порушується принцип недопустимості зловживання правом, який встановлює, що здійснення прав і свобод людини і громадянина не повинно порушувати права і свободи інших осіб;

– присутність у вітчизняному законодавстві однойменних категорій права (наприклад, зловживання процесуальними правами) пояснюється процесом трансформації (який відбувається постійно) правової категорії «зловживання правом» у нормативно-правову систему країни [13, с. 19–20].

Залежно від того, яким суспільним відносинам заподіюється шкода в процесі здійснення права в суперечності з його призначенням, зловживання правом можна класифікувати, поділивши на правомірні (легальні) та протиправні. У підґрунті цього розподілу може бути покладена як правова природа суспільних відносин, тобто той факт, знаходиться воно у сфері правового регулювання чи ні, так і юридичний критерій оцінювання шкоди. Якщо заподіяння шкоди суспільним відносинам протиправне і каране, то перед нами протиправне зловживання правом. Якщо ні – умовно кажучи, юридично нейтральне [14, с. 86–87].

Юридично нейтральне зловживання правом заподіює шкоду не охоронюваним законом відносинам, тому такі зловживання залежно від конкретних обставин можна розглядати як аморальні або недоцільні [14, с. 87].

Суб'єкт діє аморально, якщо, здійснюючи суб'єктивне право, він не співвідносить свою поведінку з конкретно-історичними уявленнями про добро і зло, хороше і погане, із загальнолюдськими цінностями, соціально визнаними нормами, що регулюють ставлення людей одне до одного, до родини, суспільства, держави. Важливо підкреслити, що, добираючись до поставленої мети, суб'єкт права, суворо кажучи, використовує зовсім не ті юридичні

засоби (одружується або виходить заміж), що для цього необхідні. Причому право не забороняє йому так вчиняти [14, с. 87].

Суб'єкт вчиняє недоцільно, якщо зазначено в законі мету раціональніше досягти шляхом використання інших правових засобів [14, с. 87–88].

Імітуючи правомірну поведінку, а, по суті, зловживаючи правом, суб'єкт може безкарно обмежувати (ускладнювати) можливість реалізації прав і законних інтересів інших осіб.

Таким чином, аморальне або недоцільне здійснення суб'єктом свого права у виді використання правових приписів, якщо в результаті цього була заподіяна шкода іншим учасникам суспільних відносин, необхідно розглядати як легальне зловживання правом. Суб'єкт у даному випадку не чинить правопорушень і не підлягає юридичній відповідальності [14, с. 88].

Іншою формою зловживань правом є протиправні і карані діяння. До протиправних належать тільки такі зловживання, які скоюються суб'єктами, що реалізують свої права, свободи і владні повноваження. Звичайне порушення правової заборони невправомоченим суб'єктом не можна розглядати як зловживання. Дійсно, вбивця або грабіжник, здійснюючи об'єктивну сторону свого діяння, аж ніяк не реалізують тим самим своїх суб'єктивних прав. Водночас оратор, виступаючи на мітингу з образами на адресу політичного супротивника, учиняє злочин за допомогою зловживання свободою слова [14, с. 88].

З об'єктивної сторони зловживання правом відрізняється від правопорушення тим, що суб'єкт у даному випадку вчиняє протиправне діяння за допомогою реалізації свого суб'єктивного права (правомочності), і первісна стадія його діяння перебуває у рамках закону. Причому це стосується як громадян, так і посадових осіб [14, с. 89].

О. Малиновський зазначає, що в юридичній науці сформульовано думку, згідно з якою визнання зловживання правом як правопорушення ґрунтується на тезі, що критерієм оцінки правомірності (неправомірності) поведінки суб'єктів при відсутності конкретної норми можуть служити норми, що закріплюють загальні принципи [12, с. 289].

Протиправне зловживання характеризується наступними ознаками:

1) суб'єкт, реалізуючи надане йому суб'єктивне право, порушує приписи діючого законодавства;

2) реалізацією суб'єктивного права в протиріччі з його призначенням заподіюється шкода охоронюваним законом відносинам;

3) наявний причинно-наслідковий зв'язок між протиправним діянням і негативними наслідками [14, с. 89].

Дуже часто зловживання правом є способом здійснення протиправних діянь. Наприклад, журналіст, зловживаючи свободою масової інформації, може скоїти такі злочини, як наклеп, образа, розпалювання національної, расової або релігійної ворожнечі.

Зловживання правом також можна класифікувати і за галузевою ознакою (зловживання майновими правами, зловживання правом у кримінально-правовій сфері, зловживання посадовими повноваженнями у сфері державного управління) [14, с. 90].

Кожна з форм зловживання правом може бути поділена на види та підвиди залежно від засобу зловживання, тобто від виду суб'єктивного права або правомочності як елементів правоздатності, якими зловживають [15, с. 67].

За цим критерієм кожна з форм зловживання правом може бути поділена на такі дві групи видів зловживання правом:

1) зловживання правомочністю як елементом цивільної правоздатності, зокрема: а) використання цивільних прав з метою обмеження конкуренції та зловживання домінуючим становищем на ринку; б) зловживання «переддоговірними» правами (при підготовці та укладенні договорів);

2) зловживання окремими видами суб'єктивних цивільних прав: а) корпоративними правами; б) речовими правами; в) зобов'язальними правами; г) особистими немайновими правами; г) правами інтелектуальної власності; д) батьківськими правами та правами осіб, які замінюють батьків.

У підґрунтя поділу зловживань правом на види може бути покладена як правова природа суспільних відносин, тобто той факт, перебуває воно у сфері правового регулювання чи ні, так і юридичний критерій оцінювання шкоди. Тому залежно від того, яким суспільним відносинам заподіюється шкода в процесі здійснення права всупереч його призначенню, зловживання правом можна класифікувати, поділивши на зовні правомірні, але такі, що суперечать «духу права», і протиправні (ті, що суперечать букві закону). Залежно від характеру заподіяної шкоди протиправні зловживання правом необхідно поділяти на злочини й інші правопорушення [15, с. 67].

Висновки

Підбиваючи підсумки дослідження, маємо зазначити таке:

– зважаючи на особливості сучасного законодавства, зокрема наявність у ньому колізійних норм, прогалин і суперечностей, зауважимо, що ці фактори можуть призвести до можливостей зловживання правом; переважно це притаманно випадкам, коли суб'єктивному праву кореспондується обов'язок, за невиконання якого на рівні законодавства не передбачено юридичну відповідальність;

– питання здійснення видового поділу тих або інших суспільних явищ є достатньо складним.

Особливо це стосується тих випадків, коли йдеться про здійснення класифікації складних та різноманітних правових явищ, до яких слід віднести і зловживання правом. Так, зловживання правом можна класифікувати за

різними підставами, водночас варто розуміти, що будь-яка класифікація відобразить лише частину особливостей досліджуваного явища. Саме тому необхідно створювати різні класифікації, які у сукупності забезпечать розуміння досліджуваного явища. У першу чергу, ми можемо здійснити таку класифікацію досліджуваного явища:

- за суб'єктивною стороною: умисні й неумисні;
- за галузевою належністю;
- за суб'єктом: зловживання фізичних і юридичних осіб;
- за часом дії: закінчені й ті, що тривають;
- залежно від характеру заподіяної шкоди: злочини й інші правопорушення.

Список бібліографічних посилань

1. Резнікова В. В. Зловживання правом: поняття та ознаки. *Університетські наукові записки*. 2013. № 1. С. 23–35. URL: <https://law.lnu.edu.ua/wp-content/uploads/2019/09/Literatura-9.pdf> (дата звернення: 11.02.2021).
2. Рогач О. Я. Зловживання правом: теоретико-правове дослідження. Ужгород : Ліра, 2011. 368 с.
3. Мілетич О. О. Зловживання правом: теоретико-прикладний аспект : автореф. дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.01. Київ, 2015. 21 с.
4. Шапенко Л. О., Степанківська Н. А. Зловживання правом як загроза стабільним суспільним відносинам. *Юридичний науковий електронний журнал*. 2014. № 6. С. 29–32. URL: http://lsej.org.ua/6_2014/7.pdf (дата звернення: 11.02.2021).
5. Рубашенко М. Зловживання правом як загальноправова категорія: допустимість, сутність, кваліфікація. *Юридичний журнал*. 2010. № 4. С. 110–119. URL: http://dspace.nlu.edu.ua/bitstream/123456789/14477/1/Rubashenko_110-119.pdf (дата звернення: 11.02.2021).
6. Бакаєв Д. С. Концепція зловживання правом у правовій доктрині: порівняльно-правовий аспект. *Часопис Київського університету права*. 2013. № 1. С. 33–36.
7. Максименко Н. Зловживання правом сторонами трудових правовідносин. *Підприємництво, господарство і право*. 2018. № 10. С. 89–93.
8. Карнаух Б. Зловживання правом та його правові наслідки. *Підприємництво, господарство і право*. 2020. № 9. С. 31–36.
9. Кузнець О. М. Суб'єкти зловживання правами у цивільному та виконавчому процесі : автореф. дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.03. Київ, 2016. 23 с.
10. Афанасьєва М. В. Зловживання правом у виборчому процесі. *Наукові праці Національного університету «Одеська юридична академія»*. 2011. Т. 10. С. 153–163. URL: <http://naukovipraci.nuoua.od.ua/archiv/tom10/16.pdf> (дата звернення: 11.02.2021).
11. Юхимюк О. М. Загальнотеоретична характеристика зловживання суб'єктивним правом // Актуальні питання реформування правової системи України : зб. наук. пр. за матеріалами VII Міжнар. наук.-практ. конф. (м. Луцьк, 4–5 черв. 2010 р.) / Волинськ. нац. ун-т ім. Лесі Українки ; редкол.: І. Я. Коцан та ін. Луцьк : Волин. обл. друк., 2010. С. 115–118. URL: https://evnuir.vnu.edu.ua/bitstream/123456789/2355/1/konf_akt_pytan2010.pdf (дата звернення: 11.02.2021).
12. Малиновский А. А. Злоупотребление субъективным правом (теоретико-правовое исследование). М. : Юрлитинформ, 2007. 352 с.
13. Калужний Р. А., Андрущенко І. Г. Зловживання правом: сутність та шляхи протидії. *Бюлетень Міністерства юстиції України*. 2006. № 8 (58). С. 16–22. URL: <https://er.nau.edu.ua/bitstream/NAU/26483/1/ЗЛОВЖИВАННЯ%20ПРАВОМ.pdf> (дата звернення: 11.02.2021).
14. Хміль М. М. Принцип неприпустимості зловживання правом (теоретико-правові аспекти) : дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.01. Харків, 2005. 199 с.
15. Осадчук С., Осадчук М. Форми зловживання цивільним правом. *Актуальні проблеми правознавства*. 2016. Вип. 4. С. 68–77. URL: <http://dspace.wunu.edu.ua/bitstream/316497/18279/1/Осадчук%20С..pdf> (дата звернення: 11.02.2021).

Надійшла до редколегії 13.02.2021

ЛАЗАРЕВ В. В., ЖИДОВЦЕВА О. А. ОТНОСИТЕЛЬНО НАУЧНОЙ ДИСКУССИИ О ЮРИДИЧЕСКОЙ ПРИРОДЕ ЗЛОУПОТРЕБЛЕНИЯ ПРАВОМ

Определен ряд факторов, оказывающих влияние на существование явления «злоупотребление правом». Приведена видовая классификация злоупотребления правом в зависимости от отношений, которым причиняется вред. Раскрыта сущность таких форм злоупотребления правом, как противоправные и наказуемые деяния. Приведены признаки противоправного злоупотребления правом. Отмечено, что злоупотребление правом можно классифицировать и по отраслевому признаку (злоупотребление имущественными правами, злоупотребление правом в уголовно-правовой сфере, злоупотребления должностными полномочиями в сфере государственного управления).

Ключевые слова: право, норма права, юридически значимое поведение, квалификация, субъективное право, злоупотребления, злоупотребление правом.

LAZARIEV V. V., ZHYDOVTSEVA O. A. REGARDING SCIENTIFIC DISCUSSION ON LEGAL NATURE OF THE LAW ABUSE

The authors have analyzed the facts inherent in the equitable right that can lead to abuse of law. It has been emphasized that the legal literature has no single approach to the definition of the term of “law abuse”. However, there is a number of factors that influence the existence of such a specific phenomenon as “law abuse”.

Attention has been paid to the species classification of law abuse. It has been noted that depending on what public relations are harmed in the process of exercising the right contrary to its purpose, law abuse can be divided into lawful (legal) and illegal. The general characteristic of lawful (legal) and illegal abuse of law has been presented; their features have been named. It has been emphasized that abuse of law can also be classified by the branch (abuse of property rights, abuse of rights in criminal law, white collar crime within public administration sphere). Attention has been paid to the fact that each of the forms of law abuse can be divided into types and subspecies depending on the means of abuse, i.e. depending on the type of equitable right or jurisdiction as elements of legal capacity, which are abused.

As a result, it has been concluded that the peculiarities of modern legislation, in particular the presence of conflicting rules, gaps and contradictions, can lead to abuse of law. This is mainly the case when the equitable right corresponds to an obligation for non-fulfillment of which there is no legal liability at the level of legislation.

As a result, it has been noted that law abuse can be currently classified on various grounds, but it should be understood that any classification will reflect only part of the features of the studied phenomenon.

Key words: law, law norm, legally significant behavior, qualification, equitable right, abuse, law abuse.

ДМИТРО ВІКТОРОВИЧ СЛИНЬКО,

доктор юридичних наук, професор,
Харківський національний університет внутрішніх справ;

 <https://orcid.org/0000-0001-7960-615X>,
e-mail: dimasdv1974@ukr.net;

ЛІДІЯ ІВАНІВНА КАЛЕНІЧЕНКО,

доктор юридичних наук, професор,
Харківський національний університет внутрішніх справ;

 <https://orcid.org/0000-0003-4068-4729>,
e-mail: kalenichenkolida@gmail.com

РОЗВИТОК ВІТЧИЗНЯНОГО ПРОЦЕСУАЛЬНОГО ПРАВА У ДРУГІЙ ПОЛОВИНІ ХІХ – НА ПОЧАТКУ ХХ СТОЛІТЬ

Досліджено одну з актуальних історико-правових проблем щодо розвитку процесуального права на українських землях, що перебували у складі Російської та Австро-Угорської імперій у другій половині ХІХ – на початку ХХ століть. Визначено, що вітчизняне процесуальне право у вказаний період характеризується збереженням і посиленням окремих рис середньовічного процесу (світського характеру, раціональності, стабільності), відмежуванням процесуального права від матеріального, формуванням процесуальних галузей права, кодифікацією процесуального законодавства, відокремленням адміністративного процесу від кримінального й цивільного, розмежуванням функцій та компетенції органів влади та їх посадових осіб.

Ключові слова: процесуальне право, процесуальні норми, судоустрій, судочинство, попереднє розслідування, кримінальний процес, цивільний процес, адміністративна юстиція.

Оригінальна стаття

Постановка проблеми

У результаті буржуазних революцій у Європі 1848–1849 рр., метою яких було скасування середньовічних обмежень (феодальної власності, станового поділу людей, цехової системи тощо) і створення простору для приватної ініціативи, виникло нове, буржуазне, право, у тому числі й процесуальне. Зберігаючи певне наступництво з феодальними правовими системами, буржуазне право стало, однак, правом нового типу, адже було побудоване на абсолютно нових принципах. У вказаний період часу значна частина нинішньої території України входила до складу Російської імперії, інша частина українських земель перебувала у складі Австрійської, а з 1868 р. – Австро-Угорської імперії. Тогочасне вітчизняне процесуальне право характеризується: 1) відсутністю чітких формулювань; 2) наявністю протилежних за змістом нормативно-правових актів; 3) відсутністю повного поділу законодавства у процесуальній сфері на цивільний та кримінальний процеси. Водночас, зважаючи на певні підстави виокремлення галузей процесуального права та аналіз тогочасних джерел права, є змога говорити про наявність у той час самостійних процесуальних галузей

вітчизняного права, що перебувають у стадії формування.

Стан дослідження проблеми

У вітчизняній та зарубіжній юридичній літературі проблематика розвитку процесуального права на українських землях посіла значне місце. Зокрема, розвиток процесуального права досліджувався у працях І. Й. Бойка, М. М. Коркунова, М. П. Курила, О. Г. Лук'янової, І. В. Михайловського, М. М. Розіна, В. О. Рязановського, Б. Р. Стецюка, Д. С. Сусла, І. Я. Фойницького та ін.

Проте узагальнене дослідження вітчизняного процесуального права, з урахуванням існування різних державностей на території українських земель у зазначений період, поки що залишається поза увагою вчених – істориків та теоретиків права.

Мета і завдання дослідження

У зв'язку з указаним вище нами поставлено за мету дослідити і проаналізувати розвиток вітчизняного процесуального права у другій половині ХІХ – на початку ХХ століть. Зазначена мета конкретизується в таких завданнях: визначити основні напрямки та

особливості розвитку вітчизняного процесуального права в цей період; охарактеризувати їх юридичну природу і зміст.

Наукова новизна дослідження

Здійснено дослідження наукових уявлень про найбільш суттєві зміни, що відбулись у вітчизняному процесуальному праві у другій половині XIX – на початку XX століть в аспекті відмежування кримінального процесу від цивільного, початку формування у вказаний період на українських землях процесуальних норм адміністративної юстиції та виникнення нової галузі знань у юридичній науці, яка займається пошуком сутності й природи процесуального права.

Виклад основного матеріалу

Слід зазначити, що в Росії реформування юридичного процесу починається на початку XIX ст. Зазначене відбувається під впливом французької політико-правової практики, але саме реформи 1860-х років викликали найбільш суттєві зміни у процесуальній сфері.

Початком модернізації процесуального законодавства Російської імперії можна вважати введення імператорським указом у червні 1860 р. інституту судових слідчих. За цим указом слідчі входили до штату судового відомства, а попереднє слідство було відокремлене від поліції. Згодом, у 1864 р., почала здійснюватися судова реформа. Основою цієї реформи стали: Установлення судових установ, Статуту кримінального та цивільного судочинства. Прийнято також Статут про покарання, які накладаються мировими суддями. Зазначені статuti встановлювали певні гарантії прав обвинуваченого і таким чином покращували правове становище особи.

Унаслідок проведеної реформи було повністю змінено процесуальне право та судоустрій. У зв'язку з цим певних змін також зазнало і матеріальне право. У результаті проведеного реформування системи судочинства було введено такий принцип, як незалежність суддів. Гарантією цього виступали: 1) виборність мирових суддів; 2) незмінність суддів загальних судових місць; 3) встановлення для суддів порівняно високих посадових окладів; 4) введення особливих судових округів, територія яких не збігалася з адміністративно-територіальним поділом держави. Крім того, внаслідок реформи було затверджено принцип позастановості судових інстанцій, оскільки у нових судах було встановлено єдину підсудність для всіх станів у кримінальних та цивільних справах. Указані зміни у пра-

вових та організаційних засадах судочинства разом зі встановленням позастанового устрою судової системи спричинили відмову від залишків феодалізму в галузі процесу. Відбулася реформа слідчого апарату, який було включено до складу судів, що забезпечувало жорсткий контроль за його діяльністю. Отже, на думку Б. Лінкольна, можливість контролю за відправленням правосуддя була для російського царя втрачена [1, с. 115].

Позитивним моментом реформи виступило збереження низки судів, які використовували специфічні джерела права чи в яких розглядалися справи з певною специфікою (духовні, військові, комерційні та селянські суди). Відбулося спрощення структури судів. Здійснено поділ судів на мирові, загальні та військові [2, с. 87–88]. Продовжили свою діяльність суди церковні та селянські.

Завдяки Статуту кримінального судочинства 1864 р. була закріплена так звана континентальна форма кримінального процесу. Вперше ця форма знайшла своє класичне відображення в законодавчому вигляді у Кримінально-процесуальному кодексі Франції 1808 р. І плинном часу континентальний процес набув розповсюдження у всіх європейських державах, зокрема в Російській імперії [3, с. 9]. Статут кримінального судочинства передбачав здійснення попереднього слідства на розшукових засадах [4, с. 557].

У свою чергу, Статут цивільного судочинства 1864 р. передбачав чітку регламентацію процесуальних дій суду та інших учасників процесу (позивача, відповідача, їх представників). Це зумовлювалось наявністю у сторін рівних процесуальних прав під час розгляду цивільних позовів, а саме: 1) допит свідків з обох сторін здійснювався в їх присутності; 2) позивач та відповідач мали право ставити свідкам запитання; 3) суд не мав права виходити за межі заявлених позовних вимог. Теорія і практика цивільного процесу розвивалися на основі доктрини стадійності судового процесу [5, с. 563].

У праві Російської імперії, а саме у процесуальній його частині, відбулося остаточне виокремлення цивільно-процесуального та кримінально-процесуального права. Водночас варто зазначити, що запроваджене в 1864 р. реформування юридичного процесу мало певні недоліки. Це було пов'язано з організацією мирових посередників та створенням у результаті реформи волосних судів. Класова система у правосудді також збереглася попри зазначену реформу.

Проголошені у судових статутах 1864 р. демократичні засади правосуддя певною мірою

стали загрозою для самодержавства у Російській імперії. У зв'язку з цим у 70-ті роки та протягом 80–90-тих рр. XIX ст. царською владою були прийняті відповідні законодавчі акти, які вносили зміни до судових статутів 1864 р. Так, уряд Російської імперії у 1910–1912 рр. вніс певні зміни до судової системи держави. Зокрема, в червні 1912 р. було прийнято Закон «Про перетворення місцевого суду». Указаний Закон передбачав поновлення мирової юстиції, що, за винятком Одеси та Харкова, припинила свою діяльність у результаті контрреформ 1889 р. Крім того, значна кількість статей Статуту кримінального судочинства отримала нову редакцію. Завдяки цьому в окремих українських губерніях було відроджено мирові суди.

Розвиток процесуальних норм права обумовлює виникнення та підвищення інтересу вчених-правознавців до цього правового явища. Уже в дореволюційній російській юридичній літературі містяться перші наукові уявлення стосовно змісту і сутності процесуального права [6, с. 126].

Основою, підґрунтям наукових пошуків природи цивільного та кримінального процесів для російських учених-юристів виступали результати досліджень німецьких правознавців. Розвиток наукових поглядів у сферах цивільного і кримінального процесів закономірно вплинув на зміну законодавства та навчальної юридичної літератури, юридичної освіти.

Після 20 листопада 1864 р. із прийняттям судових статутів у Росії процесуальні закони стали відносно самостійною частиною системи законодавства, у зв'язку з чим у кінці XIX – на початку XX ст. цивільний і кримінальний процеси починають досліджуватися вченими-юристами як самостійні, відносно відокремлені галузі права та викладатися у навчальних закладах у межах окремих навчальних дисциплін.

Першими обґрунтували необхідність розрізнення матеріального права та процесуального права вчені-цивілісти. У юридичній науковій літературі кінця XIX – початку XX століть обстоюється позиція, згідно з якою цивільне право та цивільний процес є окремими галузями права, які мають власні специфічні об'єкт, предмет, методи [7, с. 88].

На зразок учених-цивілістів, юристи у галузі кримінального права (І. В. Михайловський, М. М. Розін, В. О. Рязановський, І. Я. Фойницький) обстоюють позицію необхідності розрізнення кримінального права та кримінального процесу. На їхню думку, кримінальний і цивільний процеси мають самостійний

об'єкт і самостійні завдання [8, с. 17]. Кримінальне право має об'єктом особисту винність і караність, кримінальний процес – установлення права держави на покарання [9, с. 4].

З огляду на зазначене маємо підстави констатувати, що наприкінці XIX – на початку XX ст. процесуальні галузі (кримінального та цивільного) права остаточно від'єднуються від однойменних матеріальних галузей права. При цьому основними критеріями розрізнення процесуальних галузей права від аналогічних їм матеріальних галузей права є предмет, метод, завдання, цілі.

Обґрунтування необхідності розрізнення кримінально-процесуального та цивільно-процесуального права обумовило виникнення поглядів у юридичній науковій літературі стосовно необхідності існування процесуального права як самостійної частини права поряд із матеріальною його частиною. Наприкінці XIX – на початку XX ст. виникає нова галузь знань у юридичній науці, яка займається пошуком сутності, природи процесуального права. Зміст, призначення, роль та місце процесуального права в системі правових явищ науковці пов'язують із необхідністю виокремлення його предмета. У зв'язку з цим у юридичній науці активно ведеться полеміка щодо визначення предмета процесуального права. На думку М. М. Розіна, предметом процесуального права є діяльність держави, спрямована на вирішення спорів про право, щодо охорони дійсного права. Учений вважає, що суд у процесуальному праві є єдиним органом, на який держава покладає виконання цього основного завдання [10, с. 25].

У межах розуміння процесуального права як єдиної наукової дисципліни воно розуміється як галузь знань, пов'язана з діяльністю судових органів, яка має загальні спільні засади, що об'єднують окремі види юридичного процесу (кримінальний, цивільний, адміністративний процеси). Так, на думку І. Я. Фойницького, кримінальне судочинство перебуває у тісних взаємозв'язках із цивільним процесом. Ці види юридичного процесу схожі між собою за формою, принципами побудови, елементами тощо. У сукупності ці процеси являють собою єдине утворення – процесуальне право, до якого примикають інші його елементи, адміністративний процес, господарський та ін. [9, с. 4]. Схожої точки зору дотримується І. В. Михайловський, який зазначає, що кримінальний та цивільний процеси мають низку спільностей, схожостей, що дає підстави їх аналізувати у межах єдиного правового явища – судового права [11, с. 8].

На подальший розвиток вітчизняного процесуального права істотно вплинули події 1917 р. в Росії. Розпочався етап відродження і розбудови державності в Україні, пов'язаний з отриманням потенційної можливості здобуття нею незалежності у 1917–1920 рр. У цей час чинними залишалися судові статuti Російської імперії 1864 р. (крім надзвичайних (військових) судів), але у січні 1918 р. Декретом Народного Секретаріату було прийнято Постанову «Про введення народного суду в Україні», внаслідок чого була ліквідована судова система Російської імперії. Апеляційні та касаційні суди цією Постановою не передбачалися, а рішення народних судів були остаточними і підлягали негайному виконанню [12, с. 7–9].

Уже в лютому 1918 р. Центральна рада своєю постановою «Про ліквідацію радянських судів» закликала до роботи колишніх судів. У серпні цього ж року в період Гетьманщини було прийнято Закон «Про Судові палати і Апеляційні суди». Зазначене свідчить про намагання повернути судову систему до дореволюційного зразка.

Зі зміною влади Директорії, яка не привнесла суттєвих змін у розвиток безпосереднього правосуддя, в лютому 1919 р. Рада Народних Комісарів УСРР прийняла Декрет про суд. Відповідно до Декрету в Україні була сформована система народних судів, яка включала також суди касаційні, в яких розглядалися кримінальні та цивільні справи. Згодом РНК УСРР у жовтні 1920 р. прийняла нове Положення про народний суд [13]. Почався радянський період розвитку процесуального права в Україні.

З огляду на виокремлення у період Нового часу кримінального та цивільного процесів необхідно звернути увагу на формування у вказаний період на українських землях процесуальних норм адміністративної юстиції. Загалом адміністративна діяльність у досліджуваній період розглядалася як форма державної діяльності. Ця форма помітно відрізнялася за змістом і способами втілення від законодавчої та судової діяльності, оскільки відзначалася набагато ширшим та складнішим характером. М. М. Коркунов відзначав наявність адміністративно-судової справи у тих випадках, коли вона стосується правомірності дій адміністрації відносно надання, визнання, позбавлення чи здійснення якогось права, якщо це не надано на розсуд адміністрації [14, с. 107].

Б. Б. Стецюк відзначає існування двох точок зору щодо часу виникнення адміністративної юстиції в Російській імперії [15, с. 290], а

отже, на теренах українських земель у її складі. На думку одних авторів, окремі елементи адміністративної юстиції сформувалися до реформ 1860-х років, інші дослідники вважають, що вона виникла в другій половині XIX ст. [16, с. 613–615; 17, с. 15; 18, с. 30; 19, с. 300]. На наш погляд, слід підтримати думку тих учених, які вважають, що елементи зародження адміністративної юстиції пов'язані з діяльністю Правлячого Сенату початку XIX ст., а остаточно вона дістала оформлення в другій половині XIX ст.

Вирішення адміністративно-правових спорів у досудовому порядку в цей період регламентувалося нормативно-правовими актами різної юридичної сили. Це були законодавчі та підзаконні акти найвищих органів влади, окремі частини відомчих нормативно-правових актів, які у своїй сукупності становили інститут провадження скарг [20, с. 150].

Спеціальних процесуальних форм адміністративного судочинства у російській правовій системі того часу не існувало. На думку А. Невського, тогочасне законодавство про адміністративну юстицію було найвідсталішим серед європейських законодавств [21, с. 594]. Водночас повністю заперечувати значення тих інститутів, які існували в XIX – на початку XX ст. та призначалися для розгляду і вирішення спірних адміністративно-правових справ, є недоцільним.

Судово-адміністративні органи царської Росії, починаючи з правління Петра I, будувалися за західноєвропейським зразком епохи абсолютизму. Але у середині XIX ст. країни Європи, досягнувши значного прогресу в теорії та практиці права, починають відмовлятися від цієї моделі адміністративної юстиції [22, с. 305]. Вирішення публічно-правових спорів здійснювалося у формі оскарження неправомірних дій та актів адміністрації. Скарга, подана на ім'я начальника, була єдиною формою порушення справи для особи чи установи. Крім того, прокурор мав право винесення протесту на незаконний акт органу державного управління. Окрім Сенату, не існувало адміністративно-судових установ загальної компетенції, скарги розглядалися посадовцями одноособово [23, с. 183]. Елементи адміністративної юстиції формуються на основі наглядової влади, яку уособлювали Сенат і прокуратура. Вони приймали скарги на чиновників та наглядали за їх діяльністю. Сенат здійснював вищий нагляд за всіма органами управління в Російській імперії, від сенаторів не вимагалося ні досвіду практичної роботи, ні освіти [24, с. 57].

До складу Сенату входили два касаційні департаменти, кримінальний і цивільний, та їх Загальні збори. Ці структури у складі Сенату були достатньо самостійними і вважалися «верховним місцем правосуддя» [25, с. 111]. Адміністративно-судовими справами відав Перший департамент Правлячого Сенату. Він розглядав справи між громадянами і владою та вирішував спори органів державної влади між собою. Перший департамент був вищим у державі присутственным місцем, до якого зверталися зі скаргами на підлеглі урядові установи та осіб скривджені з метою відновлення своїх порушених прав. Зазвичай справа розглядалася Першим департаментом у першій інстанції, хоча його компетенція у законі точно визначена не була. Чітко визначеного судового процесуального порядку в органах адміністративної юстиції не існувало. Як правило, справа слухалася у присутності зацікавленої сторони, якій нарівні із суддями належало право вирішального голосу [26, с. 150, 154]. Таким чином, справи адміністративної юстиції розглядалися адміністративними установами. Це було суттєвим недоліком, оскільки розгляд і вирішення справи покладалося на осіб, які були зацікавлені в результатах її розгляду [27, с. 170–173]. Упродовж другої половини XIX ст. Перший департамент Правлячого Сенату, звільняючись від функцій активного управління, поступово ставав, фактично, найвищим органом адміністративної юстиції в Російській імперії.

Губернські правління також мали достатньо широку адміністративно-судову компетенцію. Вони виконували безліч обов'язків, входили не лише до складу адміністративної юстиції, але були включені до державної системи збору, передачі та обробки інформації, входили до системи загальної поліції [28, с. 13]. Губернські правління розглядали справи за протестами губернського прокурора і його товаришів, за скаргами стряпчих, за скаргами на рішення міських дум, на дії міської і тюремної поліції повіту. Також до ведення губернських правлінь було віднесено справи щодо компетенції між повітовими і міськими присутственными місцями. Губернське правління, яке очолював губернатор, складалося з професійних чиновників. Прийняте правління рішення могло бути оскаржене в Перший департамент Правлячого Сенату впродовж шести місяців з моменту виконання рішення чи впродовж трьох місяців з моменту оголошення, у випадку, якщо виконання не було розпочате [15, с. 313].

Унаслідок проведеної судової реформи у законодавчому порядку була відокремлена

судова влада від адміністративної. Крім того, були створені земські та міські органи самоврядування. Це викликало необхідність вирішення питання про судовий контроль за діяльністю земської та міської адміністрації. Статті 1 та 96 Положення про земських дільничних начальників 1889 р. передбачали створення губернських присутствій, які були наділені певними адміністративно-судовими функціями [29, с. 347–348]. Присутствія утворювалися у кожній губернії «для обговорення у відповідних випадках правильності і законності ухвал і розпоряджень земських установ і для вирішення інших справ» [30, с. 8]. За цим положенням у губерніях створювалися до 10–15 присутствій. Кожне з них розглядало скарги зі свого кола справ і виносило в них рішення. Існували присутствія із земських і міських справ, з військового податку, із селянських, фабричних справ, з промислового податку тощо.

Головним недоліком присутствій, як державних органів, була їх чисельність. Кількість присутствій перевищувала силу пам'яті середньої людини [31, с. 15]. Порядок розгляду справ у процесуальному відношенні був дуже близьким до звичайного змагального процесу цивільних судів [20, с. 150–151]. До складу губернського присутствія, як колегіального органу, входили губернатор, віце-губернатор, губернський предводитель дворянства, голова окружного суду, депутати міських або земських зборів, а також посадовці, що були спеціалістами у галузі, в якій діяло присутствіє. Таким чином, його склад підкреслював недоліки тогочасної адміністративної юстиції Російської імперії: 1) превалююча роль губернатора; 2) незначне представництво з боку судових органів; 3) залежне становище членів присутствія [32, с. 20].

Губернські присутствія виконували судові, адміністративні і судово-адміністративні функції. На думку М. М. Коркунова, губернські присутствія змішаного складу були органами адміністративної юстиції [33, с. 685]. У свою чергу, М. Д. Загряцков зазначає, що присутствіям були менш притаманні ознаки адміністративної юстиції, ніж Сенату [34, с. 45–46]. Процедура розгляду справ у присутствії не визначалася, лише у фінансових присутствіях можна було зустріти окремі ознаки процесуальних процесуальних основ діяльності губернських присутствій не відзначалася регулярністю та систематичністю.

Зробив спробу створити завершену систему адміністративної юстиції також Тимчасовий уряд. Згідно з Положенням про суди з

адміністративних справ від 30 травня 1917 р. судова влада щодо вирішення справ адміністративних належала адміністративним суддям. Адміністративні суди розглядали спори між державними органами й органами самоврядування, а також громадськими організаціями, згодом веденню цих судів були підпорядковані земельні і продовольчі комітети [36]. Однак у зв'язку з подіями, що відбулися в жовтні 1917 р., процес створення адміністративної юстиції у справжньому розумінні цього слова так і не був реалізований повною мірою, в тому числі – на українських землях, що перебували тоді у складі російської держави [37, с. 12].

У період воєнного комунізму, коли кримінальне судочинство здебільшого було пов'язане з боротьбою з інакодумцями, а сфера цивільно-правових відносин значно звузилася, питання щодо формування адміністративної юстиції взагалі не розглядалося. Це пояснюється тим, що влада вважалася народною, а отже, всі її рішення є народними.

Стосовно розвитку процесуального права на українських землях, які перебували у складі Австрійської, а з 1868 р. – Австро-Угорської імперії, слід зазначити таке. У липні 1853 р. австрійський парламент прийняв Кримінально-процесуальний кодекс. Він став першим в історії Австрійської монархії нормативно-правовим актом, який виокремив кримінальне (матеріальне) та кримінально-процесуальне право. На думку І. Й. Бойка, цей Кримінально-процесуальний кодекс, який в історико-правовій літературі згадують як Закон про кримінальне судочинство 1853 р., запровадив часткову гласність процесу [38, с. 78]. Проте він майже виключив участь громадськості у здійсненні судочинства, попереднє таємне слідство набуло більшого значення, лише кінцеві слухання справ отримали усний і публічний характер, але відігравали другорядну роль [39, с. 729].

Поступовий розвиток економічних і політичних відносин у державі зумовив необхідність вжиття заходів з метою скорочення строків розслідування та зменшення кількості справ у судах. Тому у травні 1873 р. австрійський монарх затвердив новий Кримінально-процесуальний кодекс, який поширював свою чинність на всю територію Австро-Угорської імперії, у тому числі на українські землі, що перебували у її складі. Цей Кодекс скасував чинність попередніх нормативно-правових актів, які регулювали здійснення кримінального судочинства, і діяв із незначними змінами до розпаду Австро-Угорщини. Слід звернути увагу на те, що зазначений кодифікований

нормативно-правовий акт регламентував кримінальне судочинство виключно у загальних судах, оскільки окрема кримінально-військова процедура існувала для військових судів. Крім того, у 1912 р. набув чинності Військовий кримінально-процесуальний кодекс.

Австро-угорський Кримінально-процесуальний кодекс 1873 р., який діяв на українських землях, що перебували у складі імперії, закріплював основоположні принципи процесу в кримінальній сфері. Так, закріплювалися: 1) початок процесу лише за скаргою; 2) здійснення від імені держави вповноваженими законом органами; 3) усність і гласність процесу; 4) принцип змішаного судочинства (запровадження суду присяжних щодо політичних справ); 5) право обвинуваченого не свідчити проти себе; 6) обов'язок доведення вини обвинуваченого державним обвинувачем; 7) право обвинуваченого на вільний вибір захисника; 8) вільна оцінка доказів; 9) винесення рішення в справі за внутрішнім переконанням суддів.

У галузі цивільно-процесуального законодавства у березні 1895 р., після відхилення кількох проєктів, був прийнятий Закон про судовий процес у цивільних справах, який набував чинності з 1 січня 1898 р. Цей Кодекс з невеликими змінами продовжував діяти до розпаду Австро-Угорської імперії у 1918 р. У травні 1896 р. він був доповнений положеннями щодо виконання судових рішень у частині примусового стягнення грошових штрафів і судових витрат у цивільних справах та судових вироків у кримінальних справах [40, с. 70].

Цивільно-процесуальний кодекс 1895 р. передбачав участь адвоката у цивільному судочинстві. Судові дії виконувалися сторонами через повіреного або особисто. В окружних судах, судових палатах й у вищому суді сторони були зобов'язані діяти виключно через посередництво адвоката. Лише провадження щодо шлюбних справ в окружних судах відбувалися без участі адвоката. Цивільний судовий процес був змагальним і мав усний характер. У справах, за якими сторони могли діяти в суді лише через посередництво адвокатів, перед усним змаганням сторін відбувався обмін змагальними паперами. До речі, подання клопотання, призначеного для підготування усного змагання, було допустимим лише у випадках, передбачених чинним законодавством. Усне змагання відбувалося за правилами, встановленими для будь-якого розгляду взагалі, та передбачало надання доказів. Публічні документи, які склалися в межах дії процесуального закону урядовцем чи посадовою особою у визначеній формі у зв'язку з виконанням

повноважень, визнавалися законним доказом у суді. Таку ж доказовість мали документи, складені посадовими особами у межах наданої компетенції, якщо вони були написані поза межами дії Кодексу. Важливим доказом у суді були свідчення свідків.

На підставі усного розгляду в цивільній справі виносилося рішення, яке оголошувалося після закінчення розгляду. Оголошене рішення аргументувалося доказами, на підставі яких було сформульоване. Оголошення рішення у справі могло відбутися навіть за відсутності однієї сторони. Сторони отримували копію рішення у повному викладі, з усіма аргументами та судженнями, на яких воно ґрунтувалося. На рішення, прийняті судом у цивільній справі, допускалося подання апеляції до вищестоящої судової інстанції. Так, до Вищого крайового суду у Львові могла бути подана скарга на рішення крайового (окружного) суду [39, с. 727].

Отже, навіть з урахуванням застарілості та недосконалості процесуального законодавства, яке діяло на українських землях у складі Австро-Угорської імперії та було спрямоване на утвердження імперських позицій, маємо констатувати його певний демократизм і наступництво.

Висновки

Зважаючи на викладене вище, можемо констатувати, що процесуальне право як самостійний предмет окремих наукових досліджень виникає у XIX ст. Як окрема самостійна галузь знань наука процесуального права формується у XX ст. у межах розвитку поглядів стосовно сутності та змісту судового права.

Вітчизняне процесуальне право у вказаний період характеризується низкою певних особливостей, а саме: 1) зберігає й посилює окремі риси середньовічного процесу (світський характер, раціональність, стадійність); 2) відбувається відмежування процесуального права від матеріального, формуються процесуальні галузі права; 3) здійснюється кодифікація процесуального законодавства; 4) відбувається подальша диференціація юридичного процесу, зокрема відмежування адміністративного процесу від кримінального й цивільного; 5) здійснюється з урахуванням чіткого розмежування функцій і компетенції органів влади та їх посадових осіб; 6) сторонами юридичного процесу починають визнаватися не тільки фізичні особи та органи влади, але й громадські організації тощо.

Список бібліографічних посилань

1. Lincoln V. The Great reforms: Autocracy, bureaucracy and politics of change in Imperial Russia. DeKalb, 1990. 281 p.
2. Супрун Е. Ю. Правотворчество в реформационные периоды России : дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.01. М., 2006. 194 с.
3. Михеєнко М. М., Нор В. Т., Шибіко В. П. Кримінальний процес України : підручник. 2-ге вид., перероб. і допов. Київ : Либідь, 1999. 536 с.
4. Сорока С. О., Римарчук Г. С. Кримінальний процес в Україні: історія і сучасність. *Вісник Національного університету «Львівська політехніка»*. Серія: *Юридичні науки*. 2016. № 850. С. 553–562.
5. Курило М. П. Історичні передумови та особливості становлення цивільного процесуального права в Україні та світі. *Форум права*. 2013. № 1. С. 557–566. URL: http://nbuv.gov.ua/j-pdf/FP_index.htm_2013_1_94.pdf (дата звернення: 13.12.2020).
6. Лукьянова Е. Г. Теория процессуального права. М. : НОРМА-ИНФРА-М, 2003. 240 с.
7. Слинько Д. В. Юридичний процес: історія, теорія, практика : монографія. Харків : НТМТ, 2017. 415 с.
8. Рязановский В. А. Единство процесса : учеб. пособие. М. : Городец, 2005. 80 с.
9. Фойницкий И. Я. Курс уголовного судопроизводства : в 2 т. / под ред. А. В. Смирнова. СПб. : Альфа, 1996. Т. 1. 552 с.
10. Розин Н. Н. Процесс как юридическая наука. *Журнал Министерства юстиции*. 1910. № 8. С. 23–27.
11. Михайловский И. В. Судебное право как самостоятельная юридическая наука (к вопросу о системе юридических наук). СПб. : Тип. т-ва «Общественная польза», 1908. 16 с.
12. Суло Д. С. Історія суду Радянської України (1917–1967) : монографія. Київ : Вид-во Київ. ун-ту, 1967. 236 с.
13. Копиленко О. Л. Хрестоматія держави і права України : підручник / за ред. А. С. Чайковського. Київ : Юрінком Інтер, 2003. 273 с.
14. Коркунов Н. М. Очерк теории административной юстиции. *Журнал гражданского и уголовного права*. 1885. Кн. 8. С. 95–121.
15. Стецюк Б. Р. Процесуальне право в Україні: тисяча років історії (X ст. – 20-ті рр. XX ст.) : монографія. Харків : Диска плюс, 2013. 560 с.

16. Блинов И. А. Отношение Сената к местным учреждениям до реформ 60-х годов // История Правительствующего Сената за 200-ти лет. 1711–1911 гг. : в 6 т. / сост. Э. Н. Берендтс, В. А. Гаген, С. К. Гогель, И. А. Блинов. СПб. : Сенатская тип., 1911. Т. 3. Правительствующий Сенат в XIX столетии до реформ 60-х годов. С. 613–615.
17. Иванова Н. Ю. Становление института административной юстиции в дореволюционной России: теоретические воззрения и организация : автореф. дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.01. СПб., 2006. 22 с.
18. Пекарский И. М. Круг ведомства Правительствующего Сената по делам казенного управления и казенного обложения // История Правительствующего Сената за 200-ти лет. 1711–1911 гг. : в 5 т. / сост. Э. Н. Берендтс, В. А. Гаген, С. К. Гогель, И. А. Блинов. СПб. : Сенатская тип., 1911. Т. 4. Правительствующий Сенат в XIX столетии после реформ 60-х годов. С. 294–334.
19. Starr F. Decentralization and Self-Government in Russia, 1830–1870. Princeton, 1972. 402 p.
20. Быстров А. В. Механизм административного разрешения публичных споров в царской России. *Вестник Московского университета МВД России*. 2007. № 6. С. 150–151.
21. Невский А. Административная юстиция (окончание). *Юридический вестник*. 1885. № 12. С. 594–623.
22. Тарановский Т. Судебная реформа и развитие политической культуры царской России // Великие реформы в России 1855–1874 / под ред. Л. Г. Захаровой, Б. Эклофа, Дж. Бушнелла. М. : Изд-во Москов. ун-та, 1992. С. 301–317.
23. Махлаук А. В. Полисно-республиканские структуры и традиция в эпоху принципата // Античный полис : курс лекций / отв. ред. В. В. Дементьева, И. Е. Суриков. М. : Рус. фонд содействия образованию и науке, 2010. С. 176–226.
24. Чечот Д. М. Административная юстиция (теоретические проблемы). Ленинград : Изд-во ЛГУ, 1973. 134 с.
25. Нолькен А. М. Судебная реформа 1864 года и Первый Департамент Правительствующего Сената. Историческая заметка. *Журнал Министерства юстиции*. 1905. № 2. С. 107–143.
26. Лозина-Лозинский М. А. Административная юстиция и преобразование Правительствующего Сената. *Журнал Министерства юстиции*. 1907. № 2. С. 122–169.
27. Ивановский В. В. Учебник административного права. Полицейское право. Право внутреннего управления. 2-е изд., исправ. и доп. Казань : Тип. Казан. ун-та, 1907. 546 с.
28. Любичанковский С. В. Губернское правление как орган административной юстиции: на материалах Урала 1907–1917 гг. *История государства и права*. 2005. № 7. С. 12–15.
29. Чехович В. А. Земський дільничний начальник // Енциклопедія історії України : у 10 т. / редкол.: В. А. Смолій (голова) та ін. Київ : Наук. думка, 2005. Т. 3: Е–Й. С. 347–348.
30. Положение о губернских и уездных земских учреждениях / сост. по Своду законов Н. Воеводский, Ю. Иксуль. СПб., 1890. 360 с.
31. Лазаревский Н. И. Губернские присутствия смешанного состава. *Право*. 1903. № 23. С. 15–67.
32. Иванова Н. Ю. Губернские присутствия как органы административной юстиции в Российской империи. *История государства и права*. 2007. № 7. С. 20–21.
33. Коркунов Н. М. Русское государственное право. Часть особенная / под. ред. и с доп. М. Б. Горенберга. 6-е изд. СПб. : Тип. М. М. Стасюлевича, 1909. 739 с.
34. Загряцков М. Д. Административная юстиция и право жалобы в теории и законодательстве. М. : Право и Жизнь, 1925. 244 с.
35. Сьоміна В. А. Тенденції та етапи розвитку адміністративної юстиції в Україні. *Вісник Національного університету внутрішніх справ*. 2003. № 3. С. 104–115.
36. Хомяков Г. А. Административный суд в Российской Федерации. Казань, 2001. URL: <http://www.ksu.ru/infers/homyakov/h5.htm> (дата звернення: 13.12.2020).
37. Буторин А. Е. Административная юстиция в России: историко-правовое исследование : автореф. дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.01. Владимир, 2006. 24 с.
38. Бойко І. Й. Покарання на українських землях за кримінальним законодавством Австрії та Австро-Угорщини (1772–1918 рр.). *Вісник Львівського університету. Серія юридична*. 2014. Вип. 59. С. 71–79.
39. Бойко І. Й. Історія правового регулювання цивільних, кримінальних та процесуальних відносин в Україні (IX–XX ст.) : навч. посіб. Львів : Видав. центр ЛНУ ім. Івана Франка, 2014. 904 с.
40. Кульчицький В. С., Бойко І. Й., Настасяк І. Ю., Мікула О. І. Апарат управління Галичиною в складі Австро-Угорщини. Львів, 2002. 82 с.

Надійшла до редколегії 17.12.2020

СЛИНЬКО Д. В., КАЛЕНИЧЕНКО Л. И. РАЗВИТИЕ ОТЕЧЕСТВЕННОГО ПРОЦЕССУАЛЬНОГО ПРАВА ВО ВТОРОЙ ПОЛОВИНЕ XIX – НАЧАЛЕ XX ВЕКОВ

Исследована одна из актуальных историко-правовых проблем касательно развития процессуального права на украинских землях, находящихся в составе Российской и Австро-Венгерской империй во второй половине XIX – начале XX веков. Определено, что отечественное процессуальное право в указанный период характеризуется сохранением и усилением отдельных черт средневекового процесса (светского характера, рациональности, стадийности), отмежеванием процессуального права от материального, формированием процессуальных отраслей права, кодификацией процессуального законодательства, отделением административного процесса от уголовного и гражданского; разграничением функций и компетенции органов власти, их должностных лиц.

Ключевые слова: процессуальное право, процессуальные нормы, судоустройство, судопроизводство, предварительное расследование, уголовный процесс, гражданский процесс, административная юстиция.

SLYNKO D. V., KALENICHENKO L. I. DEVELOPMENT OF NATIONAL PROCEDURAL LAW IN THE SECOND HALF OF THE XIX – EARLY XX CENTURIES

The authors have studied one of the current historical and legal problems concerning the development of procedural law in the Ukrainian lands, which were part of the Russian and Austro-Hungarian Empires in the second half of the XIX – early XX centuries. Based on the analysis of scientific literature and relevant regulatory material, it has been noted that the beginning of the reform of procedural legislation of the Russian Empire can be considered the introduction of the institution of forensic investigators by the imperial decree in June 1860. Thus, the preliminary investigation was separated from the police, and investigators were part of the staff of the judicial department. The next stage was the judicial reform of 1864. As a result of the reform, the judicial system and procedural law were completely changed. Substantive law was also partially amended under that influence; there was the separation of criminal proceedings from the civil one; procedural norms of administrative justice began to be formed in the Ukrainian lands during that period, and a new branch of knowledge within legal science emerged, which was aimed at searching for the essence and nature of procedural law. The development of procedural law in the Ukrainian lands, which were part of the Austrian and, since 1868, the Austro-Hungarian Empires, was characterized by the obsolescence and imperfection of procedural legislation and its focus on the establishment of imperial positions. At the same time, it is possible to state its certain democracy and succession. It has been concluded that national procedural law during that period was characterized by the preservation and strengthening of certain features of the medieval process (secular nature, rationality, phasing), by the separation of procedural law from the substantive, by the formation of procedural branches of law, by the codification of procedural legislation, by the separation of administrative proceedings from criminal and civil proceedings; the functions and competence of the authorities and their officials were differentiated.

Key words: procedural law, procedural norms, judicial system, judicial proceedings, pre-trial investigation, criminal proceedings, civil proceedings, administrative justice.

СЕРГІЙ ОЛЕКСАНДРОВИЧ ТКАЧЕНКО,

кандидат економічних наук, доцент,
Харківський національний університет внутрішніх справ;

 <https://orcid.org/0000-0002-5816-4185>,
e-mail: sergey_tkachenko@ukr.net;

ОЛЕКСАНДРА ВЛАДИСЛАВІВНА ГОЛОВКО,

кандидат історичних наук, доцент,
Харківський національний університет внутрішніх справ;

 <https://orcid.org/0000-0001-8137-5944>,
e-mail: golovkoav2017@gmail.com

ФІНАНСУВАННЯ ДОШКІЛЬНОГО ВИХОВАННЯ В УКРАЇНІ У 1919–1933 РР.: ІСТОРИКО-ПРАВОВИЙ ТА ІСТОРИКО-ЕКОНОМІЧНИЙ АСПЕКТИ

Розглянуто зміни у фінансуванні суспільного дошкільного виховання в 1919–1933 рр. – від ствердження в Україні радянської влади до уніфікації систем освіти радянських республік. З перемогою радянської влади питання дошкільного виховання посіло своє місце у загальній системі розвитку освіти, яку почали впроваджувати більшовики в 1919 р. спочатку у промислових регіонах, а потім і на всій території УСРР. Згідно з партійною програмою та рішеннями радянського уряду виховання дітей, починаючи з наймолодшого віку, повинно було стати повністю прерогативою суспільних спеціально уповноважених органів.

Ключові слова: суспільне дошкільне виховання, радянізація виховання, фінансування системи дошкільного виховання.

Оригінальна стаття

Постановка проблеми

В умовах євроінтеграції України особливого значення набуває проблематика реформування всіх ступенів системи освіти. Завдання модернізації освітніх послуг вимагає поруч із рецепцією норм організаційно-правового характеру й аналізу національного історичного досвіду – як позитивного, так і негативного, як правового, так і соціально-економічного.

Жодна реформа не може бути ефективною без належного, продуманого й ефективного політико-економічного планування, ресурсного, передусім фінансового, забезпечення. Майже тридцятирічний досвід соціально-економічних і державно-правових перетворень, у тому числі в культурно-освітній сфері, в незалежній Україні має, на жаль, чимало подібних прикладів. Ми глибоко переконані, що непридатного і непотрібного для наукового аналізу історичного матеріалу не існує, оскільки і негативні наслідки є такими, які варто враховувати.

Таким чином, питання фінансово-правових аспектів радянського дошкільного виховання має актуальність із кількох причин. По-перше, вихід України з глибокої системної соціально-економічної кризи кінця 1990-х – початку 2000-х рр. сприяв поступовому зростан-

ню економічного рівня, підвищенню надходжень до бюджету, поліпшенню інвестиційної привабливості, зростанню ВВП і, як наслідок, появи тенденцій до виходу суспільства з демографічної «ями». З'явилися нові робочі місця, і постала проблема дошкільного позасімейного виховання дітей, які народжувалися та підростали. Іншого ж досвіду, ніж радянський, в організаційному, фінансовому, правовому аспектах українська держава не мала.

По-друге, за незаперечної актуальності реформування середньої та вищої освіти дошкільне виховання перебуває, по суті, на периферії суспільної уваги. Воно розглядається передусім як соціальна проблема батьків і лише потім – як справжній фундамент для формування творчої особистості майбутнього громадянина, адже ступеневість освіти починається саме тут. Кожен Нобелівський лауреат пройшов етап дошкільного виховання – чи то колективного, чи у родині, і невідомо, чи не цей час (зважаючи на те, що практично все у нашому житті «програмується» в дитинстві) був найважливішим у майбутній феноменальній успішності видатної особистості. Уроки пандемії COVID-19 в Україні показують, що закриття дитячих садочків на карантин створювало

небачені раніше за складністю проблеми для найбільш активної частини залученого до народного господарства населення – як батьків, так і дідусів та бабусь (у дошкільнят вони переважно належать до ефективного працездатного віку 45–55 років). Поновлення роботи закладів дошкільного виховання створило додаткове фінансове навантаження на місцеві бюджети (вимоги дезінфікування, захисту працівників, зменшення кількості дітей у групах, забезпечення соціальної дистанції тощо).

І, нарешті, ще одна, латентна, причина. Останніми роками в Україні проведено послідовні й давно назрілі в суспільстві заходи щодо декомунізації суспільства. Однак суспільні свідомісні стереотипи, особливо щодо старшого покоління, зберігають суттєві патерналістські, колективістські ознаки, насажені в радянські роки, які хоч і суперечать історико-правосвідомісній належності української етнічної традиції, тяглої до індивідуалізму, притаманного світу західному, та в умовах репресивного знищення еліти, насадження колективізму тощо, на жаль, вкоренилися достатньо міцно. Це має і більш широке пояснення. На хвилі антиглобалізаційних, мультикультуралістичних, екологічних рухів у західному світі відбулася своєрідна реінкарнація «лівих» поглядів. Звідси – загроза ідеалізації, некритичного ставлення до тих чи інших історичних фактів, пов'язаних із побудовою соціалістичних моделей, у тому числі радянської, зокрема щодо нібито високих соціальних стандартів у перші роки її існування.

Ці доволі прагматичні питання і обумовлюють актуальність пропонованої статті. Проблема, яка у ній розглядається, – історико-правовий та історико-економічний аналіз фінансового забезпечення дошкільного виховання на ранньому етапі існування української радянської державності.

Стан дослідження проблеми

Фактичні дані про місце дошкільного виховання в системі народної освіти в Україні в 1920–1927 рр. містяться у працях керівників НКО УСРР Я. Ряппо [1], Г. Гринька [2], В. Ястржембського [3]. У дослідженнях з історії української радянської народної освіти, зокрема С. Чавдарова [4], І. Білодіда [5], міститься значна кількість архівних документів і статистичних матеріалів щодо фінансування закладів суспільного виховання та його правових засад.

Л. Батліною було досліджено процес становлення дошкільного виховання в Україні у 1917–1941 рр., зроблено стислий огляд розвитку галузі до 1917 р. Основну увагу дослідни-

ця приділяє діяльності партійних і державних органів та їх керівництву процесом виховання, визначенню правової та економічної політики у цій сфері, що відповідало вимогам того часу [6].

Серед суто історичних досліджень необхідно виділити монографію В. Липинського «Становлення і розвиток нової системи освіти в УСРР у 20-ті роки» [7]. Автор, спираючись на різноманітні джерела, проаналізував концепцію та модель української освіти початку ХХ століття, зібрав і оприлюднив нові статистичні матеріали, досить ґрунтовно проаналізував проблему кадрового забезпечення навчальних закладів, соціальний склад учителів та учнів. Проблемам становлення національної системи освіти в Україні у 1917–1920 рр. присвячено дисертаційне дослідження Н. Агафонової [8]. У праці належним чином відображено місце дошкільного виховання в освітній системі УНР і в перші роки радянської влади.

Мета і завдання дослідження

Мета статті – історико-правова та історико-економічна характеристика процесу фінансування суспільного дошкільного виховання в УСРР у 1919–1933 рр.

Завдання статті:

- розкрити зміст формування дошкільної освіти в УСРР як об'єкта правового регулювання та економічних відносин;
- визначити історико-правову та історико-економічну періодизацію розвитку фінансових відносин у сфері дошкільної освіти в УСРР;
- охарактеризувати основні напрямки фінансового забезпечення дошкільної освіти в УСРР;
- надати характеристику нормативно-правової бази фінансування дошкільної освіти в УСРР;
- простежити вплив рішень партійного керівництва на нормативно-правове регулювання фінансування дошкільної освіти в УСРР.

Наукова новизна дослідження

Оскільки спеціального історичного дослідження організаційних, правових та економічних аспектів фінансового забезпечення дошкільного виховання в УСРР на цей час не створено, подібна спроба робиться нами вперше. Це й визначає наукову новизну статті.

Виклад основного матеріалу

З перемогою радянської влади питання дошкільного виховання посіло своє місце у загальній системі розвитку освіти, яку почали впроваджувати більшовики спочатку в

промислових регіонах у 1919 р., а потім і на всій території УСРР. Згідно з партійною програмою та рішеннями радянського уряду виховання дітей, починаючи з наймолодшого віку, повинно було стати повністю прерогативою суспільних органів виховання. В Україні прихильником нової системи педагогіки став Г. Гринько – нарком народної освіти УСРР. Під його керівництвом було розроблено концепцію радянської системи освіти та виховання підростаючого покоління в УСРР. Згідно з концепцією сім'я не могла бути центром виховного процесу, оскільки Г. Гринько вважав, що в Україні відбувається деградація традиційних сімейних основ і діти виховуються під впливом вулиці.

На початку 20-х рр. відбувалось інтенсивне створення державних і громадсько-суспільних закладів виховання. Це зумовлювалось такими чинниками:

- економічна розруха в Україні внаслідок першої світової, а пізніше й громадянської воєн, «червоного терору» прирекла понад один мільйон дітей на голодну смерть [7, с. 29]. Державні органи вимушені були взяти на себе певні зобов'язання із забезпечення харчування та виховання знедолених дітей;

- державне дошкільне виховання мало відповідати основним положенням радянської концепції освіти, тобто повній заміні усіх навчальних та виховних закладів дитячим будинком¹;

- спостерігалось залучення жінок до сфери суспільного виробництва, і сім'я поступово втрачала можливість повністю виховувати дітей;

- відбувалась руйнація старої дореволюційної педагогіки, яка розглядала дошкільне виховання лише як вимушений захід для працюючих батьків та дітей-сиріт, надаючи перевагу родинному вихованню дитини на ранньому етапі життя.

Уряд радянської України вважав за необхідне інтенсивно розвивати систему дошкільного виховання як чинник збереження життя дітей, які залишилися без батьків у роки громадянської війни. Та не менш, якщо не більш важливим визначалося завдання впровадження комуністичної ідеології у виховання і свідомість підростаючого покоління.

Система правового регулювання фінансування суспільного дошкільного виховання в

УСРР у зазначений час пройшла три етапи розвитку:

- 1919–1922 рр. – фінансування дошкільних закладів здійснювалось централізовано шляхом щомісячного виділення асигнувань з республіканського бюджету, а також із бюджету центральних органів управління – наркоматів трудового соціального забезпечення та освіти й окремих промислових підприємств. Більшість дошкільних закладів була безплатною для батьків²;

- 1923–1927 рр. – фінансування дошкільних закладів було переведено з республіканського на місцеві бюджети. Від республіканських органів управління надходило не більше 20 % коштів на їх утримання [9, с. 83];

- 1928–1933 рр. – залучення коштів державного і бюджетів місцевих рад, коштів профспілкових організацій, інших установ і підприємств, батьківської платні. Відбулося остаточне закріплення у законодавстві бюджетних джерел утримання дошкільної системи виховання [9, с. 97].

На першому етапі (1919–1922 рр.) дошкільні заклади створювались та розвивались стихійно і були диференційовані – заклади з однаковими функціями називалися по-різному: дитячий будинок, денний дитячий будинок, притулок, осередок, будинок опіки, садок, ясла, майданчик, клуб, колонія. Щороку фінансовий відділ НКО УСРР складав кошторис кредитування освітньої системи по губерніях, закладаючи у нього кошти на відкриття нових та утримання існуючих дошкільних закладів. Губернські відділи освіти, у свою чергу, розподіляли асигнування між секціями дошкільного виховання повітових відділів освіти.

Заробітна платня дошкільних працівників у січні 1920 р. становила від 200 до 1000 крб на місяць. Водночас кілограм м'яса коштував 1300–1450 крб, сала – 1300–1720 крб, десяток яєць – 1400–1700 крб, літр молока – 40–50 крб, кілограм пшона – 375–500 крб, кілограм картоплі – 30–40 крб. Хліба у вільному продажі не було, і він відпускався лише за картками³. У квітні 1920 р. РНК УСРР прийняла Постанову «Про забезпечення продовольством працівників освіти». Згідно з постановою працівники дошкільних, шкільних та позашкільних закладів забезпечувалися натуральним

¹ Про соціальне виховання дітей. *Збірник декретів, постанов, наказів та розпоряджень по Народному Комісаріату освіти УСРР*. 1920. Вип. 1. С. 26–28.

² *Збірник декретів, постанов, наказів та розпоряджень по Народному Комісаріату освіти УСРР*. 1920. Вип. 3. 36 с.

³ Матеріали Харківського губернського відділу народної освіти // ДАХО (Держ. архів Харків. обл.). Ф. 820. Оп. 1. Спр. 12. Арк. 42–44.

харчовим пайком за нормами трудової групи «Б» (службовці). На місяць працівники освіти повинні були отримувати 2 ½ фунта (1,23 кг) хліба, 5 фунтів (2,05 кг) м'яса або риби, 3 фунти (1,23 кг) крупи, 2/3 фунта (270 г) жирів, 2/3 фунта (270 г) овочів. У вересні 1922 р. НКО ліквідував натуральну оплату працівникам освіти. З цього часу в дошкільних закладах заробітна плата нараховувалась у карбованцях. Тарифна ставка визначалась залежно від зміни цін на продукти [10, с. 76].

Поглиблення економічної кризи і скорочення надходжень до прибуткової частини бюджету поставили перед державою завдання знайти додаткові кошти для потреб освіти. У 1922/1923 навчальному році з витратної частини бюджету НКО УСРР 52 % коштів були надіслані на утримання мережі закладів соціального виховання, до складу якої входили дошкільні заклади, 28 % – для фінансування професійної освіти, 10,8 % – політичної освіти, 4,4 % – на утримання центрального і місцевого апарату [7, с. 88].

Крім того, для охоплення виховним та ідеологічним впливом сиріт і напівсиріт держава значно збільшила фінансування дитячих будинків. Та й об'єктивні фінансові умови виходу з економічної кризи внаслідок запровадження НЕПУ сприяли цьому. У серпні 1922 р. у виступі на I Всеукраїнській нараді шкільних працівників Г. Гринько вперше заявив про необхідність «позбавитись ілюзій централізованого бюджету і перейти до системи місцевого бюджету, започаткувати принцип матеріальної відповідальності місцевої влади за збереження і розвиток освітньої мережі» [2, с. 10].

Улітку 1922 р. розпочалось реформування засад фінансування мережі навчальних закладів, яке полягало у перенесенні центру фінансових витрат з республіканських органів державного управління на місцеві та у значному розширенні обсягів коштів, що надходять. У 1922–1923 рр. із центрального бюджету на утримання всієї навчально-виховної мережі було виділено тільки 20 % коштів від необхідної суми [7, с. 87]. Для збереження мережі навчальних закладів восени 1922 р. було введено оплату за навчання, яка стала одним із важливих джерел надходження коштів.

На другому етапі (1923–1927 рр.) простежується скорочення кількості всіх закладів соціального виховання, в тому числі й дошкільних, унаслідок скорочення асигнувань із республіканського бюджету на розвиток галузі.

7 березня 1923 р. було прийнято Постанову ВУЦВК «Про переведення культосвітніх установ на місцевий бюджет». Згідно з Поста-

новою на рахунок місцевих бюджетів переносились витрати з організації, діяльності закладів, забезпечення їх приміщеннями, опаленням, водопостачанням, ремонтом та на утримання педагогічного і технічного персоналу¹. Наступним кроком із залучення коштів для розвитку дошкільної системи була Постанова РНК УСРР від 30 березня 1923 р. «Про створення при виховних та навчальних закладах спеціального грошового фонду». Відповідно до цього документа дозволялося створювати при кожному навчально-виховному закладі України спеціальний фінансовий фонд. Він складався із таких надходжень: оплати батьків, прибутків від господарської діяльності закладу, шефської допомоги, благодійних внесків. Витрачати гроші дозволялось лише на господарські потреби такого закладу і для заробітної платні персоналу. Вже у травні 1923 р. НКО УСРР на 11 % скоротив розміри заробітної плати працівникам тих закладів, при яких були утворені грошові фонди².

Для того щоб поліпшити стан справ у сфері соціального виховання, НКО УСРР у 1923 р. надіслав усім місцевим відділам освіти циркулярний лист «Про тимчасове положення з введенням оплати за навчання в закладах соціального виховання» [1, с. 31]. У листі було визначено механізми щодо стягнення з профспілкових організацій та батьків оплати за перебування дітей у закладах соціального виховання. Із профспілками укладався типовий договір, який регламентував правила надходження коштів на утримання дошкільного закладу та їх витрати. У кожному дошкільному закладі обов'язково встановлювався відсоток дітей, батьки яких звільнялись від оплати. Але цей відсоток не повинен був перевищувати 25 % від загальної кількості всіх дітей у закладі. Від сплати за відвідування дошкільного закладу звільнялися діти: членів профспілок, батьки яких отримували заробіток до 10-го тарифного розряду; безробітних членів профспілок, зареєстрованих на біржі праці, якщо вони не займалися торговельною діяльністю; червоноармійців і членів комнезамів; круглі сироти; педагогічних працівників [11, с. 32]. Циркуляром передбачалось, що у випадку батьківської заборгованості дошкільний заклад

¹ Матеріали Міністерства освіти і науки України // ЦДАВОВВУ України (Центр. держ. архів вищ. органів влади та упр. України). Ф. 166. Оп. 3. Спр. 1104. Арк. 5–7.

² Матеріали Одеського губернського відділу освіти // ДАОО (Держ. архів Одес. обл.). Ф. 150. Оп. 1. Спр. 37. Арк. 214.

не мав права відрахувати дитину. Кошти вносились батьками безпосередньо у дитсадок і витрачались виключно на потреби закладу.

Ситуація з фінансуванням дошкільних установ була настільки складною, що Головне управління соціального виховання НКО УСРР у 1924 р. прийняло спеціальний додаток до «Тимчасового статуту дитячого садка» (1923 р.) «Про самоокупні дитячі садки» [12, с. 54]. Народний Комісаріат освіти УСРР пропонував створювати самоокупні садки всім партійним, колективним організаціям, комнезамам тощо, а також активно залучати у дошкільну справу батьківські кошти. У 1924–1925 навчальному році понад 80 % дошкільних закладів Київської, Харківської, Полтавської, Одеської, Катеринославської, Донецької округ передавались на утримання населення [12, с. 61].

У 1924–1927 рр. більшість дошкільних закладів мала три джерела фінансування: з місцевого бюджету сплачувалася зарплата штатного персоналу (лікарі і музичні працівники у цей період працювали поза штатом); профспілки виділяли закладу суму коштів, яка дорівнювала сумі утримання у садку дітей членів профспілки; батьки сплачували за харчування дітей, подовжений робочий день персоналу, роботу позаштатних працівників.

Заробітна плата працівників дошкільних закладів була мізерною. У 1923 р. керівник дошкільної установи отримував у середньому 60 крб на місяць, вихователька – 41 крб, музичні працівники – 20 крб, технічні працівники – 22 крб. Сплата за подовжений робочий день – якщо садок працював не 8, а 10 годин на добу – у бюджет не закладався¹.

Неодноразово батьки звертались до губернських відділів соціального виховання з проханням підвищити заробітну платню працівникам дошкільних закладів, мотивуючи це тим, що садки працювали від чотирьох до шести годин, а робочі зміни на виробництві тривають вісім – десять годин. Вихователі цілком справедливо відмовлялись працювати у додатковий час, який їм не оплачувався².

Усупереч державним настановам місцеві органи влади, профспілкові й суспільно-громадські організації не мали змоги забезпечити фінансування дошкільних виховних закладів. Такі розбіжності між гаслами, проголошеними партійно-радянським керівницт-

вом, та їх реальним утіленням у життя пояснюються, очевидно, існуванням «ножиць» щодо фінансового забезпечення пріоритетних галузей господарства і бюджетної сфери, а також дошкільного виховання. Неспроможність вирішити ці питання економічними методами підмінялась адміністративно-командним тиском із боку керівництва.

Із червня 1927 р. згідно з постановою РНК УСРР «Про введення платності в яслах для категорій трудящих з достатком» дитячі ясла стали платними. Розмір оплати в них визначався індивідуально, залежно від заробітку батьків та складу родини [13, с. 75]. До цього часу всі дитячі ясла республіки майже повністю фінансував Наркомат охорони здоров'я.

Для таких міст, як Харків, Київ, Одеса, Дніпропетровськ, бюджетний мінімум сім'ї, з якого починали стягувати оплату на утримання дитини у яслах, підвищувався до 75 крб. Оплату батьки вносили безпосередньо в ясла з початку кожного місяця за минулий [13, с. 99].

Згідно зі звітами обстеження міських дошкільних закладів комісіями при окружних виконкомах Харкова, Києва, Одеси, Полтави і Донецька (1927 р.) переважна кількість батьків, діти яких відвідували ясла, отримували заробітну платню до 25 крб на місяць, що робило неможливим стягнення з них будь-якої оплати. У більшості закладів тільки за 5–10 дітей (при загальній кількості 38–52) батьки вносили оплату від 30 коп. до 6 крб на місяць. Проблема полягала в тому, що більшість батьків, маючи побічний, досить часто нелегальний прибуток (торгівля без патенту, виготовлення і продаж горілчаних напоїв, скуповування і перепродаж крадених речей і навіть проституція), всілякими засобами ухилялась від внесення оплати за перебування своїх дітей у дошкільних закладах, аби не привернути до себе увагу каральних органів. Однак при цьому відрахування дитини з дошкільного закладу за несплату було заборонено³.

Стагнація та занепад системи дошкільних закладів тривали в УСРР протягом усієї другої половини 20-х рр. У 1928 р. тільки у Харкові, не враховуючи повіті, налічувалось понад 27 тис. дітей дошкільного віку. Лише 23 % з них було охоплено садками і тимчасовими літніми майданчиками⁴.

¹ Матеріали Міністерства освіти і науки України // ЦДАВОВВУ України (Центр. держ. архів вищ. органів влади та упр. України). Ф. 166. Оп. 4. Спр. 847. Арк. 450–452.

² Там само. Арк. 453–459.

³ Матеріали Харківської губернської інспектури охорони здоров'я // ДАХО (Держ. архів Харків. обл.). Ф. 855. Оп. 1. Спр. 68. Арк. 2–30.

⁴ Матеріали Міністерства освіти і науки України // ЦДАВОВВУ України (Центр. держ. архів

Для третього періоду розвитку дошкільної системи виховання (1928–1933 рр.) характерним було те, що з'явилась можливість фінансування освіти та виховних закладів. Індустріалізація, яка розпочалась у 1928 р., вимагала величезної кількості робочих рук, у тому числі й жіночих. Для цього необхідно було відкрити значну мережу дошкільних закладів. Тільки вони були здатні звільнити матерів від догляду за дітьми у період робочого дня. Проте зростання мережі дошкільних закладів до 1930 р. проходило досить повільно. Садки, які знаходились на місцевому бюджеті, в основному відкривались у непристосованих для цього приміщеннях, були погано обладнані, не мали центрального водопостачання, обладнаних убиралень та умивалень, що призводило до частих захворювань дітей на кишкові розлади та інфекційні хвороби [14, с. 17].

У 1929 р. НКО УСРР затвердив типовий кошторис на облаштування та утримання дошкільних закладів на 100 і 50 дітей, де були обраховані всі витрати з утримання закладу. Це витрати на придбання необхідного обладнання; господарські витрати, такі як опалення, освітлення, водопостачання, вивезення сміття, непередбачений ремонт – 4006 крб на рік (100 дітей) і 2021 крб (50 дітей); придбання навчального обладнання – 500 крб і відповідно 250 крб на рік. На харчування передбачалось витратити 9 крб на одну дитину на місяць. На придбання необхідного для дошкільного закладу інвентарю (ліжок, стільців, столів, шаф, посуду) – 3186 крб і 2654 крб. Загальні суми кошторису дошкільних закладів становили 29402 крб і 16904 крб відповідно¹.

1930 р. РНК УСРР прийняв Постанову «Про заходи до колективізації та оздоровлення дитячого побуту»². Цим документом було остаточно нормативно закріплено систему фінансування дошкільних установ. Джерелами утримання ясел та дитячих садків визначались:

- обов'язкові відрахування з державних, промислових та сільськогосподарських підприємств у розмірі 1/8 фонду заробітної плати;
- обов'язкові відрахування з фонду поліпшення побуту робітників і службовців у розмірі від 10 до 20 % усього фонду;

вищ. органів влади та упр. України). Ф. 166. Оп. 1. Спр. 30. Арк. 17, 20.

¹ Матеріали Харківської губернської інспектури народної освіти // ДАХО (Держ. архів Харків. обл.). Ф. 845. Оп. 3. Спр. 2683. Арк. 119–120.

² Матеріали Міністерства освіти і науки України // ЦДАВОВВУ України (Центр. держ. архів вищ. органів влади та упр. України). Ф. 166. Оп. 4. Спр. 847. Арк. 489.

– щорічні відшкодування із споживчої та сільськогосподарської кооперації – по 0,05 % від обігу, промкооперації – 5 % від прибутку, кооперації інвалідів – 3 % від загальноного прибутку;

– від професійних організацій – 20 % культурних фондів;

– батьківська оплата.

Витрати на комунальне обслуговування, а також ремонтні роботи покладались на підприємства та відомства, які опікувались дошкільними закладами.

Поряд із нормативно-правовим закріпленням постійного фінансування партійно-державне керівництво республіки ініціювало проведення так званих «дошкільних походів» для одноразового стягнення коштів із населення для поліпшення матеріально-технічної бази галузі. Зміст «походу» полягав у тому, що у всій республіці протягом 5-ти днів – із 29 квітня по 3 травня 1930 р. – встановлювались надвишки на 10% на вартість парфумів, пива, горілчаних напоїв, квитків у всіх постійних театрах, цирках, на платних спортивних змаганнях, на перукарські послуги, трамвайні квитки, на рахунки ресторанів і буфетів після 19-ї години. Під час «походу» встановлювалось відрахування до бюджету в розмірі 10 % від штрафів, накладених на громадян місцевими органами влади та на прибутки комісійних крамниць. 75 % зібраної суми надходило до місцевих рад та районних виконкомів. Їх можна було витратити лише на розширення мережі дошкільних закладів та організацію короткостркових курсів для підготовки дошкільних працівників. 25 % усіх зібраних коштів міські ради та райвиконкоми повинні були передавати у розпорядження республіканського НКО. Та вищезгадані заходи майже не вплинули на підвищення матеріального добробуту працівників галузі. Заробітна платня виховательок у дошкільних закладах залежала від розмірів асигнувань місцевих бюджетів на дошкільну справу і становила у 1928–1930 рр. 60–90 крб, завідувачів садків – 100–117 крб, технічного персоналу – 35–55 крб на місяць³.

Висновки

Процес фінансування дошкільної системи виховання в УСРР у 1919–1933 рр. пройшов у своєму розвитку шлях від централізованого виділення коштів із республіканського

³ Матеріали Харківського губернського відділу народної освіти // ДАХО (Держ. архів Харків. обл.). Ф. 820. Оп. 3. Спр. 1795. Арк. 35, 154–155, 160.

бюджету до повного переведення на місцеве фінансування. На початку 30-х рр. після основних соціально-економічних перетворень у державі остаточно формуються джерела матеріального забезпечення дошкільної системи виховання. Вони склалися з державного фінансування через Народні комісаріати освіти та охорони здоров'я, бюджетів місцевих рад, відшкодування профспілкових і громадських організацій, коштів підприємств, установ та організацій. Відсоток батьківської оплати був незначним і, відповідно, не мав суттєвого впливу на процес фінансування мережі. До того ж стабільності й послідовності у правовому закріпленні засад цієї діяльності не спостерігалось, ще тоді закладалися притаманні пострадянським державам прагнення перекаладення соціальних витрат на місцеві бюджети без надання їм нових джерел і більш широких можливостей для фінансових надходжень.

З викладеного можемо зробити і певні висновки для сьогодення. Правове закріплення фінансування дошкільного виховання в Укра-

їні повинно відображати пріоритетність суспільного значення та державної підтримки цієї галузі освітньої діяльності з позицій інвестування в майбутнє держави, формування основ гармонійної особистості як передумови успішного опанування середньою, а згодом і вищою освітою; слід обов'язково враховувати потребу патріотичної складової виховання, закладення цінностей національно-культурного розвитку та пріоритетів на подальше життя. Саме в наймолодшому віці у дітей закладаються базові установки не лише особистісного, а й соціально-патріотичного самоусвідомлення. Фінансування дошкільного виховання та його правове закріплення також мають бути спрямовані на стимулювання праці виховного та педагогічного персоналу, залучення до цієї сфери висококваліфікованих фахівців. Суспільство і держава мусять усвідомлювати, що саме в руках цієї категорії фахівців передумови успішного розвитку, процвітання майбутніх поколінь.

Список бібліографічних посилань

1. Ряппо Я. Система народної освіти на Україні. Соціальне виховання, професійна освіта й наука. Харків : Вид. НКО УСРР, 1927. 141 с.
2. Гринько Г. Очередные задачи советского строительства в области просвещения. Харьков : Тип. Б. Бенгис, 1920. 126 с.
3. Ястржембський В. Система народної освіти. Харків : ДВУ, 1929. 320 с.
4. Чавдаров С. Тридцять років радянської школи УРСР. Київ : Рад. школа, 1948. 405 с.
5. Білодід І. 40 років радянської освіти на Україні. Київ : Рад. школа, 1957. 198 с.
6. Батлина Л. Становление и развитие общественного дошкольного воспитания в Украинской ССР (1917–1941) : автореф. дис. ... канд. пед. наук : 13.00.01. Киев, 1983. 19 с.
7. Липинський В. Становлення і розвиток нової системи освіти в УСРР у 20-ті роки. Донецьк : Вид. Донецьк. ун-ту, 2001. 248 с.
8. Агафонова Н. Становлення національної системи освіти в Україні: 1917–1920 рр. : автореф. дис. ... канд. іст. наук : 07.00.01. Одеса, 1998. 16 с.
9. Ясницький Г. Розвиток народної освіти на Україні (1921–1933 рр.). Київ : Вид. Київ. ун-ту, 1965. 256 с.
10. Історія Української РСР : у 8 т. / редкол.: Ю. Кондуфор (голова) та ін. Київ : Наук. думка, 1977. Т. 6. 544 с.
11. Черкашин А. Загальне навчання в Українській РСР (1917–1957 рр.). Київ : Наук. думка, 1958. 64 с.
12. Марков В. Система народного образования УССР. Материалы к истории развития системы народного образования УССР. М. : Учпедгиз, 1928. 206 с.
13. Слуцький А. Радянське і культурне будівництво на Україні в перші роки боротьби за соціалістичну індустріалізацію країни (1926–1929 рр.). Київ : Наук. думка, 1957. 268 с.
14. Панченко Н. Дошкільне виховання на II п'ятиріччю. *За комуністичне виховання дошкільників*. 1932. № 9. С. 12–18.

Надійшла до редколегії 12.01.2021

ТКАЧЕНКО С. А., ГОЛОВКО А. В. ФИНАНСИРОВАНИЕ ДОШКОЛЬНОГО ВОСПИТАНИЯ В УКРАИНЕ В 1919–1933 ГГ.: ИСТОРИКО-ПРАВОВОЙ И ИСТОРИКО-ЭКОНОМИЧЕСКИЙ АСПЕКТЫ

Рассмотрены изменения в финансировании общественного дошкольного воспитания в 1919–1933 гг. – от утверждения в Украине советской власти до унификации систем образования советских республик. С победой советской власти вопрос дошкольного

воспитания занял свое место в общей системе развития образования, которую начали внедрять большевики в 1919 г. сначала в промышленных регионах, а затем и на всей территории УССР. Согласно партийной программе и решениям советского правительства воспитание детей, начиная с самого раннего возраста, должно было стать полностью прерогативой общественных специально уполномоченных органов.

Ключевые слова: общественное дошкольное воспитание, советизация воспитания, финансирование системы дошкольного воспитания.

TKACHENKO S. O., GOLOVKO O. V. FINANCING OF PRESCHOOL EDUCATION IN UKRAINE IN 1919–1933: HISTORICAL AND LEGAL, HISTORICAL AND ECONOMIC ASPECTS

Historical and legal, historical and economic aspects of the process of formation and development of the system of public preschool education in Ukrainian SSR in 20s – early 30s of the XX century have been analyzed.

It has been proved that the issue of preschool education with the victory of the Soviet government took its place in the general system of education's development, which the Bolsheviks began to introduce first in the industrial regions in 1919, and then throughout Ukrainian SSR.

The authors have the legal basis of the process of formation and development of the system of public preschool education in Soviet Ukraine in 1919–1933. The upbringing of children from the early age, according to the Program of the party and the decisions of the Soviet government, had to become the complete prerogative of public educational agencies.

The main reasons for the rapid growth in the number of institutions of state and public education of children of preschool age have been analyzed. That process was caused by the economic devastation in Ukraine as a result of the First World and Civil Wars, which doomed more than one million children to starvation. State authorities were forced to make certain commitments to provide food and education for deprived children.

There is a destruction of the old pre-revolutionary pedagogy, which considered preschool education only as a forced measure for working parents and orphans, by giving preference to family upbringing of children at an early stage of life.

It has been proved that the system of legal regulation of financing of public preschool education in Ukrainian SSR at that time has passed three stages of development:

- 1919–1922 – financing of preschool institutions was carried out in a centralized way by monthly allocations from the republican budget, as well as from the budget of central agencies;
- 1923–1927 – financing of preschool institutions was transferred from the republican to local budgets;
- 1928–1933 – attraction of state and local councils' budgets, funds from trade unions, other institutions and enterprises, parental payment. There was the final consolidation of budgetary sources of maintenance of preschool education system in the legislation.

There was the thesis that the legal consolidation of financing of preschool education in Ukraine should reflect the priority of public importance and state support of this field of educational activity from the standpoint of investing in the future of the state, forming the foundations of a harmonious personality as a prerequisite for successful secondary and later higher education.

It has been emphasized that the financing of preschool education and its legal consolidation should be aimed at stimulating the work of educational and pedagogical staff, attracting highly qualified specialists to this field. Society and the state must realize that this category of professionals have the prerequisites for successful development, prosperity of future generations.

Key words: public preschool education, Sovietization of education, financing of preschool education system.

ДАР'Я ВІКТОРІВНА ТУРЕНКО,*Харківський національний університет внутрішніх справ*

ПИТАННЯ ПРАВОВОГО РЕГУЛЮВАННЯ ЗАСТОСУВАННЯ ПРИМУСОВИХ ЗАХОДІВ МЕДИЧНОГО ХАРАКТЕРУ В МІЖНАРОДНО-ПРАВОВИХ АКТАХ І ЗАКОНОДАВСТВІ ОКРЕМИХ ЗАРУБІЖНИХ КРАЇН

Досліджено міжнародно-правові акти та законодавство окремих зарубіжних країн, які регулюють можливе застосування судом примусових заходів медичного характеру, а також рішення Європейського суду з прав людини у такій категорії кримінальних проваджень. Установлено основні положення та відмінності правового регулювання застосування примусових заходів медичного характеру, найбільш вдалі з них запропоновано запровадити в національне кримінальне, кримінально-процесуальне та інше законодавство. Вивчено наукові погляди окремих учених та представників наукових шкіл щодо порушених питань, надано авторську позицію щодо розглянутого напрямку дослідження. За результатами наукового пошуку запропоновано низку пропозицій і рекомендацій щодо вдосконалення теорії кримінального процесу, правозастосовної діяльності та чинного кримінального процесуального законодавства.

Ключові слова: *кримінальне провадження, психічна хвороба, неосудна особа, примусові заходи медичного характеру, психіатрична експертиза, примусове лікування.*

Оригінальна стаття

Постановка проблеми

Національне кримінальне і кримінальне процесуальне законодавство передбачає положення можливого застосування судом примусових заходів медичного характеру до неосудних осіб, які вчинили кримінальне правопорушення. Ці обставини повинні встановлюватись у процесі досудового розслідування. Указане законодавство не є досконалим, зокрема має окремі неузгодженості та прогалини. З метою вдосконалення чинного законодавства України із зазначених питань доцільно дослідити міжнародно-правові акти, рішення Європейського суду з прав людини (ЄСПЛ) та законодавчий досвід окремих зарубіжних країн, раціональні та позитивні положення яких можуть бути застосовані в кримінальному і кримінально-процесуальному законодавстві України й у теорії кримінального права та кримінального процесу.

Стан дослідження проблеми

Окремі теоретичні та практичні питання застосування примусових заходів медичного характеру в кримінальному процесі розглядалися у наукових працях із кримінального права і кримінального процесу вітчизняних та зарубіжних учених, зокрема С. Е. Абламського, Л. В. Багрій-Шахматова, М. І. Бажанова, Ю. В. Бауліна, С. Е. Беклемищева, М. Ш. Буфетова, Г. І. Глобенка, Л. В. Головка, Б. Н. Дердюк, О. І. Іванова, М. П. Карпушина, Я. Ю. Кондратьє-

ва, Н. Ф. Кузнецової, В. І. Курляндського, П. С. Матишевського, В. О. Меркулової, О. В. Надена, Г. В. Назаренка, А. В. Наумова, В. В. Сверчкова, Я. І. Соловій, Д. С. Слінько, В. В. Сташиса, Є. М. Стрельцова, М. О. Стручкова, В. Я. Тація, Т. Г. Фоміної, І. І. Чугуннікова, О. О. Юхна, О. О. Ямкової та ін. Після того як Україна стала незалежною державою, на рівні кандидатських дисертацій порушені у статті питання досліджували С. Л. Шаренко (Харків, 2000 р.), О. О. Ямкова (Одеса, 2004 р.), І. В. Жук (Київ, 2009 р.), Н. Н. Книга (Дніпропетровськ, 2009 р.) і Б. Н. Дердюк (Одеса, 2012 р.). Дві дисертації із зазначених були присвячені питанням кримінального процесу, а інші – кримінального права, однак до набуття чинності КПК України 2012 р. Водночас висвітлення порушених питань у міжнародно-правових актах, вивчення та аналіз законодавства окремих зарубіжних країн щодо застосування примусових заходів медичного характеру окремі вчені здійснювали лише фрагментарно, переважно в контексті матеріального (кримінального) права. Залишається низка невіршених теоретичних та прикладних питань також стосовно кримінального процесу в цьому напрямі, які вимагають окремого дослідження, серед іншого з урахуванням змін до чинного законодавства, зокрема до ч. 1 ст. 293 КК України згідно із Законом від 23 травня 2013 р. № 314-УП, втрати чинності відповідно до Закону від 28 січня 2014 р. № 732-УП; а також змін згідно

із Законом від 23 лютого 2014 р. № 767-УП та від 7 жовтня 2014 р. № 1689-УП, що спонукає до подальших наукових пошуків, зокрема в цій науковій статті.

Мета і завдання дослідження

Метою дослідження є вивчення міжнародно-правових актів та законодавства окремих зарубіжних країн, які регулюють можливе застосування примусових заходів медичного характеру. Основними *завданнями* дослідження є визначення та порівняння особливостей матеріального і процесуального права щодо застосування примусових заходів медичного характеру з урахуванням результатів дослідження міжнародно-правових актів та законодавства окремих зарубіжних країн, які регулюють їх можливе застосування судом, з метою ймовірного використання найбільш доречних з них, що дасть змогу запропонувати їх запровадження у національне кримінальне, кримінально-процесуальне та інше законодавство.

Наукова новизна дослідження

Уперше досліджено міжнародно-правові акти та законодавство окремих зарубіжних країн, які регулюють можливе застосування судом примусових заходів медичного характеру, та співвідношення їх із національним кримінальним та кримінальним процесуальним законодавством. Надано пропозиції та рекомендації щодо можливого використання найбільш доречних новел у національному кримінальному, кримінально-процесуальному та іншому законодавстві. *Удосконалено* теоретичний та прикладний напрямки у кримінальному праві та кримінальному процесі щодо застосування примусових заходів медичного характеру з використанням міжнародно-правових актів та досвіду законодавства окремих зарубіжних країн, які регулюють можливе застосування судом примусових заходів медичного характеру; окремі положення запропоновано імплементувати в національне законодавство та правозастосовну діяльність медичних та правоохоронних органів.

Виклад основного матеріалу

Історія міжнародної співпраці в галузі кримінального та кримінального процесуального права, зокрема щодо питань осудності та лікування психічно хворих, які вчинили злочини, є досить тривалою. Критичне усвідомлення правових підходів у різних країнах до проблеми, що розглядається, сприяло побудові власного бачення і закріплення в націона-

льному законодавстві окремих країн застосування примусових заходів медичного характеру для осіб з психічними захворюваннями і розладами, які вчинили кримінальні правопорушення. За визначенням О. О. Юхна, Г. І. Глобенка, Т. Г. Фоміної та Е. Н. Рудої, питання застосування примусових заходів медичного характеру є актуальним і сьогодні, оскільки міжнародна спільнота здійснює моніторинг цього напрямку, враховуючи певні зловживання влади з цих питань за часів колишнього СРСР [1, с. 93].

Міжнародні правові акти, що регламентують розслідування кримінальних проваджень, у яких застосовуються примусові заходи медичного характеру, відповідають загальноприйнятим принципам і нормам міжнародного права, що поширюються на цю сферу правозастосовної діяльності, зокрема закріпленим у Загальній декларації прав людини (1948 р.), Конвенції про захист прав людини і основних свобод (1950 р.), Мінімальних стандартних правилах поводження з в'язнями (1955 р.), Міжнародному пакті про громадські та політичні права (1966 р.), Мінімальних стандартних правилах Організації Об'єднаних Націй (ООН), що стосуються відправлення правосуддя відносно неповнолітніх (Пекінських правилах, 1985 р.) та інших міжнародних актах, договорах і документах.

Резолюцією 46/119 Генеральною Асамблеєю ООН від 18 лютого 1992 р. було закріплено, що в межах міжнародного співтовариства в національних законодавствах повинні бути розроблені етичні, юридичні та медичні гарантії безпеки осіб, які страждають на психічні хвороби: це і методи лікування, і захист від безконтрольного використання у психіатрії новітніх досягнень науки, які забезпечують модифікацію поведінки людини під час здійснення примусових медичних заходів, і лікування тощо¹.

Установлено, що, запроваджуючи ці та інші принципи, національне законодавство багатьох країн визнає можливим втручання державних органів в особисте життя виправданих, якщо воно спрямовано на захист здоров'я самих душевнохворих та обслуговуючого персоналу (наприклад, у медичних закладах) в

¹ Захист осіб з психічними захворюваннями та поліпшення психіатричної допомоги : Резолюція Ген. Асамблеї ООН від 18.12.1992 № 46/119 // База даних (БД) «Законодавство України» / Верховна Рада (ВР) України. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_905 (дата звернення: 20.12.2020).

інтересах забезпечення загального здоров'я та безпеки населення. Указане положення додатково закріплено в Принципах захисту психічнохворих осіб і покращення психіатричної допомоги та Рекомендаціях R(83) 2 Кабінету міністрів Ради Європи від 22 лютого 1983 р. державам-учасницям із правового захисту недобровільно госпіталізованих осіб з психіатричними розладами¹. Підтримуючи вказані загальноновизнані вимоги цих Рекомендацій та з метою недопущення таких випадків в Україні, наш законодавець увів додаткову ст. 151 в Закон України про кримінальну відповідальність (КК України), яка закріплює норми про те, що невиконання медичних і правових принципів надання психіатричної допомоги, що супроводжується поміщенням до психіатричного закладу фактично здорової особи, тягне за собою кримінальну відповідальність², що стало і є сьогодні превентивним застереженням від зловживань для лікарів-психіатрів, слідчих, дізнавачів, прокурорів тощо.

Право на здоров'я, зокрема на психічне здоров'я, є природним правом людини. У цьому контексті право на здоров'я асоціюється з правом на життя і поняттям правоздатності. Обмеження чи втрата осудності не позбавляє права на здоров'я, як і самого цього блага. Як зазначав С. В. Бахін, інколи психічне захворювання особи загрожує життю і здоров'ю інших осіб, тому щодо неї можуть застосовуватися примусові заходи медичного характеру. Правові норми і слідчо-судова практика, що стосується ізоляції душевнохворих у психіатричних лікарнях, способів лікування і захисту, є одним зі складних питань, яке у сучасних умовах стало предметом гострих дискусій [2, с. 33–44].

У межах нашого дослідження та з метою вдосконалення національного законодавства і правозастосовної діяльності завдяки використанню позитивного досвіду доцільно проаналізувати законодавчий та правозастосовний досвід застосування примусових заходів медичного характеру різних зарубіжних країн. Беручи участь у дискусії щодо цих питань, Г. А. Єсаков, Н. Є. Крилова й А. В. Серебряннікова зазначили, що звернення до досвіду право-

порядку інших країн завжди практикувалося великими розумами з практичної точки зору з метою вдосконалення національної правової системи чи задля кращого пізнання права різних народів. Так, ще в давні часи Геродот в «Історії» інколи схвалював той чи інший правовий звичай різних народів; Платон, створюючи в «Законах» ідеальну модель права, аналізував чинне право античних грецьких полісів за зразком афінського права. Американський учений К. Осакаве зазначив, що порівняльне правознавство передбачає аналіз двох чи більше правових систем шляхом порівняння їх окремих аспектів з метою встановлення спільних чи відмінних властивостей, що дозволяє вирішити питання про необхідність запровадження позитивних основ до кримінального права та процесу тієї чи іншої країни, зокрема з питань застосування примусових заходів медичного характеру [3, с. 11]. Наше звернення до досвіду законодавства зарубіжних країн дозволить виявити особливості, пріоритети, тенденції та перспективи його використання в національному законодавстві України, зокрема щодо вдосконалення теоретичних і прикладних питань застосування примусових заходів медичного характеру.

У процесі розгляду законодавчого закріплення досліджуваних питань на прикладі окремих зарубіжних країн встановлено певні закономірності та відмінності, які є цікавими з огляду на перспективи вдосконалення національного законодавства. Так, у більшості країн ці заходи розглядаються як різновид інших заходів кримінально-правового характеру, що є доктринальним напрямом у правовій науці як зарубіжних країн, так і України, та здебільшого визнаються заходами безпеки. Як встановлено під час дослідження, у більшості зарубіжних країн законодавство кримінально-правового напрямку передбачає звільнення від кримінального покарання осіб, які здійснили протиправні діяння в стані неосудності, та застосування до них превентивних заходів як примусових заходів медичного характеру, які здійснюються в спеціальних медичних закладах з надання психіатричної допомоги. Таку законодавчу і медичну систему закріплено в багатьох країнах Європи з континентальною системою права, зокрема в Німеччині, Польщі, Іспанії, Італії, Греції, Португалії, Бельгії, Австрії, Швейцарії, Росії, республіках пострадянського простору, Ізраїлі, Австралії, Бразилії, Нікарагуа й Аргентині, а також у країнах загального права – Англії та США. Водночас законодавством Японії, Китайської Народної Республіки, Республіки Корея і Таїланду застосування

¹ Рекомендація № R(83)2 Комітету міністрів державам-учасницям стосовно правового захисту осіб, які страждають на психічні розлади, що примусово утримуються як пацієнти : від 22.02.1983 // БД «Законодавство України» / ВР України. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/994_074 (дата звернення: 20.12.2020).

² Кримінальний кодекс України : станом на 17 серпня 2020 р. Харків : Право, 2020. 268 с.

примусових заходів медичного характеру хоч і закріплено в кримінальному законодавстві, однак виведено за його межі, а тому воно регулюється іншими галузями права, зокрема цивільним та адміністративним правом [4, с. 203–205]. Так, ст. 39 «Психічна ненормальність та недоумство» Кримінального кодексу Японії закріплює, що дія, вчинена психічно ненормальною особою, не підлягає покаранню. Покарання за дію, вчинену особою з недоумством, підлягає пом'якшенню [5, с. 37–39]. За дослідженнями японських учених, останніми роками спостерігається тенденція значного зниження кількості неповнолітніх, визнаних такими, що мають обмежені психічні вади та захворювання [6, с. 222–223].

За кримінальним законодавством Австралії особа, яка під час вчинення злочину страждала на психічне захворювання, через яке не усвідомлювала характеру і властивостей такої поведінки та її протиправність з погляду «розумних осіб» або не могла контролювати свою поведінку, не несе кримінальної відповідальності. Крім цього, особливістю законодавства цієї країни є те, що дитина з 10 до 14 років може нести кримінальну відповідальність, якщо вона усвідомлювала, що її поведінка є протиправною. На стороні обвинувачення лежить обов'язок доведення такого суб'єктивного чинника [6].

На нашу думку, у зв'язку з «помолодшанням» злочинності в Україні серед неповнолітніх і зростанням кількості вчинення тяжких та особливо тяжких злочинів особами у віці від 11 до 14 років було б доцільно використати досвід законодавства Австралії з розглянутих питань у нашому національному законодавстві, зокрема щодо зниження віку, з якого настає кримінальна відповідальність [7, с. 52–59].

Відповідно до законодавства Китайської Народної Республіки особи, що страждають на психічні хвороби, не притягуються до кримінальної відповідальності за шкідливі наслідки, спричинені тоді, коли вони не мали можливості усвідомлювати свої діяння і керувати ними, що повинна встановлювати експертиза, проведена відповідно до чинного законодавства країни. При цьому члени їх сімей чи опікуни зобов'язані посилити контроль за поведінкою таких осіб та лікуванням. За необхідності держава направляє таких осіб на примусове лікування. Особи, які страждають на психічні хвороби, але на час вчинення злочину були в стані осудності, притягуються до кримінальної відповідальності. Крім цього, такі ж особи, які страждають на психічні хвороби і вчинили злочини, але втратили повністю можливість

усвідомлювати свої дії та поведінку і керувати ними, підлягають кримінальній відповідальності, але їм має призначатись більш м'яке покарання чи таке, що є нижчим за найнижчу межу [8]. У свою чергу, законодавство Республіки Корея закріплює певні принципи з дослідженого питання. Так: 1) у разі вчинення злочину особа, яка мала психічний розлад та не могла керувати своєю волею чи контролювати її, не підлягає кримінальній відповідальності; 2) за поведінку особи, у якій були психічні розлади, що не надавало їй можливості, про які йдеться у першому параграфі, покарання слід пом'якшити; 3) принципи двох попередніх параграфів не повинні застосовуватись до дій особи, яка передбачала результати вчинення злочину, але при цьому умисно піддавалась чийомусь психічному примусу [9].

Законодавство Республіки Об'єднаних Штатів Бразилії, зокрема у параграфі першому ст. 22 Кримінального кодексу, розглядає факультативну можливість пом'якшення покарання в межах від однієї до двох третин санкції статті стосовно осіб, які, маючи психічні розлади, не мали можливості в повному обсязі розуміти злочинний характер діяння чи ухвалювати рішення згідно з таким розумінням¹.

Відповідно, у ст. 162 Кримінального кодексу Нікарагуа закріплено норми, згідно з якими особам, позбавленим волі, забезпечується медичне обслуговування у разі фізичного чи психічного захворювання, але при цьому особам із психічними захворюваннями приділяється окрема увага. Для такої категорії осіб організується періодичний медичний огляд. Усіх осіб, що страждають на постійне або тимчасове захворювання, розміщують у спеціальних медичних закладах, підпорядкованих Міністерству охорони здоров'я. Якщо «судовий лікар» виносить висновок про наявність в особі, позбавленої волі, психічного захворювання, то вона за попереднім узгодженням з органами охорони здоров'я та відповідно до санкції судового органу переводиться у Національний психіатричний госпіталь², що з метою недопущення зловживань доцільно запровадити й в Україні за рахунок створення Єдиного державного та межрегіональних (міжобласних)

¹ Уголовный кодекс Бразилии // gov.br : сайт. URL: http://www.planalto.gov.br/ccivil_03/Decreto-Lei/Del2848.htm (дата звернення: 20.12.2020).

² Уголовный кодекс Никарагуа // Oas.org : сайт. URL: http://www.oas.org/juridico/mla/-sp/_nic-int-text-cp.html (дата звернення: 20.12.2020).

спеціалізованих медичних психіатричних закладів з надання психіатричної допомоги, що сприяли б проведенню судово-психіатричних експертиз та здійснювали б примусове психіатричне лікування неосудних та інших осіб.

Отже, звернення до досвіду окремих зарубіжних країн щодо застосування примусових заходів медичного характеру дозволило з'ясувати як позитивні, так і негативні властивості цього інституту, а також підтвердити доцільність: а) їх розгляду як різновиду заходів безпеки; б) створення уніфікованої назви інституту примусових заходів медичного характеру; в) конкретизації та уточнення цілей цих заходів; г) поєднання примусових заходів медичного характеру з установленням опіки й опікування, судовою заборонаю відвідувати заклади реалізації алкогольних напоїв, застосування препаратів для зменшення сексуальної потенції та обмеженнями щодо використання комп'ютера¹, що ми підтримуємо.

Висновки

Основними міжнародно-правовими актами, що регулюють застосування примусових заходів медичного характеру, є Загальна декларація прав людини (1948 р.), Конвенція про захист прав людини і основних свобод (1950 р.), Мінімальні стандартні правила поводження з в'язнями (1955 р.), Міжнародний пакт про громадські та політичні права (1966 р.) та Мінімальні стандартні правила Організації Об'єднаних Націй, що стосуються відправлення правосуддя стосовно неповнолітніх (Пекінські правила, 1985 р.). Установлено, що законодавство багатьох країн закріплює положення відповідно до Принципів захисту психічно хворих осіб і покращення психіатричної допомоги, що закріплено також і в Рекомендаціях R(83)2 Кабінету міністрів Ради Європи державам-учасницям із правового захисту недобровільно госпіталізованих осіб з психіатричними розладами та в інших міжнародних актах і документах, ураховуючи негативну практику правоохоронних органів колишнього соціалістичного табору. За результатами дослідження міжнародно-правових актів та законодавства окремих зарубіжних країн установлено, що вони регулюють можливе застосування судом примусових заходів медичного характеру, та зроблено висновок, що їх положення закріплено в законодавствах більшості країн світу, зокрема й в Україні.

Порівняльне правознавство надало можливість проаналізувати декілька правових

систем, що сприяло встановленню в них спільних і відмінних властивостей та аргументувати необхідність запровадження окремих норм до національного кримінального права і положень кримінального процесу, що врегульовано в законодавстві зарубіжних країн з питань застосування примусових заходів медичного характеру. У більшості зарубіжних країн випадки застосування примусових заходів медичного характеру закріплено як різновид інших заходів кримінально-правового та процесуального характеру, тобто превентивних заходів держави від незаконних діянь психічно хворих осіб, що вважаються заходами безпеки.

Саме як такі вони виступають у законодавствах країн Європейського Союзу, Нікарагуа та Бразилії. Водночас у законодавствах таких країн, як Китайська Народна Республіка, Японія, Республіка Корея та інших окремих країнах світу примусові заходи медичного характеру винесено за межі кримінального права та віднесено до інститутів інших галузей права, а їх застосування здійснюється у порядку цивільного й адміністративного, а не кримінального судочинства [4, с. 203–209], що, на нашу думку, не відповідає загальним доктринальним підходам правознавства щодо: 1) встановлення вини та доказів конкретної особи у вчиненні конкретного кримінального правопорушення; 2) підтвердження судово-психіатричною експертизою, що така особа на час вчинення кримінального правопорушення була неосудною; 3) винесення саме судом рішення про застосування примусових заходів медичного характеру. А все вищезазначене, на нашу думку, може бути здійснено та вирішено тільки в межах кримінального права і кримінального судочинства, а не в контексті інших галузей права.

Міжнародна спільнота опікується порушеними в статті проблемними питаннями щодо запровадження в Україні відповідних міжнародно-правових актів. Зокрема, Європейський суд з прав людини стоїть на варті дотримання прав, свобод людини згідно з Конвенцією, а також приділяє особливу увагу під час розгляду справ щодо скарг такої категорії кримінальних проваджень. Так, у справі «Гайдн проти Германії (Haidn v. Germani)», заява № 6587/04, рішення від 13 січня 2011 р., кінцеве рішення від 13 травня 2011 р., а також у справі «Х. проти Фінляндії (X. v. Finland)» № 34806/04, рішення від 3 липня 2012 р., констатовано, що для досягнення завдань пп. «е» п. 1 ст. 5 Конвенції особа може бути позбавлена волі (заарештована) або затримана як

¹ Там само.

душевнхворя для проведення психіатричного обстеження тільки у випадку наявності трьох мінімальних умов: 1) компетентним органом на підставі об'єктивної медичної експертизи має бути достовірно встановлено, що ця особа є психічно хворою; 2) психічний розлад повинен мати стадію, яка потребує обов'язкової ізоляції; 3) відповідність продовження ізоляції залежить від збереження такого психічного стану. При цьому згаданий суд конкретизував умови «тримання під вартою» винної особи або її затримання як душевнхворої і те, що ці умови будуть «законними» для виконання завдань пп. «е» п. 1, якщо таке «три-

мання під вартою» здійснюється в лікарні, клініці або в іншому відповідному лікувальному закладі [10, с. 865–869]. Ці рішення ЄСПЛ доповнюють та уточнюють вже наявну національну законодавчу базу та практику слідчих, дізнавачів, прокурорських і судових органів у межах порушених у цій статті проблемних питань, а також сприяють удосконаленню теорії кримінального права і кримінального процесу України та правозастосовної діяльності правоохоронних органів. Утім, порушені питання не є остаточними та підлягають окремому дослідженню або науковому вивченню.

Список бібліографічних посилань

1. Юхно А. А., Глобенко Г. И., Фомина Т. Г., Рудой Е. Н. Проблемы обеспечения и реализации прав психически больных лиц в уголовном производстве Украины. *Грузинские медицинские новости = Georgian Medical News*. 2019. № 1 (286). С. 90–96.
2. Бахин С. В. Принудительные медицинские меры и права человека // *Современные проблемы медицинского права и права на охрану здоровья : материалы междунар. науч.-практ. конф.* М. : Изд-во РУДН, 2003. С. 33–44.
3. Осакве К. Сравнительное правоведение в схемах. Общая и Особенная части. М. : Дело, 2002. 464 с.
4. Молчанов Б. А. Применение принудительных мер медицинского характера в уголовном законодательстве различных правовых систем современного мира. *Вестник Владимирского юридического института*. 2014. № 4 (33). С. 203–209.
5. Уголовный кодекс Японии / науч. ред. и предисл. А. И. Коробеева ; пер. с япон. В. Н. Еремина. СПб. : Юрид. центр Пресс, 2002. 226 с.
6. Преступность и криминология в современной Японии / пер. с япон. ; под общ. ред. и со вступ. ст. Н. Ф. Кузнецовой и В. Н. Еремина. М. : Прогресс, 1989. 256 с.
7. Уголовный кодекс Австралии / пер. с англ. Е. Н. Трикоз ; науч. ред. И. Д. Козочкина, Е. Н. Трикоз. СПб. : Юрид. центр Пресс, 2002. 386 с.
8. Уголовный кодекс Китайской Народной Республики / науч. ред. и предисл. А. И. Коробеева ; пер. с китайского Д. В. Вичикова. СПб. : Юрид. центр Пресс, 2001. 303 с.
9. Уголовный кодекс Республики Корея / науч. ред. и предисл. А. И. Коробеева ; пер. с корейского В. В. Верхоляка. СПб. : Юрид. центр Пресс, 2004. 364 с.
10. Кримінальний процесуальний кодекс України з постатейними матеріалами практики Європейського суду з прав людини / А. В. Столітній, Ю. Г. Севрук, О. В. Сапін та ін. ; за заг. ред. А. В. Столітнього. 2-ге вид., перероб. і допов. Харків : Право, 2019. 952 с.

Надійшла до редколегії 22.12.2020

ТУРЕНКО Д. В. ВОПРОСЫ ПРАВОВОГО РЕГУЛИРОВАНИЯ ПРИМЕНЕНИЯ ПРИНУДИТЕЛЬНЫХ МЕР МЕДИЦИНСКОГО ХАРАКТЕРА В МЕЖДУНАРОДНО-ПРАВОВЫХ АКТАХ И ЗАКОНОДАТЕЛЬСТВЕ ОТДЕЛЬНЫХ ЗАРУБЕЖНЫХ СТРАН

Исследованы международно-правовые акты, а также законодательство отдельных зарубежных стран, в которых регулируются вопросы возможного применения принудительных мер медицинского характера, а также решения Европейского суда по правам человека в такой категории уголовных производств. Установлены основные положения и отличия правового регулирования применения принудительных мер медицинского характера. Наиболее целесообразные из них предложено внедрить в национальное уголовное, уголовно-процессуальное и другое законодательство. Исследованы научные позиции отдельных ученых и научных школ по рассмотренным вопросам. По результатам исследования предложен ряд предложений и рекомендаций, которые касаются усовершенствования теории уголовного процесса, правоприменительной деятельности и действующего уголовного, уголовно-процессуального и другого законодательства.

Ключевые слова: уголовное производство, психическое заболевание, законодательство, невменяемое лицо, принудительные меры медицинского характера, психиатрическая экспертиза, принудительное лечение.

TURENKO D. V. ISSUES OF LEGAL REGULATION OF APPLYING COERCIVE MEASURES OF MEDICAL NATURE IN INTERNATIONAL AND LEGAL ACTS AND LEGISLATION OF CERTAIN FOREIGN COUNTRIES

The author has researched the main provisions of legal regulation in international and legal acts and national laws of some European Union countries and other foreign countries, where the possible application of coercive measures of a medical nature by courts, as well as decisions of the European Court of Human Rights on this category of criminal proceedings are regulated. The basic provisions, norms and differences of legal regulation of the application of coercive measures of medical nature in the legislation of certain foreign countries have been established. The implementation of international legal acts into national criminal, criminal procedural and other legislation has been analyzed. Based on the results of the research, the author has formulated a number of propositions and recommendations for the introduction into the legislative technique of Ukraine. Besides, the author has studied national theoretical issues of criminal law and criminal proceedings, as well as applied issues in this area of the research within law-enforcement activities of pre-trial investigation and inquiry agencies, prosecutor's office and, in particular, procedural commissioners of pre-trial investigation. The scientific views of individual scholars and representatives of scientific schools on the researched issues have been also considered, and the relevant author's opinions have been expressed. The author has characterized joint law-enforcement activities, problematic issues of law enforcement agencies and psychiatric medical institutions during the pre-trial investigation of criminal proceedings of this category, problematic issues and the existing system for providing psychiatric care to insane persons, as well as certain areas of cooperation in criminal and judicial proceedings. According to the results of the study, the author has suggested a number of propositions and recommendations for improving the theory of criminal law and criminal proceedings, law-enforcement activity and current criminal and criminal procedural legislation of Ukraine.

Key words: *criminal proceedings, mental illness, insane person, coercive measures of medical nature, psychiatric examination, treatment as an involuntary patient.*

ОЛЕКСАНДР ОЛЕКСАНДРОВИЧ ЮХНО,*доктор юридичних наук, професор,**Харківський національний університет внутрішніх справ;* <https://orcid.org/0000-0002-4771-0531>**ПРОБЛЕМНІ ПИТАННЯ ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ МАЙНОВИХ ТА ОСОБИСТИХ НЕМАЙНОВИХ ПРАВ ПОТЕРПІЛИХ У КРИМІНАЛЬНОМУ ПРОЦЕСІ**

Розглянуто проблемні питання забезпечення майнових та особистих немайнових прав потерпілих у кримінальному процесі. Проаналізовано міжнародно-правові акти, національне кримінальне, кримінальне процесуальне та цивільне законодавство, правозастосовну і судову практику стосовно правових підстав і процесуального обов'язку забезпечення у кримінальному провадженні цивільного позову потерпілим, те, яким злочином і кримінальним проступком завдано матеріальної та моральної шкоди. Установлено низку неузгодженостей і недоліків чинного законодавства з порушених проблемних питань, що не дає ефективно та надійно забезпечити відшкодування завданої потерпілому шкоди, на підставі чого надано конкретні пропозиції і рекомендації з питань його вдосконалення. Здійснено дослідження наукових позицій вчених і представників наукових шкіл щодо теоретичних проблемних питань, наявного правового і процесуального механізму забезпечення відшкодування шкоди, заподіяної потерпілому в кримінальному процесі України, а також питання визначення поняття «забезпечення відшкодування шкоди потерпілому». Під час дискусії висловлено авторське бачення та сформовано наукову позицію щодо порушених у статті проблемних питань.

Ключові слова: *забезпечення, потерпілий, слідчий, дізнавач, прокурор, майнові права, особисті немайнові права, матеріальна шкода, моральна шкода, злочин, кримінальний проступок, відшкодування, компенсація, цивільний позов, власність, кримінальне провадження.*

*Оригінальна стаття***Постановка проблеми**

За дослідженням встановлено, що за наявності достатніх відомостей про те, що злочином або кримінальним проступком завдано матеріальної шкоди з урахуванням витрат на лікування потерпілого, органи досудового розслідування, дізнання, прокурор і суд повинні вжити необхідних заходів щодо забезпечення відшкодування (компенсації) завданої шкоди, зокрема й за рахунок забезпечення цивільного позову у кримінальному провадженні, відповідно до глави 9 «Відшкодування (компенсація) шкоди у кримінальному провадженні, цивільний позов, виплата винагороди викричачу» КПК України¹. Указані заходи є процесуальними і повинні забезпечуватись посадовими особами, які відповідають за проведення досудового розслідування згідно зі своїми службовими обов'язками (*ex officio*). До того ж

такі заходи здійснюються незалежно від волевиявлення і наявності цивільного позову з боку потерпілого чи інших осіб (наприклад, родичів, які представляють його інтереси у разі смерті потерпілого, батьків чи інших представників неповнолітнього потерпілого або ін.) і незалежно від того, кому кримінальним правопорушенням завдано шкоду – фізичній чи юридичній особі [1, с. 10]. Разом з тим, урахувавши, що КПК України 2012 р. не повністю усунув недоліки положень попереднього КПК України 1960 р. про належне забезпечення захисту прав потерпілих, зокрема і з указаного напрямку, а також те, що досі й у чинному КПК України закріплення прав цього учасника кримінального провадження менш захищено порівняно з правами підозрюваного та обвинуваченого (в КПК України лише 6 статей, що регулюють статус і права, наприклад неповнолітнього потерпілого, тоді як права неповнолітнього підозрюваного й обвинуваченого окремо закріплено главою 38, у якій передбачено 19 статей щодо їх захисту [2, с. 6]), необхідно нагально дослідити наявні теоретичні, законодавчі та правозастосовні прогалини з метою напрацювання пропозицій щодо вдосконалення

¹ Кримінальний процесуальний кодекс України : Закон України від 13.04.2012 № 4651-VI // База даних (БД) «Законодавство України» / Верховна Рада (ВР) України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/4651-17> (дата звернення: 15.01.2021).

кримінального, кримінального процесуального і цивільного законодавства України з порушених питань.

Стан дослідження проблеми

Проблеми інституту цивільного позову в кримінальному процесі досліджували як у радянський, так і в пострадянський періоди, зокрема такі відомі вчені-процесуалісти, як П. П. Гурєєв (1961 р.), Ю. В. Баулін, В. Г. Даєв (1972 р.), З. З. Зінатулін (1974 р.), А. Г. Мазалов (1967, 1977 рр.), В. Я. Понарін (1978 р.), С. А. Альперт (1984 р.), В. Т. Нор (1989 р.) та ін. В Україні після відновлення незалежності інститут матеріальної і моральної шкоди досліджували: М. І. Хаядурін (1992 р.), Є. В. Демченко (2001 р.), О. В. Крикунов (2002 р.), Л. Л. Нескороджена (2002 р.), М. В. Сіроткіна (2006 р.), В. Л. Ващук (2007 р.), С. В. Давиденко (2007 р.), В. В. Введенська (2009 р.), Є. В. Діденко (2013 р.), С. Є. Абламський (2014 р.), О. О. Кочура (2014 р.) та інші вчені в подальші роки – М. І. Теплова, О. О. Сольонова, В. Г. Пожар, П. Я. Слободянюк, Р. І. Котелевський та ін. Окремо законодавчий досвід в англо-американській системі з цього напрямку свого часу досліджував Н. Б. Федорчук (2007 р.), а в романо-германській (континентальній) правовій системі – Ю. В. Циганюк (2008 р.). Водночас слід констатувати, що чинний КПК України 2012 р. з його понад 590 змінами та доповненнями на початок 2021 р. після цього так і не вирішив питання закріплення пропорційного співвідношення захисту прав, свобод і законних інтересів потерпілого з підозрюваним та обвинуваченим, у зв'язку з чим лишаються проблемні питання теоретичного, законодавчого і прикладного характеру із забезпечення відшкодування матеріальної і моральної шкоди потерпілим як фізичним, так і юридичним особам та вказане потребує свого вирішення і правового вдосконалення, що й спонукало до обрання теми дослідження та викладення його результатів у цій статті.

Мета і завдання дослідження

Метою дослідження є проаналізувати міжнародно-правові акти й акти національного кримінального, кримінального процесуального і цивільного законодавства, правозастосовну і судову практику, узагальнену Верховним Судом України, з питань забезпечення державного механізму відшкодування шкоди, завданої злочином і кримінальним проступком потерпілому і на підставі цього встановити наявні проблемні питання. Основним *завданням* є напрацювання відповідних пропозицій і рекомендацій щодо вирішення виявлених

проблемних питань на теоретичному та законодавчому рівні, а також у правозастосовній практиці.

Наукова новизна дослідження

Наукове дослідження має такі елементи новизни: уперше його здійснено на стику кримінального, кримінального процесуального та цивільного законодавства України з урахуванням досвіду окремих зарубіжних країн, який запропоновано запровадити в чинному національному законодавстві, з питань більш ефективного забезпечення майнових та особистих немайнових прав потерпілого у кримінальному процесі; вдосконалено поняття «забезпечення» відшкодування матеріальної та особистої немайнової шкоди потерпілому у кримінальному провадженні, спричиненої під час вчиненого злочину чи кримінального проступку та реалізації захисту його прав.

Виклад основного матеріалу

У результаті дослідження встановлено, що криміногенна обстановка в державі залишається складною, кількість зареєстрованих злочинів щорічно зростає або залишається на високому рівні. У свою чергу, і кількість потерпілих від злочинів і кримінальних проступків продовжує зростати. Так, у 2004 р. потерпілими визнано 328 570 осіб, у 2005 р. – 309 208, у 2006 р. – 255 122, у 2007 р. – 230 468 осіб. За цей період із них усього загинуло 17 850 осіб, зокрема внаслідок убивств 2 639 осіб, під час учинення тяжких і особливо тяжких злочинів – 9 029 осіб, під час ДТП – 4 320 осіб, під час учинення тяжких тілесних ушкоджень – 1 862 особи. С. Є. Абламський за подальші роки наводить такі дані: визнано потерпілими у 2010 р. 321 228 осіб, у 2011 р. – 343 159, у 2012 р. – 302 563, у 2013 р. – 426 652, у 2014 р. – 393 532 осіб [3, с. 8]. Така ж само тенденція простежується й останніми роками.

Генезис і створення державного механізму відшкодування шкоди, завданої кримінальним правопорушенням в Україні, свідчить про те, що на них вплинули міжнародно-правові акти, зокрема Декларація основних принципів правосуддя для жертв злочинів і зловживання владою, ухвалена Генеральною Асамблеєю ООН 29 листопада 1985 р., та Європейська конвенція про відшкодування збитку жертвам насильницьких злочинів від 24 листопада 1983 р. [4] та інші.

Можливість відшкодування потерпілим – фізичним і юридичним особам – завданої злочином та кримінальним проступком матеріальної і моральної шкоди у кримінальному

процесі шляхом об'єднаного процесу (цивільного і кримінального процесуального), в тому числі на підставі заявленого цивільного позову, обґрунтовується тим, що наслідки кримінального правопорушення у вигляді характеру і розміру завданої ним шкоди в їх матеріальних складах мають кримінально-правове значення, а без їх установлення неможливо вирішити першочергові завдання як закону про кримінальну відповідальність (ст. 1 КК України), так і кримінального провадження (ст. 2 КПК України) в частині охорони прав, свобод і законних інтересів фізичних і юридичних осіб. На підставі цього кримінально-процесуальна форма захисту майнових та особистих немайнових прав і законних інтересів потерпілих від злочину осіб, безсумнівно, має значну перевагу порівняно з цивільно-процесуальною формою, під час реалізації якої обов'язок доказування характеру і розміру спричиненої шкоди покладається на позивача-потерпілого. На підставі кримінального процесуального закону обов'язок доказування характеру і майнового розміру шкоди покладається на органи досудового розслідування, дізнання і прокурора незалежно від того, чи подано у кримінальному провадженні цивільний позов щодо її відшкодування. У разі подання цивільного позову доказування його обґрунтованості та деяких його елементів також входить в обов'язок посадових осіб указаних органів. У зв'язку з указаним не можна погодитися з думкою окремих учених про те, що необхідність установлення характеру і розміру завданої кримінальним правопорушенням шкоди передусім пов'язується тільки з можливим поданням цивільного позову [5, с. 28; 6, с. 322].

Під наслідками злочину чи кримінального проступку вважається, що при цьому слід розуміти шкідливі зміни в охоронюваних кримінальним правом суспільних відносинах (об'єктах), що стали результатом його вчинення [7, с. 24]. За своїм характером шкідливі наслідки кримінального правопорушення бувають різними. В одних випадках воно завдає шкоди різним формам власності (праву на неї), у других – життю, здоров'ю, честі й гідності фізичних осіб, а в третіх – порушує правопорядок тощо. Водночас кримінальні правопорушення, зокрема ті, що посягають на права, свободи і законні інтереси фізичних осіб, завдають їм також і шкоду немайнову, тобто моральну шкоду, яка не має економічного змісту і вартісної форми виразу та регулюється ст. 23 Цивільного кодексу України (далі – ЦК України). Захист порушених кримінальним правопорушенням майнових та особистих немайнових

прав і законних інтересів потерпілих від нього у формі відшкодування (компенсації) завданої майнової і моральної шкоди здійснюється за загальним правилом, у порядку та в межах, закріплених відповідними положеннями чинного законодавства.

Захист майнових та особистих немайнових прав і законних інтересів потерпілих від кримінального правопорушення у сучасному кримінальному процесі реалізується в кілька правових способів, за допомогою яких в одних випадках забезпечується цивільна (майнова) відповідальність, а в інших застосовуються кримінальні та кримінально-процесуальні способи захисту. На підставі цього вказані способи можна класифікувати як позовні й непозовні. Так, позовний спосіб реалізує цивільну відповідальність за шкоду, завдану злочином чи кримінальним проступком, а за допомогою непозовних способів захист порушених майнових прав здійснюється без позову потерпілих, а безпосередньо посадовими особами, які здійснюють досудове розслідування на підставі кримінального (матеріального) і кримінального процесуального права, тобто стороною обвинувачення. Зокрема, про вказаний обов'язок Пленум Верховного Суду України у п. 24 Постанови «Про практику застосування судами законодавства, яким передбачені права потерпілих від злочинів» від 2 липня 2004 р. зобов'язує суди гостро реагувати на виявлені під час судового розгляду факти незабезпечення або несвоєчасного забезпечення відповідними органами досудового розслідування реального відшкодування шкоди, заподіяної потерпілому злочином, і самим використовувати надані їм законом повноваження з метою такого відшкодування¹.

Можливість реалізації у кримінальному процесі не одного, а декількох способів відшкодування потерпілим завданої їм майнової та моральної шкоди продиктовано насамперед публічно-правовими засадами, оскільки характер і розмір завданої кримінальним правопорушенням шкоди характеризують ступінь його суспільної небезпечності. Це охоплюється складом злочину і проступку (елемент об'єктивної сторони) і таким чином зачіпає інтереси не лише окремих осіб (як приватних), але й публічні інтереси, оскільки шкода є результатом кримінальних правопорушень, протидія яким є одним із важливих і безпосередніх

¹ Постанови Пленуму Верховного Суду України в кримінальних справах / за заг. ред. В. Т. Малярєнка ; упоряд. П. П. Пилипчук. Київ : Юрінком Інтер, 2007. С. 277.

завдань держави, засобом активних дій відповідних правоохоронних органів та судових інстанцій.

Окремим напрямком у нашому дослідженні є генезис відшкодування моральної (немайнової) шкоди, якої у попередньому КПК України 1960 р. не було. Щодо цих питань тоді точилась активна дискусія, а їх невирішенню сприяли радянський науковий підхід та менталітет щодо неможливості відшкодування моральної шкоди грошовим або іншим еквівалентом. Під впливом історичних подій щодо запровадження в країні демократичних зрушень законодавець все ж таки змінив свій підхід до вирішення такого питання позитивно, і Законом України від 6 травня 1993 р. № 3188-XII ЦК України було доповнено додатковою статтею 440-1 «Відшкодування моральної (немайнової) шкоди», а також внесено зміни до статей 6 і 7 цього ж Кодексу, які регулювали способи захисту цивільних прав шляхом компенсації моральної шкоди і захистом честі, гідності та ділової репутації фізичних і юридичних осіб¹. Указане стало правовою основою грошового відшкодування або компенсації моральної шкоди суб'єктами права тільки у порядку цивільного судочинства, оскільки вказане не знайшло тоді свого закріплення у кримінальному процесуальному законодавстві, незважаючи на гостру необхідність і доцільність вказаного й у кримінальному процесі.

Указану прогалину усунув Пленум Верховного Суду України, доповнивши свою Постанову «Про судову практику про відшкодування моральної (немайнової) шкоди» від 31 березня 1995 р. пунктом 17-1, в якій дав роз'яснення, що «потерпілий, тобто особа, якій злочином заподіяно моральну шкоду ... має право пред'являти цивільний позов про її відшкодування у кримінальному процесі або в порядку цивільного судочинства»². У такий спосіб Верховний Суд України за допомогою аналогії закону, зокрема статті 3, 8, 28, ч. 4 ст. 32, статті 55, 56 Конституції України та статті 28 і 29 КПК України 1960 р., усунув прогалину у то-

дішньому кримінально-процесуальному законодавстві. У чинному КПК України 2012 р. це положення закріплено остаточно. Так, ст. 61 КПК України 2012 р. «Цивільний позивач» закріплює положення, що цивільний позивач у своєму позові може порушувати питання про відшкодування як майнової, так і моральної шкоди³.

У сучасних умовах удосконалення ринкових відносин в Україні коло об'єктів, які можуть перебувати у власності фізичних і юридичних осіб та на які може бути накладено арешт, значно збільшується. Вищезазначені особи можуть бути власниками будь-якого майна, за винятком окремих його видів, які відповідно до закону не можуть їм належати. При цьому склад, кількість і вартість майна, яке може бути у власності цих осіб, не обмежуються. Серед таких об'єктів можуть бути цінні папери, зокрема пайові та боргові, що засвідчують певне право або права їх власника, в тому числі грошове чи інше майнове право (ст. 194 ЦК України «Цінні папери»). Оскільки цінні папери та закріплені в них майнові права мають свої особливості, порядок накладення на них арешту доцільно закріпити і в окремому положенні КПК України.

Існують свої особливості й у розпорядженні часткою майна у господарському товаристві чи іншій колективній організації, тому й заборона чи обмеження з боку правоохоронних органів можуть утворити в діяльності колективного формування в цілому та в окремих його членів спільної власності і корпоративних прав проблемні питання, що також потребує свого законодавчого врегулювання в чинному КПК України.

У національній кримінально-процесуальній науці структура предмета доказування з питань цивільного позову в кримінальному провадженні досліджували А. Г. Мазалов [8, с. 25], В. Я. Понарін [9, с. 9], В. Т. Нор [10, с. 85], Б. Л. Ващук [11, с. 11] та інші вчені.

На орган досудового розслідування, дізнавача та прокурора, які проводять досудове розслідування, покладено процесуальний обов'язок роз'яснювати потерпілим від кримінального правопорушення їхнє право подати цивільний позов до підозрюваного, обвинуваченого або до осіб, які за законом несуть матеріальну відповідальність (наприклад,

¹ Цивільний кодекс України : Закон України від 16.01.2003 № 435-IV // LIGA 360 : сайт. URL: <https://ips.ligazakon.net/document/T030435?an=843030> (дата звернення: 15.01.2021).

² Практика застосування судами законодавства, яким передбачені права потерпілих від злочину. *Вісник Верховного Суду України*. 2005. № 1 (53). URL: [http://www.viaduk.net/clients/vsu/vsu.nsf/\(documents\)/55E3213FED84A065C2257A F4003AFF14?OpenDocument](http://www.viaduk.net/clients/vsu/vsu.nsf/(documents)/55E3213FED84A065C2257A F4003AFF14?OpenDocument) (дата звернення: 15.01.2021).

³ Кримінальний процесуальний кодекс України : Закон України від 13.04.2012 № 4651-VI // БД «Законодавство України» / ВР України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/4651-17> (дата звернення: 15.01.2021).

батьки неповнолітнього) за шкоду, завдану його неправомірними діями, відповідно до вимог ст. 128 КПК України «Цивільний позов у кримінальному провадженні». Ураховуючи, що позов у кримінальному провадженні й судовинстві діє на засадах диспозитивності, то органу, який веде кримінальне провадження або судовий процес, слід одночасно разом із вищезазначеним роз'яснити потерпілим ще й переваги подання цивільного позову у кримінальному провадженні. Однак, як свідчать результати дослідження, слідчі та дізнавачі, незважаючи на положення закону, інколи переконують потерпілих не подавати цивільний позов на досудовому слідстві, а здійснювати вказане під час розгляду провадження в суді¹, що є грубим порушенням положень кримінального процесуального законодавства, суперечить конституційним положенням про обов'язок держави з питань захисту людини, утвердження і забезпечення її прав і свобод відповідно до ст. 3 Конституції України та вимагає від керівників органів досудового розслідування, дізнання, прокурора і процесуальних керівників досудовим розслідуванням здійснення належного процесуального контролю за цим напрямом у кримінальних провадженнях.

Слід акцентувати увагу на *добровільності* відшкодування шкоди підозрюваним чи обвинуваченим, що має кримінально-правове значення і стимулюється кримінально-матеріальними та процесуальними законами на будь-якій стадії кримінального провадження. Однак у вчених-процесуалістів не склалося одностайної позиції щодо такого способу відшкодування шкоди як окремої форми захисту порушених злочином майнових та інших прав і законних інтересів потерпілих [12, с. 29; 13, с. 25]. На нашу думку, для визнання добровільного відшкодування матеріальної і моральної шкоди окремим кримінально-процесуальним способом захисту порушених прав і законних інтересів потерпілих є всі підстави, оскільки це закріплено у положеннях ст. 127 «Відшкодування (компенсація) шкоди потерпілому» КПК України і враховується судом під час вибору міри і конкретного виду покарання підсудному та є однією із підстав розгляду кримінальних проваджень не за тяжкими й

особливо тяжкими кримінальними правопорушеннями у спрощеному порядку, з метою економії процесуальних витрат. У цьому також повинна бути активною позиція слідчого, дізнавача або прокурора щодо роз'яснення вказаних відповідних положень з цього напрямку чинних КК України, КПК України та ЦК України під час проведення досудового розслідування. Добровільна реалізація відшкодування шкоди у кримінальному провадженні повинна підтверджуватись відповідними документами: розписками, квитанціями, іншими фінансовими документами тощо, до складання яких в окремих випадках є відповідні вимоги, зокрема і згідно з нормами ЦК України та інших законодавчих актів.

Дослідження структури предмета доказування щодо цивільного позову у кримінальній справі (кримінальному провадженні) та визначення поняття і сутності «забезпечення відшкодування матеріальної шкоди, завданої злочином (кримінальним правопорушенням)» здійснювалось під час дискусії ще за часів дії попереднього КПК України 1960 р. і триває й досі, до того ж до них приєдналась ще й необхідність визначення поняття «компенсація», яке з'явилося як новела в чинному КПК України із 2012 р. як підтримка наукових поглядів багатьох учених-процесуалістів та вдосконалення доктринальних принципів кримінального процесу. У 1990 р. Н. І. Газетдіновим було запропоновано визначення, згідно з яким під забезпеченням відшкодування завданої злочином матеріальної шкоди слід розуміти всю сукупність вчинюваних дій та відносин, що виникають при цьому, покликаних гарантувати виконання відповідних завдань кримінального процесу [14, с. 31]. У сучасній національній спеціальній літературі В. В. Кривобок запропонував таке визначення вказаного забезпечення: «як система спеціальних засобів і технічних прийомів, використання яких дозволяє добитись у встановленому законом порядку повернення цивільному позивачу, державі реально чи компенсувати у грошовому вираженні ту частину майна, матеріальних цінностей, які були втрачені у результаті злочинного посягання» [15, с. 10–11].

Вищезазначені та інші визначення ознак досліджуваного кримінального процесуального поняття, на наш погляд, не повністю його характеризують і неточно визначають його сутність. Забезпечення відшкодування завданої злочином чи кримінальним проступком матеріальної шкоди слід було б розглядати як діяльність, яку здійснюють слідчий та дізнавач і за яку відповідає процесуальний керівник

¹ Практика застосування судами законодавства, яким передбачені права потерпілих від злочину. *Вісник Верховного Суду України*. 2005. № 1 (53). URL: [http://www.viaduk.net/clients/vsu/vsu.nsf/\(documents\)/55E3213FED84A065C2257A F4003AFF14?OpenDocument](http://www.viaduk.net/clients/vsu/vsu.nsf/(documents)/55E3213FED84A065C2257A F4003AFF14?OpenDocument) (дата звернення: 15.01.2021).

досудовим розслідуванням. Таку діяльність закріплено і регламентовано кримінальним процесуальним законодавством України, і тому вона має процесуальний характер. Вона повинна бути спрямована на забезпечення відшкодування матеріальної шкоди і реалізуватися незалежно від того, чи подано потерпілим слідчому, дізнавачу або прокурору цивільний позов та чи визнано його цивільним позивачем відповідною постановою вказаними посадовими особами. Крім цього, на нашу думку, незрозуміло, за визначенням В. В. Кривобока, які ж технічні прийоми можуть належати до системи засобів і прийомів при цьому, оскільки матеріальна шкода відшкодовується у встановленій законом процесуальній формі та вказаними в законі процесуальними засобами. Якщо ж ураховувати, що слідчий або дізнавач дають письмове доручення про проведення оперативними підрозділами слідчих (розшукових) та негласних слідчих (розшукових) дій з метою встановлення наявності у підозрюваного майна, нажитого злочинним шляхом, а також майна, на яке може бути звернено арешт для відшкодування шкоди, та його місцезнаходження, то як саме таке доручення, так і вказані оперативно-розшукові заходи чітко закріплено в чинному законодавстві. Ураховуючи таку аргументацію, не можна погодитися з указаною пропозицією цього автора про наявність підстав характеризувати таку забезпечувальну діяльність як систему спеціальних засобів і технічних прийомів. Узагальнюючи наукові погляди щодо визначення поняття «забезпечення відшкодування матеріальної шкоди, завданої кримінальним правопорушенням потерпілому у кримінальному процесі», слід навести таке його визначення, яке слід розуміти як *діяльність органів, які ведуть кримінальний процес, спрямовану на реалізацію встановлених кримінальним процесуальним законодавством заходів і засобів з метою захисту порушених майнових та особистих немайнових прав і законних інтересів потерпілих осіб шляхом відшкодування матеріальної компенсації та моральної шкоди*.

Цікавим є досвід окремих зарубіжних країн у досліджуваному напрямі, який виражається в тому, що відшкодування потерпілому завданої злочином шкоди стає стимулом для винних осіб щодо їх позитивної посткримінальної поведінки і враховується судом під час обрання певного виду і міри покарання, а також є обов'язковою умовою для застосування різних видів депеналізації, наприклад для призначення умовного покарання у Швеції. Згідно зі ст. 66 КК Польщі такий стимул вико-

ристовується в разі пробації та умовного припинення кримінального переслідування, а також відповідно до ст. 62 КК цієї ж країни та Іспанії в разі відстрочення виконання вироку. Крім цього, згідно зі ст. 83 КК Польщі він використовується для умовно-дострокового звільнення засудженого від подальшого відбування покарання і для звільнення від кримінальної відповідальності або покарання, а ст. 39 КК Польщі закріплює відшкодування завданої шкоди потерпілому як окремий кримінально-правовий захід у кримінальному провадженні. За кримінальним законодавством Чехії суд має право зобов'язати винну особу відшкодувати або компенсувати спричинену його злочинними діями шкоду, а в разі невиконання такого обов'язку чи виконання його в неповному обсязі має право постановити рішення про заміну судового рішення на тюремне ув'язнення. За ст. 66 КК Латвії суд, застосовуючи примусові заходи виховного характеру, має право покласти на неповнолітнього обов'язок «відшкодувати завдану шкоду» чи «своєю працею усунути негативні наслідки завданої шкоди». Аналогічні норми закріплено й у законодавстві Росії [6, с. 322–339].

Слід підтримати наукові погляди окремих учених про вдосконалення національного кримінального процесуального законодавства в частині використання зазначеного досвіду та інших окремих зарубіжних країн. Так, під час виконання покарання у вигляді позбавлення волі відповідно до норм ст. 81 КК України одними з умов умовно-дострокового звільнення від подальшого покарання (про що мріє кожен, хто перебуває в місцях позбавлення волі) є належна поведінка засудженого, виконання режиму відбування тощо, але законодавець не закріплює в цій статті обов'язку відшкодування спричиненої кримінальним правопорушенням шкоди, що було б доцільним стимулом для засуджених щодо застосування такого виду їх звільнення від подальшого відбування покарання, оскільки це є реальним, враховуючи, що адміністрація закладів відбування покарань пропонує (а інколи й змушує) тим, що відбувають покарання, в цих умовах як один із виховних заходів брати участь у запропонованих нею будь-яких видах трудової зайнятості.

Висновки

Правова захищеність потерпілих від кримінальних правопорушень є важливим багатofункціональним завданням країни, зокрема і як захист особи від незаконного та необґрунтованого обвинувачення і засудження.

Чинне кримінальне процесуальне законодавство України передбачає процесуальний механізм, реалізація якого надає можливість забезпечити відшкодування потерпілим фізичним і юридичним особам завданої кримінальним правопорушенням матеріальної і моральної шкоди. Водночас наявний процесуальний механізм в умовах постійного розвитку ринкової економіки, змін у криміногенній обстановці в державі, появи раніше не відомих правоохоронним органам нових видів злочинів та методик їх виявлення, розкриття і розслідування потребує свого вдосконалення. Норми матеріального – як кримінального, так і цивільного права та кримінального процесу закріплено в чинному законодавстві для захисту майнових та особистих немайнових та інших прав і законних інтересів потерпілих від злочинів і кримінальних проступків осіб, а їх реалізація у кримінально-процесуальній формі органів, які здійснюють досудове розслідування, надає можливість реалізувати вказаний захист найбільш надійно й ефективно, чого вимагають завдання кримінального провадження (ст. 2 КПК України). Такі вимоги чинного законодавства на стику кримінального, цивільного та кримінального процесуального законодавства можуть бути реалізовані за умов належного забезпечення відшкодування завданої кримінальним правопорушенням як матеріальної, так і моральної шкоди. У сучас-

ному стані для забезпечення ефективного захисту прав потерпілих від завданої шкоди дуже гостро стоїть завдання зі створення державного фонду допомоги потерпілим від кримінальних правопорушень в Україні та надійного механізму його функціонування у разі нерозкриття кримінального правопорушення, неплатоспроможності винної особи або за інших умов. Слід підтримати пропозиції вчених про внесення уточнень і доповнень до п. 1 ч. 1 ст. 58 КПК України щодо відшкодування завданої кримінальним правопорушенням шкоди і до частин 1, 2, 3 і 4 ст. 128 КПК України, а також до частин 2, 3, 4, 5 ст. 129 КПК України з цих само питань¹. Крім цього, доцільно було б доповнити ч. 3 ст. 20 КПК України положенням про те, що потерпілому, як і підозрюваному й обвинуваченому, у випадках, передбачених КПК України, правова допомога надається безоплатно за рахунок держави.

Перспективним напрямом удосконалення національного кримінального права і процесу та новим видом реагування країни на злочини і кримінальні проступки та його шкідливі наслідки є *відновне правосуддя*, основним завданням якого є, зокрема, й захист порушених майнових та особистих немайнових прав і законних інтересів потерпілих.

Водночас дослідження в цьому напрямі тривають, а порушені у статті питання підлягають окремому дослідженню.

Список бібліографічних посилань

1. Зайцева Д. Т. Криминопенологические¹ проблемы условного осуждения : автореф. дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.08. Краснодар, 2004. 20 с.
2. Кочура О. О. Неповнолітній потерпілий як учасник кримінального провадження : монографія / за наук. ред. О. О. Юхна. Харків : Панов, 2015. 280 с.
3. Абламський С. Є. Захист прав і законних інтересів потерпілого у кримінальному провадженні : монографія : за заг. ред. О. О. Юхна. Харків : Панов, 2015. 240 с.
4. Адамишин А. Л. СССР и международное сотрудничество в области прав человека : док. и материалы. М. : Междунар. отношения, 1989. 708 с.
5. Стахівський С. М. Теорія і практика кримінально-процесуального доказування : монографія. Київ, 2005. 272 с.
6. Хавронюк М. І. Кримінальне законодавство України та інших держав континентальної Європи: порівняльний аналіз, проблеми гармонізації. Київ : Юристконсульт, 2006. 456 с.
7. Землюков С. В. Уголовно-правовые проблемы преступного вреда. Новосибирск : Изд-во Новосибирск. ун-та, 1991. 244 с.
8. Мазалов А. Г. Гражданский иск в уголовном процессе. М. : Юрид. лит., 1977. 176 с.
9. Понарин В. Я. Производство по гражданскому иску при расследовании уголовного дела. Воронеж : Изд-во Воронеж. ун-та, 1978. 205 с.
10. Нор В. Т. Защита имущественных прав в уголовном судопроизводстве. Киев : Высш. школа, 1989. 275 с.
11. Ващук Б. Л. Предмет доказування в цивільному позові у кримінальному процесі : автореф. дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.09. Київ, 2007. 20 с.
12. Безлепкин В. Т. Имущественные правоотношения в стадии предварительного расследования. Горький, 1976. 40 с.

¹ Там само.

13. Александров С. А. Правовые гарантии возмещения ущерба в уголовном процессе: досудебные стадии. Горький, 1976. 124 с.

14. Газетдинов Н. И. Деятельность следователя по возмещению материального ущерба. Казань : Изд-во Казан. ун-та, 1990. 96 с.

15. Кривобок В. В. Діяльність прокурора по забезпеченню відшкодування матеріальної шкоди, завданої злочиним : автореф. дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.10. Харків. 1997. 20 с.

Надійшла до редколегії 19.01.2021

ЮХНО А. А. ПРОБЛЕМНЫЕ ВОПРОСЫ ОБЕСПЕЧЕНИЯ ИМУЩЕСТВЕННЫХ И ЛИЧНЫХ НЕИМУЩЕСТВЕННЫХ ПРАВ ПОТЕРПЕВШИХ В УГОЛОВНОМ ПРОЦЕССЕ

Рассмотрены проблемные вопросы обеспечения материальных и личных нематериальных прав потерпевших в уголовном процессе. Проанализированы международно-правовые акты, национальное уголовное, уголовное процессуальное и гражданское законодательство, правоприменительная и судебная практика относительно правовых основ и процессуальной обязанности обеспечения в уголовном производстве гражданского иска потерпевшим, которым преступлением и уголовным проступком причинены материальный и моральный ущерб. Отдельно исследован вопрос генезиса и применения в национальном уголовном процессуальном законодательстве обеспечения личных нематериальных прав потерпевших. Установлено ряд несоответствий и недостатков действующего законодательства по поднятым проблемным вопросам, которые не дают эффективно и надежно обеспечивать возмещение причиненного потерпевшему ущерба, на основании чего автором представлены конкретные предложения и рекомендации по вопросам его усовершенствования. Осуществлено исследование научных позиций ученых и представителей научных школ о теоретических проблемных вопросах имеющегося правового и процессуального механизма обеспечения возмещения ущерба, причиненного потерпевшему в уголовном процессе Украины, а также дефиницию понятия «обеспечение возмещения ущерба потерпевшему». В процессе дискуссии предоставлено авторское видение и сформулирована научная позиция по поднятым в статье проблемным вопросам.

Ключевые слова: *обеспечение, потерпевший, следователь, дознаватель, прокурор, имущественные права, личные неимущественные права, материальный ущерб, моральный ущерб, преступление, уголовный проступок, возмещение, компенсация, гражданский иск, собственность, уголовное производство.*

YUKHNO O. O. PROBLEMATIC ISSUES OF GUARANTEEING PROPERTY AND PERSONAL NON-PROPERTY RIGHTS OF VICTIMS WITHIN CRIMINAL PROCEEDINGS

The problematic issues of guaranteeing compensation of property and personal non-property rights (moral damage) to victims within criminal proceedings have been studied. The author has analyzed international and legal acts, national criminal, criminal procedural and civil legislation, law-enforcement and court practice generalized by the Supreme Court of Ukraine concerning the legal bases and procedural duty of guaranteeing the civil claim to the victim within criminal proceedings by the interrogator, investigator and prosecutor, when the victim suffered material and moral damage caused by the crime and misdemeanor. The author has studied the issue of the genesis and introduction into the national criminal procedural legislation of the provisions on guaranteeing and implementing personal non-property rights (moral damage) by victims. A number of inconsistencies, gaps and shortcomings of the current criminal, criminal procedural and civil legislation on the specified issues, in particular taking into account the existing new market legal relations in society, which prevents effective and reliable compensation for damage to both individuals and legal entities. On this basis, the author has provided specific suggestions and recommendations for its improvement. The scientific views of scholars and representatives of scientific schools on theoretical issues, the existing legal and procedural mechanism for compensation for material and moral damage to the victim within criminal procedure of Ukraine, as well as on determining the definition of “providing compensation to the victim”. The author of the article has presented own vision of the specified problematic issues.

Key words: *provision, a victim, an investigator, an interrogator, a prosecutor, property rights, personal non-property rights, material damage, moral damage, a crime, a criminal offense, reimbursement, compensation, civil claim, property, criminal proceedings.*

РЕЦЕНЗІЇ

УДК 343.431(477)(094.4)(049.32)

DOI: <https://doi.org/10.32631/pb.2021.1.26>

ЯРОСЛАВ ГРИГОРОВИЧ ЛИЗОГУБ,

кандидат юридичних наук, доцент,

Харківський національний університет внутрішніх справ;

 <https://orcid.org/0000-0001-9824-0798>,

e-mail: y_h_lyzohub@yahoo.com

РЕЦЕНЗІЯ НА ПРОЄКТ ЗАКОНУ УКРАЇНИ «ПРО ВНЕСЕННЯ ЗМІН ДО СТАТТІ 149 КРИМІНАЛЬНОГО КОДЕКСУ УКРАЇНИ ЩОДО ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ ГАРМОНІЗАЦІЇ КРИМІНАЛЬНОГО ЗАКОНОДАВСТВА З ПОЛОЖЕННЯМИ МІЖНАРОДНОГО ПРАВА В ЧАСТИНІ РЕГУЛЮВАННЯ КРИМІНАЛЬНОЇ ВІДПОВІДАЛЬНОСТІ ЗА ТОРГІВЛЮ ЛЮДЬМИ»¹

Комітет Верховної Ради України з питань правоохоронної діяльності Листом від 12 березня 2021 р. № 04-27/03-2021/89030 за підписом голови Комітету Д. Монастирського звернувся до Харківського національного університету внутрішніх справ із проханням надати за наявності пропозиції та зауваження щодо проекту Закону України «Про внесення змін до статті 149 Кримінального кодексу України щодо забезпечення гармонізації кримінального законодавства з положеннями міжнародного права в частині регулювання кримінальної відповідальності за торгівлю людьми» (реєстровий номер 5134-1 від 9 березня 2021 р.), доповідачем якого є народний депутат України Олександр Анатолійович Дануца.

Відповідно до такого проекту Закону, а також Доповідної записки та Порівняльної таблиці до нього змін до статті 149 Кримінального кодексу України щодо забезпечення гармонізації кримінального законодавства з положеннями міжнародного права в частині регулювання кримінальної відповідальності за торгівлю людьми пропонується здійснити за допомогою таких ініціатив:

1) шляхом доповнення диспозиції ч. 1 ст. 149 КК України пояснювальним сполучником, тобто дати такої самостійної зараз форми

об'єктивної сторони, як торгівля людьми, нове, принципово інше визначення (фактично дії з приводу вербування людини, а також її переміщення, переховування, передача або одержання, вчинені з метою експлуатації, з використанням примусу, викрадення, обману, шантажу, матеріальної чи іншої залежності потерпілого, його вразливого стану або підкупу третьої особи, яка контролює потерпілого, для отримання згоди на його експлуатацію, які на сьогодні є альтернативними щодо торгівлі людьми, пропонується розуміти як такі, що її утворюють);

2) шляхом вилучення зі змісту поняття «експлуатація людини», автентичне визначення якого подано в п. 1 Примітки до ст. 149, слів «примусову вагітність або примусове переривання вагітності» надати йому нового вигляду;

3) шляхом доповнення ст. 149 КК України такою обтяжуючою обставиною, як створення загрози загибелі потерпілого.

Здійснивши науково-юридичний аналіз запропонованих ініціатив, можемо зазначити таке.

Щодо першої ініціативи – про доповнення диспозиції ч. 1 ст. 149 КК України пояснювальним сполучником «тобто» і формулювання у зв'язку з цим, нового, принципово іншого визначення такої самостійної зараз форми об'єктивної сторони, як торгівля людьми, а саме розуміння її як «вербування людини, а також її переміщення, переховування, передача або одержання, вчинені з метою експлуатації, з використанням примусу, викрадення, обману, шантажу, матеріальної чи іншої залежності потерпілого, його вразливого стану або підкупу третьої особи, яка контролює потерпілого, для отримання згоди на його експлуатацію». Така ініціатива, попри те що з її

¹ Проект Закону про внесення змін до статті 149 Кримінального кодексу України щодо забезпечення гармонізації кримінального законодавства з положеннями міжнародного права в частині регулювання кримінальної відповідальності за торгівлю людьми : від 09.03.2021 № 5134-1 // База даних «Законодавство України» / Верховна Рада України. URL: http://w1.c1.rada.gov.ua/pls/zweb2/webproc4_1?pf3511=71347 (дата звернення: 17.03.2021).

допомогою здійснюється спроба наблизити зміст наявного в чинному Кримінальному кодексі визначення торгівлі людьми до того, яке зараз фігурує в міжнародних документах, ратифікованих Україною, зокрема у ст. 3 Протоколу про попередження і припинення торгівлі людьми, особливо жінками і дітьми, і покарання за неї, що доповнює Конвенцію Організації Об'єднаних Націй проти транснаціональної організованої злочинності, ухвалених резолюцією Генеральної Асамблеї ООН від 15 листопада 2000 р. № 55/25 (далі – Протокол), і ст. 4 Конвенції Ради Європи про заходи щодо протидії торгівлі людьми від 16 травня 2005 р. (далі – Конвенція РЄ), навряд чи заслуговує на схвалення.

По-перше, така логіка вкрай суперечить семантичному розумінню поняття «торгівля», яке у вітчизняній літературі традиційно визначалось і визначається за допомогою саме таких складових, як купівля-продаж¹.

По-друге, розглядувана ініціатива абсолютно не враховує те, що причиною включення до поняття «торгівля людьми», вписаного у ст. 3 Протоколу й у ст. 4 Конвенції РЄ, зокрема таких слів, як *переміщення та найм*, є насамперед дещо інший зміст і походження англomовної дефініції *human trafficking*², якою фактично ілюструється торгівля людьми у зазначених документах. Остання, на відміну від вітчизняної, передбачає інші, ніж купівля та продаж, дії, являючи собою саме транспортування або контролювання людей, а також примушування їх до роботи у сфері торгівлі сексом та інших форм примусової праці (*the crime of transporting or controlling people and forcing them to work in the sex trade or other forms of forced labour*).

Ураховуючи змістову неоднаковість іншомовного та вітчизняного словосполучень, будь-які пропозиції щодо приведення останнього у відповідність до першого, а саме на цьому фактично наполягають у законопроекті,

з логіко-граматичного погляду здаватимуться як мінімум неконструктивними, а як максимум – контрпродуктивними. Поняття з одним обсягом семантичного наповнення (яким є торгівля людьми у вітчизняному сприйнятті) об'єктивно просто не може дорівнювати поняттю, що змістовно характеризує цілком інші дії (*human trafficking*). А тому спроба штучного насичення поняття торгівлі людьми явищами, які традиційно не сприймалися і не сприймаються в Україні як її складові (вербування, переміщення, переховування), з одночасним ігноруванням дій, які натомість її насправді втілюють (купівля та продаж), у практичній діяльності особи, яка застосовуватиме норму, може дійсно викликати складнощі не лише в інтерпретації об'єктивної сторони викладеного в ній суспільно небезпечного діяння, але й у самому застосуванні такої норми.

Спроби ж автора законопроекту апелювати до того, що чинне нормативно-правове регулювання відповідальності за торгівлю людьми порушує принцип правової визначеності, а Закон України «Про протидію торгівлі людьми» від 20 вересня 2011 р. № 3739-VI (далі – Закон) містить термінологічні розбіжності з приписами ч. 1 ст. 149 КК України, насправді не є достатньо обґрунтованими.

По-перше, норма кримінального закону, що визначає торгівлю людьми як форму об'єктивної сторони, частково є бланкетною, а тому для з'ясування змісту окремих понять, що її утворюють, доречно звернутись до відповідних положень спеціального законодавства, яким у цьому випадку є Закон, у ст. 1 якого торгівлею людьми детерміновано «здійснення незаконної угоди, об'єктом якої є людина». Отже, правова визначеність торгівлі людьми не така вже й відсутня, якщо не сказати навпаки.

По-друге, термінологічні розбіжності між діянням, описаним у ч. 1 ст. 149 КК України, і діянням, передбаченим у ст. 1 Закону, відсутні як такі. Інша справа, що стилістично норма КК виглядає трохи інакше. Але питання тут лише в тому, що така норма є, повторюємо, бланкетною, а тому явище, зазначене в ній, порівняно із Законом, сформульовано скорочено.

Справжня проблема насправді полягає в іншому, а саме в юридично некоректному визначенні розглядуваного поняття в самому Законі, адже, визначаючи торгівлю людьми як здійснення *незаконної угоди, об'єктом якої є людина, а так само вербування, переміщення, переховування, передача або одержання людини*, законодавець припустився суттєвої логічної помилки, визначивши її за допомогою дефініцій, які або змістовно поглинають одна

¹ Див., напр.: Словник української мови : в 11 т. / АН УРСР, Ін-т мовознавства ім. О. О. Потебні ; редкол.: І. К. Білодід (голова), А. А. Бурячок, В. О. Винник та ін. Київ : Наук. думка, 1979. Т. 10. С. 201; Великий тлумачний словник сучасної української мови (з дод. і допов.) / уклад. і голов. ред. В. Т. Бусел. Київ ; Ірпінь : Перун, 2005. С. 1463.

² Human trafficking // Oxford Learner's Dictionaries : сайт. URL: <https://www.oxfordlearnersdictionaries.com/definition/english/human-trafficking> (дата звернення: 17.03.2021).

одну, або ж фактично засвідчують попередню чи допоміжну кримінально-протиправну діяльність щодо самої торгівлі. Так, «здійснення незаконної угоди, об'єктом якої є людина», без жодних сумнівів, поглинає за змістом принаймні дії з приводу передання та отримання потерпілого, адже останні об'єктивно утворюють саме певні форми реалізації вищезазначеної угоди, а вербування людини, як і її переміщення чи переховування, віддзеркалюючи, по суті, певні стадії подальших купівлі чи продажу, за певних обставин можуть характеризуватись водночас і під кутом зору співучасті в розглядуваному кримінальному правопорушенні.

Ігноруючи кримінально-правову теорію і водночас сліпо прагнучи до калькової імплементації відповідних положень міжнародних актів, законодавець виписав зміст розглядуваного суспільно небезпечного явища в нормі кримінального закону так, ніби торгівля людьми як виконавські дії (дії виконавця) – це дійсно майже все, що відбувається з людиною, коли вона стає фактично предметом здійснення незаконної угоди з приводу її передання або отримання. А насправді це далеко не так, бо торгівля людиною – це безпосередньо її купівля та продаж, а все інше – або інші дії з приводу незаконного передання або одержання людини (наймання, оренда тощо), або стадії попередньої кримінально-протиправної діяльності (вербування, переміщення, переховування), які також підлягають криміналізації за КК України.

І саме це на сьогодні є справжньою проблемою ст. 149 КК України, на яку варто було б звернути увагу, адже її наявність ставить догори дригом все те, чим займається теорія кримінального права. А аутстафінг, про який ідеться в законопроекті, як і аутсортінг, об'єктивно не лише не становлять жодної загрози криміналізації чи зайвої пеналізації торгівлі людьми, але й узагалі за суттю своєю не мають до цього явища абсолютно жодного стосунку. Як не має стосунку до проблеми правової визначеності ніби наявна, про що також наголошується в законопроекті, відкритість питання, цитуємо: «чи поширюється вимога щодо наявності мети експлуатації на форму діяння “торгівля людиною”», бо насправді це питання є штучно створеним. Про його штучність свідчить логіко-граматичне тлумачення ч. 1 ст. 149 КК України.

Так, зважаючи на те, що за змістом ст. 1 Закону торгівля людиною – це насамперед здійснення НЕЗАКОННОЇ угоди, протиправність такої форми об'єктивної сторони логіч-

но пов'язувати із самим лише фактом її існування (наприклад, купівля чи продаж потерпілого або ж його оренда є забороненими діями вже навіть у зв'язку з їх здійсненням). Водночас вербування, переміщення, переховування, передання або отримання людини, вчинені без мети її експлуатації, об'єктивно не є суспільно небезпечними у контексті ст. 149 КК, бо за відсутності цієї мети не відбувається посягання на відповідні людські права, зокрема на гідність цієї людини.

Непрямим підтвердженням доцільності диференційованого сприйняття першої та інших форм кримінального правопорушення, що розглядається, є і законодавчий виклад речення, яким фактично утворюється диспозиція ч. 1 ст. 149 КК України. Так, застосування сполучної конструкції «а так само» ПІСЛЯ слів «здійснення незаконної угоди, об'єктом якої є людина», хоча й показує граматичне поєднання різних частин речення в межах складного синтаксичного утворення, водночас засвідчує і прагнення певною мірою відокремити зазначені слова від вербування, переміщення, переховування, передання та отримання. І причиною такого рішення є передусім принципова різниця юридичної природи першої форми діяння, яка є суспільно небезпечною сама по собі, та всіх інших форм, незаконність яких обумовлюється лише наявністю спеціальної мети – експлуатації людини.

По-третє, формування змісту суспільно небезпечного діяння у вітчизняному кримінальному законі в чіткій текстуальній відповідності до того, як це зроблено в міжнародному акті, не є обов'язком держави, адже не існує жодного припису, який би змушував країну механічно копіювати, ніби під кальку, те, що було виписано в ньому. Ратифікуючи такий документ, держава хоча й приєднується до узгодженої країнами-учасницями вимоги протидіяти певному явищу, вона водночас залишає за собою право на форму та зміст тієї чи іншої норми, яка реалізуватиме протидію. Простіше кажучи, держава, описуючи зміст суспільно небезпечного діяння, щодо здійснення правової боротьби з яким вона висунула згоду, передусім має врахувати дух міжнародного акта. Його ж букву вона може виписати й на власний розсуд, урахувавши особливості своєї правової системи, надбання вітчизняної науки та практики, а також поширеність наявних проявів явища в суспільстві. Звісно, при цьому не можна ігнорувати те, чому саме вирішено протидіяти.

Зіставляючи чинну редакцію ч. 1 ст. 149 КК України зі ст. 3 Протоколу, а також ст. 4

Конвенції РЄ, можна побачити, що в національній нормі повною мірою реалізовано заборону діянь, визначених у них. Так, нормою встановлено відповідальність і за вербування, і за переміщення, і за переховування, і фактично за найм, який змістовно збігається з такими альтернативними формами діяння, описаними в ч. 1, як «передача» й «отримання». Отож, у цьому контексті Україна не порушує взяті на себе зобов'язання.

Натомість дійсно було б доцільно звернути увагу як на недолік на те, що в диспозиції ч. 1 замість слів «торгівля людиною» послідовними були б слова «купівля або продаж людини», якими б фактично розкривалось те, що безпосередньо зазначається в назві самої статті, оскільки диспозиція норми має не дублювати, а розкривати зміст того, про що йдеться в її назві. Але, на жаль, у пропонованому проєкті закону такому питанню не знайшлося місця.

Щодо другої ініціативи – про вилучення зі змісту поняття «експлуатація людини», автентичне визначення якого подано в п. 1 Примітки до ст. 149, слів «примусову вагітність або примусове переривання вагітності».

Як у разі з попередньою ініціативою, засвідчуємо відсутність підтримки й цієї, адже, з юридичного погляду, висновки про те, що визнання примусової вагітності та примусового її переривання формами експлуатації (цитуюемо), «залишає засоби тиску на осіб, які займаються веденням вагітності та/або її перериванням», не витримують жодної критики. Примусова вагітність, як, власне, і примусове переривання вагітності, будучи діями, що здійснюються всупереч волі людини, є не чим іншим, як очевидними формами протиправного її використання. Потерпілий у такому разі фактично піддається експлуатації, адже його тіло, попри наявну згоду, зазнає втручання з боку інших осіб, і під час такого втручання об'єктивно ігнорується те, чого насправді бажає людина, щодо якої відбуваються зазначені дії.

Відмова від визнання примусової вагітності та примусового її переривання видами експлуатації людини фактично не лише засвідчуватиме відсутність злочинного характеру вербування, переміщення, переховування, передання чи отримання людини, вчинених із такою метою, але й утворюватиме суттєву прогалину в кримінально-правовій охороні таких конституційних прав людини, як право на повагу до її гідності та право на свободу.

Напевно, було б цікаво почути деталі розглядуваної ідеї, оскільки незрозуміло, як у принципі можна протиставляти побоювання за здійснення тиску у сфері професійної дія-

льності фактам можливого примусового втручання в основні конституційні права людини, адже як у кримінально-правовому, так і в загальнолюдському розумінні це абсолютно нерівнозначні соціальні цінності!

Водночас відсутність у законопроєкті будь-якої аргументації щодо цього питання об'єктивно заважає більш якісному апелюванню. Тому до вже сказаного залишається лише додати, що використання примусу тут матиме юридично обґрунтований вигляд лише під кутом зору обставин, що виключають кримінальну протиправність діяння, зокрема крайньої необхідності та обґрунтованого ризику. Усе інше, як видається, обумовлює правопорушення.

Щодо третьої ініціативи – про доповнення ст. 149 КК України такою обтяжуючою обставиною, як *створення загрози загибелі потерпілого*.

На нашу думку, така пропозиція виглядає слушною насамперед із двох причин:

– через необхідність дотримання Україною своїх міжнародних зобов'язань, зокрема у зв'язку з ратифікацією Законом від 21 вересня 2010 р. № 2530-VI Конвенції Ради Європи про заходи щодо протидії торгівлі людьми від 16 травня 2005 року, стаття 24(а) якої до крайнучасниць висуває вимогу необхідності визнання обтяжуючою обставиною торгівлі людьми *створення загрози загибелі потерпілого*;

– через відсутність у чинній редакції ст. 149 КК України як самої обставини, про яку йдеться, так і будь-якої іншої ознаки, якою б така обставина змістовно охоплювалась.

Згадувані ж у ч. 3 насильство, небезпечне для життя або здоров'я потерпілого чи його близьких, а так само погроза його застосуванням змістовно не можуть бути використані як повноцінні альтернативні характеристики *створення загрози загибелі потерпілого*, адже останнє не завжди є проявом насильства з боку злочинця, як і насильства взагалі. Так, розглядувана обставина може являти собою і результат необережності з боку особи, яка вчиняє торгівлю людьми, зокрема недбале ставлення до місця тимчасового переховування потерпілого – у контейнері, де раніше зберігались отруйні речовини із залишками таких речовин; або ж засвідчувати вплив супутніх чинників, наприклад під час переміщення людини територією, де відбуваються бойові дії з високим ризиком її смертельного ураження.

Підсумовуючи викладене, набуває актуальності загальний висновок, що в цілому проєкт Закону України «Про внесення змін до статті 149 Кримінального кодексу України

щодо забезпечення гармонізації кримінального законодавства з положеннями міжнародного права в частині регулювання кримінальної відповідальності за торгівлю людьми», з кримінально-правового погляду, здається поспішним, адже більшість викладених у ньому пропозицій насправді є неконструктивними й

у зв'язку з цим не можуть розглядатись як засоби поліпшення змісту ст. 149 КК України.

Зважаючи на це, єдиною правильною рекомендацією на сьогодні є додаткове ретельне опрацювання такого законопроекту і необхідність відмови від деяких визначених у ньому ініціатив.

ДО УВАГИ АВТОРІВ НАУКОВОГО ЖУРНАЛУ «ПРАВО І БЕЗПЕКА»

Сторінка редакції

Запрошення до співпраці

Шановні автори та читачі нашого журналу!

Прагнучи подальшого вдосконалення нашої спільної з Вами діяльності, ми продовжуємо вести окремий розділ журналу, де ми роз'яснюємо окремі аспекти щодо порядку подання матеріалів для публікації, значимість виконання встановлених у журналі вимог, висвітлюватимемо ті зміни, що відбуваються в редакційній політиці видання. Тим самим ми сподіваємося на досягнення більшого порозуміння з Вами, що сприятиме покращанню якості публікацій за результатами Ваших досліджень і водночас просуванню журналу у світовому інформаційному просторі.

Нагадаємо, що повністю порядок подання матеріалів для публікації було опубліковано в 1-му та 2-му номерах журналу за 2018 рік, а в електронному вигляді його оприлюднено на сайті журналу в розділі «Інформація для авторів» за постійним посиланням (<http://pb.univd.edu.ua/index.php/PB/information/authors>) у таких підрозділах: «Загальна інформація», «Рубрики журналу», «Періодичність видання», «Вимоги до подання», «Протидія плагіату», «Процедура рецензування», «Таблиця транслітерації», «Оформлення посилань», «Етика публікацій», «Зразок оформлення статті», «Вартість публікацій (редакційні збори)».

1. Ліцензія¹

Статті журналу «Право і безпека» поширюються на умовах Ліцензії Creative Commons Зазначення Авторства 4.0 Міжнародна (CC BY 4.0). Її умови (спрощений вигляд):

Можна вільно:

поширювати — копіювати і розповсюджувати матеріал у будь-якому вигляді чи форматі;
змінювати — реміксувати, трансформувати і брати матеріал за основу для будь-яких цілей, навіть комерційних.

Ліцензіар не може відкликати ці дозволи, поки Ви дотримуєтесь умов ліцензії;

на таких умовах:

зазначення авторства — Ви маєте вказати автора, розмістити посилання на ліцензію та вказати, чи було внесено зміни до твору. Ви можете зробити це у будь-який розумний спосіб, але так, щоб не створювати враження стосовно того, що ліцензіар підтримує чи схвалює Вас або Ваше використання твору;

без додаткових обмежень — Ви не можете висувати додаткові умови або застосовувати технологічні засоби захисту, що обмежують права інших на дії, дозволені ліцензією.

Повідомлення

Ви можете не дотримуватись умов ліцензії в частині, що стосується частин матеріалу, котрі знаходяться у суспільному надбанні, або коли ваше використання дозволене застосовними виключеннями та обмеженнями авторського права.

Не надається жодних гарантій. Ліцензія може не надавати всіх дозволів, необхідних для вашого використання матеріалу. Наприклад, інші права, такі як право на зображення особи, на приватне життя або особисті немайнові права, можуть обмежувати ваші можливості використовувати матеріал.

2. ЗАХИСТ АВТОРСЬКИХ ПРАВ

Авторське право на наукові публікації завжди належить авторам. Ані журнал безпосередньо, ані Харківський національний університет внутрішніх справ як юридична особа – його засновник і видавець не претендують на таке право.

Журнал безпосередньо та Харківський національний університет внутрішніх справ як юридична особа – його засновник і видавець сприяють захисту порушених прав своїх авторів, пов'язаних із публікацією в журналі. Також Університет вживає попереджувальних

¹ <https://creativecommons.org/licenses/by/4.0/deed.uk>.

заходів з метою недопущення опублікування в журналі матеріалів, які порушують принципи академічної доброчесності.

Журнал є виданням відкритого доступу, що означає, що всі публікації в повному обсязі безстроково розміщуються на його сайті відразу після виходу номера, доступ до них надається на безоплатній основі, якщо інше не обумовлено в ліцензійному договорі, що складається на вимогу автора.

Автори попереджаються про те, що:

– електронна копія журналу безоплатно розміщується на платформі «Наукова періодика України» в Національній бібліотеці України імені В. І. Вернадського НАН України та в Національному репозитарії академічних текстів у разі відкритого (без грифа обмеження) доступу електронних копій видання, а за умови розповсюдження за передплатою розміщується повний бібліографічний опис та анотації до статей у відповідних номерах видань для формування реєстру академічних текстів;

– статті, вміщені в журналі, безоплатно розміщуються у відкритому доступі на бібліотечному порталі Харківського національного університету внутрішніх справ, у репозитарії Університету (KhNUAIR) і в тих архівах відкритого доступу, в яких Університет зареєстрований;

– на веб-сайті періодичного видання можуть бути розміщені коментарі опублікованих матеріалів, надіслані читачами, а також рецензії на статті;

– у рамках заходів, які вживатимуться Університетом щодо включення видання до міжнародних наукометричних баз, репозитаріїв, каталогів тощо, усі опубліковані матеріали після виходу видання у світ за рішенням редакційної колегії можуть бути розміщені в мережі Інтернет згідно з вимогами цих баз, репозитаріїв, каталогів тощо.

Авторам дозволено розміщувати свої остаточні PDF-файли, які надаються журналом, на особистих сайтах або сайті своєї установи (організації), у профілях, в архівах тощо без порушення авторських прав інших осіб.

Авторське право на кожен випуск журналу в цілому як продукт видавничої діяльності належить видавцю.

3. Політика протидії плагіату

Для публікації в журналі приймаються лише оригінальні наукові статті, які містять нові наукові результати і не були опубліковані раніше. Як виняток, у спеціальному розділі можуть публікуватися рецензії на уже опубліковані праці або публікуватися оглядові чи науково-методичні матеріали, про що обов'язково зазначається в анотації до них.

Оригінальність наукових статей визначається насамперед тим, що робота не містить плагіату. Під **плагіатом** розуміють:

а) оприлюднення (опублікування), повністю або частково, чужого твору під іменем особи, яка не є автором цього твору (*Закон України «Про авторське право і суміжні права»*);

б) оприлюднення (частково або повністю) наукових (творчих) результатів, отриманих іншими особами, як результатів власного дослідження (творчості) та/або відтворення опублікованих текстів (оприлюднених творів мистецтва) інших авторів без зазначення авторства (*поняття академічного плагіату, закріплене в Законі України «Про освіту»*).

Перевірки на наявність ознак плагіату в поданих для опублікування роботах організуються редколегією журналу і здійснюються:

а) шляхом виявлення текстових запозичень у представлених рукописах з використанням програмного забезпечення Unichack, Strikeplagiatism чи іншого і подальшої оцінки отриманих результатів відповідальними особами (спеціалістами-експертами);

б) під час рецензування статей.

Плагіат є недопустимим. Рукописи, в яких виявлено плагіат або текстові запозичення без посилань на першоджерело, відхиляються редакційною колегією назавжди чи до усунення недоліків. З метою запобігання плагіату науковці повинні виконувати такі мінімальні **рекомендації Міністерства освіти і науки України**:

1. Будь-який текстовий фрагмент обсягом від речення і більше, відтворений в тексті наукової роботи без змін, з незначними змінами або в перекладі з іншого джерела, обов'язково має супроводжуватися посиланням на це джерело. Винятки допускаються лише для стандартних текстових кліше, які не мають авторства та/чи є загальноживаними.

2. Якщо перефразування чи довільний переказ у тексті наукової роботи тексту іншого автора (інших авторів) займає більше одного абзацу, посилання (бібліографічне та/або текстуальне) на відповідний текст та/або його автора (авторів) має міститися щонайменше один раз

у кожному абзаці наукової роботи, крім абзаців, що повністю складаються з формул, а також нумерованих та маркованих списків (в останньому разі допускається подати одне посилання наприкінці списку).

3. Якщо цитата з певного джерела наводиться за першоджерелом, в тексті наукової роботи має бути наведено посилання на першоджерело. Якщо цитата наводиться не за першоджерелом, в тексті наукової роботи має бути наведено посилання на безпосереднє джерело посилання («цитуються за: _____»).

4. Будь-яка наведена в тексті наукової роботи науково-технічна інформація має супроводжуватися чітким вказуванням на джерело, з якого взята ця інформація. Винятки припускаються лише для загальновідомої інформації, визнаної всією спільнотою фахівців відповідного профілю. У разі використання в науковій роботі *тексту нормативно-правового акта* достатньо зазначити його назву, дату ухвалення та, за наявності, дату ухвалення останніх змін до нього або нової редакції.

Автори попереджаються, що вони несуть повну персональну цивільну відповідальність за автентичність змісту статей. Журнал може нести адміністративну відповідальність у порядку, визначеному щодо наукових фахових видань України, а також інші види відповідальності. З метою недопущення цього недобросовісні автори також попереджаються про те, що в разі сплати ними відповідного внеску за опублікування матеріалів такий внесок може бути повернутий лише частково, у розмірі 50 відсотків платежу за опублікування.

Додаткову інформацію з питань протидії плагіату в публікаціях журналу можна знайти на сайті видання.

4. ІНФОРМАЦІЯ ЩОДО ПРОЦЕДУР РЕЦЕНЗУВАННЯ

Матеріали, що надійшли до редколегії, вивчаються відповідальним членом редколегії, після чого направляються рецензенту для сліпого рецензування разом із висновком за результатами перевірки на наявність текстових запозичень.

Рішення про подальшу долю поданих матеріалів за результатами першого сліпого рецензування приймає відповідальний член редколегії. Статтю може бути прийнято, направлено автору на доопрацювання чи відхилено. За необхідності може бути здійснено додаткове зовнішнє рецензування (друге сліпе рецензування) чи рецензування членом редколегії.

Остаточне рішення про включення публікації до матеріалів чергового номера ухвалює редакційна колегія.

Інформацію про проходження відповідних процедур автор отримує через сервіси сайту на платформі OJS.

5. СТРУКТУРА ОСНОВНОГО ТЕКСТУ СТАТЕЙ

Структура тексту **оригінальної статті** як **теоретико-практичного дослідження** має містити такі елементи, назви яких виділяють на початку жирним шрифтом:

5.1. **Постановка проблеми** – постановка проблеми в загальному вигляді та її зв'язок із важливими науковими чи практичними завданнями;

5.2. **Стан дослідження проблеми** – аналіз останніх досліджень і публікацій, у яких започатковано вирішення цієї проблеми і на які спирається автор, виділення не вирішених раніше частин загальної проблеми, котрим присвячується означена стаття; *простий перелік прізвищ науковців не допускається*;

5.3. **Мета і завдання дослідження** – формулювання мети, цілей статті (постановка завдання); *метою дослідження не може бути дослідження саме по собі, має бути вказано на досягнення певного наукового результату, який буде отримано в процесі дослідження*;

5.4. **Наукова новизна дослідження** – нові знання, які планується отримати під час цього дослідження;

5.5. **Виклад основного матеріалу** – виклад основного матеріалу дослідження з повним обґрунтуванням отриманих наукових результатів;

5.6. **Висновки** – висновки з цього дослідження і перспективи подальших розвідок у цьому напрямі; *вони мають бути органічно пов'язаними з назвою, метою та завданнями, проголошеною новизною дослідження*.

Експериментальне дослідження повинне мати частково інші елементи замість Викладу основного матеріалу, а саме: **Матеріали та методи досліджень, Результати досліджень, Обговорення результатів**.

Структура тексту **оглядової статті** може бути іншою.

Редагування *С. С. Тарасової, М. В. Цветкової-Верніченко,*
Т. Д. Мельник, Г. Я. Ступницької
Внесення правок *С. С. Тарасової, Ю. І. Гекової, К. О. Сологуб*
Комп'ютерне верстання *А. О. Зозулі*
Переклад анотацій англійською *Л. О. Осятинської*
Дизайн обкладинки *Н. М. Круглик, І. В. Зозулі, П. О. Білоуса, І. Є. Єсіної*

Свідоцтво про державну реєстрацію друкованого засобу масової інформації
серія КВ № 23376-13216 ПР від 24.05.2018.

Підписано до друку 30.03.2021. Формат 60x84/8.
Ум. друк. арк. 22,87. Тираж 50 прим. Зам. № 2021-1.

Адреса редакції, видавця та виготовлювача:
Харківський національний університет внутрішніх справ
просп. Льва Ландау, 27, Харків, 61080;
тел. (057) 73-98-168, факс (057) 73-98-181;
адреса електронної пошти: pb.hnuvs@ukr.net; сайт: <http://pb.univd.edu.ua>.

Свідоцтво суб'єкта видавничої справи ДК № 3087 від 22.01.2008.